

Мөнөррөм Чөдөрли

АЗЭРБАЙЧАН
МЭНЭББӨТ
ДАСТАНЛАРЫНЫН
ПОЕТИКАСЫ

МОЛДАВИЯ

ДАСТАНЛАРЫНЫН ПОЕТИКАСЫ

Е

VV9

МЭНЭРРЭМ ЧЭФЭРЛИ

АЗӘРБАЙЧАН МӘҢӘБӘТ ДАСТАНЛАРЫНЫН ПОЕТИКАСЫ

БАКЫ – «ЕЛМ» - 2000

АЛДОСЫР МЕЧНДЫМ

**Елми редактору: Исрафил Аббаслы
филология елмләри доктору**

**Рәјчиләр: Бәйлүл Абдулла
филология елмләри доктору
Мәһәррәм Гасымлы
филология елмләри доктору**

**Мәһәррәм Җәфәрли. Азәрбајҹан мәһәббәи дастанларынын
поетикасы. Бакы: «Елм», 2000. – 264 сәh.
ISBN 5-8066-1209-0**

Монографик тәдгигат олан бу китаб Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын поетикасынын арашдырылмасына јөнлөлдүрүлгөн. Мәһәббәт дастанларынын кенезиси, умумтурк дастанчылыг өн’өнәсиндә јери, онун спесифик фолклор мәтни кими гурулуш, образлар системи вә поетик үслуби ләр өсасында арашдырылыштыр.

**4603000000
655(07) Грифлинәшр**

© «Елм», 2000.

КИРИШ

Азәрбајҹан әдәби дүшүнчөсүнин илк пилләсини тәшкىл едән фолклорун өјрәнилмәси Азәрбајҹан алимләринин диггәт мәркәзинде олмуш вә хүсусилә XX әсрдә Азәрбајҹан фолклоршұнаслығ елми истәр көмүйіт, истәрсә дә кејфијіт баҳымыңдан чидди бој артымына наил олмуштур. Бу артымы әкәр бир тәрәфдән Азәрбајҹан фолклоршұнаслығынын тәдгиг објектини тәшкىл едән шифаһи сөз сәрвәтимизин зәңкинлик вә туқәнмәзлиji шәртләндирмишдирсә, дикәр тәрәфдән белә бир дуруму фолклоршұнаслығ елмимизин дайы заманын елми тәләблөри сәвијәсindә чыхыш етмәк, дүнja елми стандартларына чыхмаг сә'ji формалащырылыштыр. Бу баһымдан Азәрбајҹан фолклоршұнаслығы бу күн сөзүн керчәк анламында чох чидди тәдгигат өсәрләри вә алимләри илә сечилән милли елм саһәләримиздәндир.

Азәрбајҹан фолклоршұнаслығынын тәдгигат објекти олан зәңкин фолклор өрнәкләримизин тәдгигиндә халг дастанларымызын, еләчә дә онун бир голу олан мәһәббәт дастанларымызын өјрәнилмәсинин хүсуси чәкиси вардыр. Дастанларын етник-мәдәни систем өзүнүифадәсисин өн актуал жанрларындан олдугуны нәзәрә алсаг, онларын өјрәнилмәсинә олан кениш тәдгигатчы марагынын түкәнмәзлиж өмсалы өзлүйүндә айдын олмуш олур.

Халг дастанлары милли өзүнүифадә вә өзүнүдәркин тарихи-поетик ифадәси олмагла халга мәхсус бир чох мәдәни дәјәрләрин өзүнәмәхсус дашиыјычысыдыр. Бу анламда дастан дүнjasы спесифик өлчүләре, систем параметрләринә, функционал динамика ганунларына малик микропоетик аләмдир. Бу аләмин заман-заман даһа да дәриндән өјрәнилмәси (әслиндә даһа да дәриндән дәрки) бизи мүтәнасиб олараг өзүмүзә, илкин мә’нәви дәјәрләримизә гајтарыр. Ыемин дәјәрләре гајыдыш милли-мә’нәви варлыгымызын тарихи-семантик мәнзәрәсини айдынлашдырмаг баһымындан бөյүк нәзәри-тәчрубы әһәмийіт дашиыыр.

Азәрбајҹан дастанлары, о чүмләдән онун спесифик жанр голу олан мәһәббәт дастанларынын өјрәнилмәси илә Азәрбајҹанын көркәмли алимләри мәшгүл олмушлар. Мәһз онларын тәдгигатлары сајәсindә бу күн милли дастанчылыгымызын ел-

ми-нәзәри, практик-әмәли базасы мөвчудлур. Анчаг елми арашдырмаларын дурмадан инкишаф етди жаңырки инкишаф шәрайитиндә, һәмчинин милли фолклоршұнаслығы елмимизин дүнja фолклоршұнаслығы илә бирбаша тәмасының назырсын практик реаллашмасы дурумунда мәһәббәт дастанларымызын поетикасы саһәсіндә әлдә олунмуш бүтүн елми угурлары үмумиләшdirмәк, көрүлмуш ишләри нәзәри-елми мұлақизәләр истигамәттіндә системләшdirмәк вә дүнија елминин назырдыр. Бу, хүсусилә мәһәббәт дастанларының структур-семантик методла өјрәnilмәсінә аиддир. Белә ки, мәтнин структур-семиотик истигамәтлөріндән тәдгиги тәдгигатчы гарышында онун поетикасының жарадылмасы баһымындан соң кениш имканлар верир. Бу мә'нада Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының бир мәтнін надисәси кими структур-семантик истигамәттән өјрәnilмәсі бир зәрурәт кими Азәрбајҹан фолклоршұнаслығының гарышында дурурду. Мөвчуд тәдгигатын елми керчәкләшdirilmәсі зәрурәтини бу амил хүсусилә актуаллаштырыштыры.

I ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН МӘҢӘББӘТ ДАСТАНЛАРЫНЫҢ ГУРУЛУШУ

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары бир дастан надисәси кими епик фолклорун поетик системиндә хүсуси чәкијә маликдир. Фолклорун истәр епик, истәрсә дә лирик голлары бүтүн һалларда етносун дүнија дујумунун, гаврајышының қерчәкләшмә формаларыдыр. Фолклорун башлыча қөстәричесинин шифаһиilik олдугуну нәзәрә алсаг, онун етник јаддашла бирбаша бағлышығы әјаниләшмиш олур. Бу баһымдан фолклорда етнос бүтүн варлығы илә јаддашлышыр. Тәбии ки, фолклор мәтнләринә етник јаддашын јалныз «горујучусу» кими баһмаг олмаз. Белә «горујучулуг» онун функцијаларындандыр. Анчаг фолклор жарадычылығы надисәси кими, етносун һәм өзүнү ифадәсі, һәм дә бу өзүнүифадә илә өзү-өзүнү јашатмасы демәkdir. Бу јашатма етник јаддашы бәдииләшdirән (фолклорлаштыран) мәтнләрлә бир ан да олсун үнсијәти гырмадан ондан дайы өзүнүтәшкитетмә «импулслары» алма шәклиндә керчәкләшир. Јә'ни фолклор өзүнүн бәдии-естетик, јаддаш, идеологи вә с. функцијалары илә ону жарадан етносла дайы чанлы тәмасадыр. Бу функцијалар ичәрисинде һансынын даһа «агыр чекили» олмасы һәмин функцијаларын актуаллашма мәгамларындан асылыдыр. Бурада нәзәрә алынмалы башлыча мәгам функцијаларын актуаллашма имканларыдыр. Бу имканлары исә бирбаша олараг етносун құндәлик һәјаты шәртләндир. Беләликлә, құндәлик һәјатын кедишиндән асылы олараг фолклорун мұхтәлиф функцијалары актуаллаша билирди. Јә'ни фолклор бүтүн зәнкин форма вә жанрлары илә етносун һәјатындан асылы олараг онун үчүн мұхтәлиф мәгамларда чешидли «роллары» жерине жетирир. Етносун һәјатында баш верән «критик» ситуасијалар ондан фолклор јаддашының мұхтәлиф гатларына мұрачиәти тәләб едир. Белә «критик» ситуасијаларын чешиди исә кенишdir: тој, яс, етник конфликтләр, етносдахили конфликтләр, етносла онун сакрал дүнjasы (дини-мифология дәjәрләр система) арасында саһманланмаја етијаачын жарандасы вә с. Бу баһымдан фолклор етнос үчүн һәр шејдән өзвөл сөз јаддашы функцијасыны дашыјыр. Етнос өз тарихи

тәчрүбәси боју өлдә етдији бүтүн дәјәрләри фолклорда «кодлашдырып». Бу сәбәбдән фолклорун ики функцијасы башлыча вә үмумиләшдиричи олмагла реал функцијаларын һамысыны өз ичинә алыр. Һәмин функцијалар идеологи вә естетик функцијалардыр. Бунлары башга чүр дә адландырмаг олар. Анчаг нечә адланмаларындан асылы олмајараг, һәмин функцијаларын еңтива етдији керчәкликләр көз габагындастыр: етносун фолклору бир тәрәфдән онун үчүн идеологи-ичтимаи еңтијачаларынын өдәндиди јаддашдырса, о бири тәрәфдән онун бәдии көзәллик мәнбәјидир. Бу бахымдан фолклорун етносун бәхәжатындақы ичтимаи ролу нә гәдәр зәрури идисә, естетик ролу да бир о гәдәр зәрури иди. Әслиндә бу ики функција синкretик башланғыча малиқдир вә онларын функцијалашма имканларынын нисбәти бурада бизим үчүн актуаллыг кәсб етми. Актуал олан, јөни арашдырма мөвзумуз (мәннәбәт дастанларымызын поетикасы) бахымындан бизи марагланыран фолклорун мәнијјәтинин һәмин ики башлыча функцијаја еңтива едилмәсидир. Бу бахымдан Азәрбајҹан мәннәбәт дастанлары мәһз фолклор наисәси кими, һәмин функцијалары бу күн өзүндә һәм архетипик формалары, һәм дә бүтүн дифференциал динамика мәгамларыны тәгдим етмәк бахымындан горујур. Башга сөзлә, Азәрбајҹан мәннәбәт дастанлары фолклорун «јаддаш», «сөз јаддашы» олмаг мәнијјәтини өзүндә жанр сәвијјәсіндә кодлашдырыр. Бу мә'нада Азәрбајҹан мәннәбәт дастанлары естетик функцијанын парлаг өрнекләридер. Дастан фондомузун «Ашыг Гәриб», «Әсли-Кәрәм», «Гурбани», «Аббас-Күлкәз» вә с. кими дастанлары јүксәк епик вә лирик сезүн, епик вә лирик көзәллијин надир инчиләриндөнди. Башга тәрәфдән Азәрбајҹан мәннәбәт дастанлары идеологи функцијасынын әнатә едә биләчәји бүтүн архетипик мәгамлары (конфликт ситуасија, дини-етник образлар, маќик-мәрасими мифолокемләр вә с.) кодлашдырыр. Дүздүр, бу мәгамларын горунма дәрәчәсі ejni dejildir. Анчаг онларын мәннәбәт дастанлары мәтниндән бәрпа имканлары мәннәбәт дастанларымызын фолклор поетикасынын бүтүн параметрләрини өзүндә әкс етдirmәси нағтындақы ади һәигігети бир даһа тәсдиг едир. Бу, һәм дә мәннәбәт дастанлары поетикасынын бурада илк нөвбәдә фолклор поетикасы кими шәрхә догру јөнәлдир.

Мәннәбәт дастанларынын поетикасы илк нөвбәдә фолклор поетикасыдыр. Бурада фолклор поетикасы җазылы әдәбијат поетикасынын узунәсрлик тә'сирләри үчүн дә چәрчиw структур тәшкил едир. Башга сөзлә, мәннәбәт дастанлары өз инкишафы боју җазылы әдәбијатын, җазылы лирик-епик формаларын тә'сириң мә'руз галса да, бу тә'сирләр онун фолклор поетикасына мәхсус структуруну дағыда билмәмиш вә һәмин дастанлар бу күн белә мәһз дастан кими, јөни фолклор поетикасынын чанлы тәчәссүмләри кими галмышдыр. Әслиндә җазылы поетиканын мәннәбәт дастанларынын фолклор поетикасыны дағытдыгы мәгамлар да олмушшур. Бу мәсәлә бизим мөвзумуздан гырагдыр. Һәмин мәгамлар артыг дастанын җазылы әдәбијатта чеврилмәси демәkdir. Низами мәснәви-дастанларындан тутмуш үзү бәри әдәбијатымызда буна зәнкин өрнәкләр вардыр. Башга сөзлә, җазылы әдәбијатын поетикасы заман-заман мәннәбәт дастанларынын поетик структурона «Нәмләләр» етсә дә, ону фолклор структурундан чыхара билмәмиш вә етносун «садиг» сез јаддаши олан дастанлар (хүсусилә мәннәбәт дастанлары) динамик јашам тәрзини қунүмүзә гәдәр горуја билмишdir. Елә бу сәбәбдән Азәрбајҹан мәннәбәт дастанларынын поетикасынын өјрәнилмәсінә һәср олунмуш мөвчуд арашдырма бизим диггәтимизи илк нөвбәдә формал структурун, јөни дастанларын چәрчиw структурунун структур-семантик мәнијјәтине јөнәлдир. Бу бахымдан илк фәсил мәннәбәт дастанларынын гурулушунун өјрәнилмәсінә һәср олунур.

Мәннәбәт дастанларынын гурулушу илк нөвбәдә ән'әнә наисәсиедир. Ән'әнәвилик дастанларын бүтүн поетик элементләrinе истинасыз оларааг аиддир. Әслиндә мәннәбәт дастанларынын ән'әнәвилиji фолклорун ән'әнәвилиji демәkdir. Фолклор шифаһи сез сәнәти олмагла мәһз ән'әнәнин күчү илә јашајыр. Демәк, мәннәбәт дастанларынын гурулушуну арашдырмаг әслиндә она ән'әнә призмасындан баҳмаг демәkdir. Бу мә'нада мәннәбәт дастанларынын гурулушуну ән'әнәсиз мұстәвидә тәсвир етмәк мүмкүн олса да ону ән'әнәсиз шәрh етмәк, бу гурулушу анламаг, онун функцијалашма имканларыны арашдырмаг, башга сөзлә, бу гурулушун мәнијјәтини изаһ етмәк мүмкүн дејилдир.

Мәннәбәт дастанларынын гурулушунун ән'әнә призмасындан шәрh Тәклә Умуминин диалектик мұнасибәтләри

чәрчивәсіндән дә шәрһ олuna биләр. Һәр бир тәк үмүминин тәркиб һиссәсидір. Үмүминин мәниjәти тәкдә өз керчәкләшмәсіни тапыр. Анчаг тәк һеч бир һалда үмүминин тәгдим едә биләчәji бүтөвлүjу һәmin мигјасдан тәгдим едә билмир. Бәлкә дә, мәhәббәt дастанларының гурулушунун әn'әnә призмасындан өjrәnilmәsiniң әsасландырылmasы үчүn бу мүгаисә өzүnу там докрутмур. Анчаг мәhәббәt дастанлары бир фолклор һадисәси олмагла фолклор поетикасыны керчәкләшdirir. Бу бахымдан тәклә үмүминин мұнасибәтләri бурада мәhәббәt дастанларының поетикасы илә фолклор поетикасының мұнасибәтләri нисбәtinе уғундур. Буны поетик мәканы схемләшdirmәk јолу илә белә көстәrmәk olar:

- a) Фолклорун поетикасы*
- b) Епик фолклорун поетикасы*
- v) Епос (дастан) поетикасы*
- g) Мәhәббәt дастанларының поетикасы*

Башга сөзлә, мәhәббәt дастанлары гәhәрәманлыг, аиләмәишәt дастанлары илә биркә илк нөвбәdә дастан-епосдур. Бир дастан-епос кими епик фолклордур. Епик фолклор кими исә үмүмиjәtlә фолклордур. Бу бахымдан мәhәббәt дастанлары һәm синхрон, һәm дә диахрон планда үst-үstә дөрд поетик лајын говушмасы, инкишафы кими мејдана чыхыr: 1) мәhәббәt дастаны лајы; 2) дастан-епос лајы; 3) епик фолклор лајы; 4) фолклор лајы. Бу лајларын дүzүмүндә айрылыгда nә синхрон, nә дә диахрон планлар доминантлыг тәшкىl etmir. Бурада синхронлуг вә диахронлуг айрылмаздыr. Поетиканың синхронијасы өzүnу онда көстәрир ки, мәhәббәt дастаны ejni заманда һәm мәhәббәt дастаны, һәm үмүмиjәtlә дастан, һәm епик фолклор, һәm дә үмүмиjәtlә фолклордур. Диахронија исә өzүnу сөзүn (фолклорун) епик, лирик, драматик кими лајлара тәкамүлүндә, епик лајын eз жанр лајларына, o чүмләdәn дастана тәкамүлүндә, eз нөvбесинде дастанын өz мәzмун-форма лајларына, o чүмләdәn мәhәббәt дастанларына тәкамүлүндә көстәрир. Бүтүn бунлар мүреккәb просесләрdir вә бизим бурада көстәrdiјimiz универсал схемләr просесләri һансыса призмадан анламаг үчүn тәклиf олунан шәrti схемләrdir. Буна көрә дә онлары мүтләгләшdirmәk olmaz. Чунки мәhәббәt дастанлары поетик структурунун керчәк диахрон вә синхрон мәnзәrәsinи онлары ардычыл tәdgигатларда mәhз бу бахымдан инадла өjrәnmәkлә

ортажа чыхармаг мүмкүндүr. Мөвчуд арашдырмада бу мәsәләләr гојулур вә имкан дахилиндә онларын һәllinә чалышылыры.

Мәhәbбәt дастанларының поетик структурunda јухарыда көстәриләn синхрон вә диахрон лајлар шәksiz мөвчуддур. Арашдырмалар көстәрир ки, истәr мәhәbбәt, гәhәрәманлыг, истәrcә dә, аилә-мәишәt дастанларының поетик структурunu бир-бириндәn әлаһиддә һадисәләr кими өjrәnmәk олмаз. Башта га тәрәфдәn, мәhәbбәt дастанларының поетик структуру епик фолклорун дикәr жанрларының (нагыллар, әфсанәләr, рәвај-әтләr вә c.) поетик структуру илә аналоги яшам, функциялашма мәгамларына маликдир. Бүтөвлүkдә исә мәhәbбәt дастанларының поетик структуру истәniләn фолклор мәtninin (индики һалда лирик, драматик, яхуд гошвшумш мәtnlәr) поетик структуру илә mәhз фолклор олмаг хассәләri бахымындан аналоги поетик структур мәгамларына мааликдир. Бүтүn бунлар көстәрир ки, мәhәbбәt дастанларының гурулушунун (поетик структурунун) өjrәnilmәsi onу истәr синхрон, истәrcә dә диахрон планда шәртләndirәn структур лајлары илә мүгаисәdә kөtүрмәkлә даha сәmәrәlidir.

Азәrbajchan дастанларының, o чүмләdәn мәhәbбәt дастанларының өjrәnilmәsi саhәsinde әhәmijәtli ишләr көрүлмүшдүr (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16). Мәhәbбәt дастанларының поетикасы бахымындан бурада диггәti даha чох чәлб едәn исә көrkәmli tәdgигатчы M.H.Tәhmasibin «Azәrbajchan халг дастанлары (орта әсрләr)» monografiyasında мәhәbбәt дастанларыna һәsr олунмуш бөлмәdir (1, c.177-377). Үмүmijәtlә kөtүrдүkдә, Azәrbajchan дастанларының поетикасы илә бағлы язылмыш башга әsәrlәrin әhәmijәtini кичилтмәdәn демәk истәrdik ки, бу әsәr Azәrbajchan дастанлары илә бағлы 70-чи илләrin әvvәllерindә mejdana чыхмыш гиjmәtli bir tәdgигат кими бу күn дә eз dәjәrinи сахламагда, бу саhәdә апарычы elmi арашдыrмалардан олмагда давам еdir. Monografiyada Azәrbajchan дастанлары, o чүмләdәn мәhәbбәt дастанлары, демәk olar ки, һәmin дөvr үчүn әldә олан бүтүn дастан фондумуз әsасында морфологи структур бахымындан өjrәnilip. Дүздүr, tәdgигатчы eзü дастанларының морфологи структур бахымындан өjrәndiјini язмаса da, tәdgигатын назырланmasында көrkәmli фолклорчу V.J.Проппун нагылларын морфологи структур

нун өјрәнилмәсінә һәср етдији мәшһүр тәдгигатынын (17) мүсбәт ролу айдын көрүлмәкдәdir. Хұсуси гејд етмәк ла-зымдыр ки, М.Н.Тәһмасиб мәтнин структур үсулла тәдгигини бу өсөриндө хұсусилә мәһәббәт дастанларының өјрәнилмәсінә уттура тәтбиг етмишdir. Әслиндө Азәрбајчан дастанларының бу монографијада уттура өјрәнилмәсінин сәбәби вә өсөрип дастаншұнаслығымыздакы буқунку актуал мөвгеji дә, бурада дастанларын, хұсусилә мәһәббәт дастанларының структур поетиканың тәләбләри баҳымындан арашдырма објектинә чеврилмәсидir. Бу баҳымдан М.Н.Тәһмасиб Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының структур тәһлилә чәлб едән илк мутәхессисидir. Дүздүр, мәһәббәт дастанлары Азәрбајчан фолклоршұнаслығында сонралар мұхтәлиф истигамәтләрдән тәһлил олунмушdur. Анчаг онларын структур тәдгиги саһесинде М.Н.Тәһмасибин көрдүjү ишләр һәлә ки, яеканә олараг галыр.

Дедик ки, М.Н.Тәһмасибин монографијасында мәһәббәт дастанлары өз морфологи структуре баҳымындан тәһлил олунур. Башга сөзлә, бу, дастаның синтагматик дүзүм сырасының тәшкіл едән морфологи елементләринин ашкарланмасыдыr. Бу, М.Н.Тәһмасибә мәһәббәт дастанларының онларын үмуми структуре баҳымындан тәсвиr етмәjө, бүтүн мәһәббәт дастанлары үчүн үмуми олан чәрчиwе структуре ашкарламага имкан вермишdir. Тәдгигатчы Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары фондуны бүтөвлүкдө тәдгиге чәлб едәрек, әслиндө мәһәббәт дастанларының үмуми чәрчиwе структурене бүтүн өсас параметрләри боюнча тәсвиr едә билмишdir. Бунунла да о, әслиндө мәһәббәт дастанларының структур семантике үсулла тәдгигинин илк мұһым пилләсіни гоjмушdur. Биз дә биринчи фәсилдә мәһәббәт дастанларының гурулушуну М.Н.Тәһмасибин гурдугу бүнөврө үзәриндө инкишаф етдиrәcәjик. Бу да бизим тәдгигатымызын М.Н.Тәһмасибин тәдгигатындан нә илә фәргләнмәсі кими тәбии бир суалы ортаja чыхарыр.

М.Н.Тәһмасиб өз монографијасында дастанлары структур-семантике үсулла тәдгиг етмәсі нағында өзу жазмыр. Тәдгигатчы, бизчә, буны биләрекдәn еdir. Белә ки, онун зәнкін Азәрбајчан дастанчылығына һәср етдији бу нәһәнк монографијасы һеч дә бүтүн өсәр боју жалныз структур-семантике тәһлил үсулuna өсасланмыр. Бурада гәһрәманлыг, айлә-мәи-шәт, гисмән дә мәһәббәт дастанларының һәм дә мугајисәли-тарихи үсулла өјрәнилмәсі вардыr. Беләликә, бурада морфо-

ложи структур баҳымындан даha чох мәһәббәт дастанлары тәдгиг олур.

М.Н.Тәһмасиб монографијасын мәһәббәт дастанларына һәср олунмуш ики jүz сәhiфәлик һиссәсіндө Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының гурулушуну мұgaјисе жолу илә онлар үчүн үмуми олан структуре гура вә бу структурене үмуми морфологи елементләрини ашкарлаja билир. Бу тәдгигат истәр өз дәврү, истәрсә дә һазырда бүтүн актуал мәгамлары илә биркә Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының поетик истигамәтләрдәn, о чүмләdәn структур поетикасы баҳымындан өјрәнилмәсіни инкар етмир. Башга сөзлә, М.Н.Тәһмасиб мәһәббәт дастанларының үмуми структурене тәсвиr еdir вә һәmin структурене тәркиб һиссәләрини – морфологи хассәли елементләрини шәрh еdir. Бу тәсвиr вә шәрh бүтүн дәjәрләри илә берабәр, бу күn өз тәбии давамына, инкишафа мәһтачдыr. Башга сөзлә демиш олсаg, М.Н.Тәһмасибин Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының структур үсулла өјрәнилмәсі саһесин-дәki гурдугу бүнөврө инкишаф етдирилмәli, бу өсасда јени-јени тәдгигатлар мејдана чыхмалыдыr. Она көрә ки, мәтнин структур-семантике истигамәтдәn тәдгиги баҳымындан дүнja фолклоршұнаслығында чох бөjük угурлар өлдә едилмишdir. Һәmin угурлар зәнкін дастанчылыг ән'әнөләrimizә bir даha гајытмагы биздәn тәlәb еdir. Мәhз бу угурларын призмасындан мәһәббәт дастанларының структур-семантике тәдгигини даha да инкишаф етдирилмәk, hәm дә M.Н.Тәһмасибин тәсвиr етдији структурлара јени ракурслардан јени шәрhләr вермәk мумкүндүr. Дүнja фолклоршұнаслығының угурлары илә мугајисәdө бу Азәрбајчан фолклоршұнаслығы үчүн инди bir зәру-рәтdir.

Мәhәббәт дастанларының гурулушунун структур-семантике тәдгиги она мәhз bir мәtн кими жанашманы тәlәb еdir. Бүтөв дастана, онун гурулушуна, поетик системинә мәtн кими жанашма дастаның гурулушуну јени призмадан алламага, о чүмләdәn бу гурулушун тәrкиб елементләрини мәhз мәtндахили системдә функцијалары, функцијаларын көрчәкләшмә мәгамы олан функционал динамика вә с. баҳымындан өјрәнмәjө имкан вериr. Бизим мәhәббәт дастанларының гурулушу илә бағлы тәдгигатымызы M.Н.Тәһмасиб аналоги тәдгигатындан фәргләndirәn әn баşлыча мәгам будур. Бир чөhәti гејd етмәk истәrдик ки, бурада мәhәббәт дастанларының гурулушуна

мәтн кими јанашма М.Н.Тәһмасибин тәдгигатынын нәтичәләрини гәтиjән инкан етмир. Эксинә, тәсдигләјир, јени бахыш бучагларындан јени елми қөрүм, реконструксија имканлары вә с. верир. Морфологи элементләрин мифологи-поетик семантикасына енмәк актуаллығыны јарадыр.

Мәһәббәт дастанлары һәр щејдән габаг мәтнидир. Мәтн исә өзәл, чанлы вә автоном бир системдир. Онун өзәллиji, автономлугу, еләчә дә чанлылығы мәһәббәт дастанларыны һәм Тәк кими, һәм дә Үмуминин ганунлары илә јашајан, Үмумин тәркиб һиссәси кими өjрәнмәjи тәләб едир.

Мәһәббәт дастанларына мәтн кими јанашма тәбии ки, бу мәтни төрәдән, шәртләндирән дүнjaқөрүшүнү нәzәрдә тутур. Башга сөзлә мәһәббәт дастанлары етносун, индики һалда Азәрбајчан-түрк етносунун дүнjaја бахышынын, дүнja дујумунун – дүнja моделинин дастан коду илә ifадәсидир. Дастанла ону төрәдән шүур-дүнja модели арасында бирбаша бағлылыг вар. Һәмин бағлылығын нәзәри мәнзәрәсинә гысача да олса диггәт етмәлийик.

Иванов вә Топоров славјан мәдәниjjети өсасында көстәрирләр ки, дүнja модели шәхсиijет вә коллектив үчүн давраныш програмыдыр; белә ки, дүнja модели дүнjaја тә'сир етмәjә хидмәт едәn әмәlijjatlar топлусуну, онларын истифадә гајдаларыны вә сәбәбләндирilmәsinи мүejjәn едир (18, c.7). A.J.Гуревич дә дүнja моделинин инсанын бүтүн давранышларында өсасландыры мәнбә сајыр (19, c.30). Иванов вә Топоров язырлар ки, дүнja модели инсан давранышынын мұхтәлиf формаларында вә бу давранышын нәтичәләриндә (мәс., дил мәтнләри, ичтимай тә'сисатлар, мадди мәдәниjjет абиdәlәri вә с.) керчәklәшә биләр вә һәр hanсы белә бир керчәklәшмә мәтн адланыр (18, c.7).

Деjilәn нәзәри фикирләрдәn һасил олур ки, инсанын дүнja нағында билгиләри онун шүурунда дүнja моделини – дүнja нағында үмумиләшиш тәсеввүрләр топлусуну мүejjәnlәshdirir. Бу үмумиләшиш дүнja тәсеввүрләри инсанын бүтүн давранышларыны, бу давранышын нәтичәләрини идарә едир. Инсан өз дүнja моделини һәм өз давранышында, һәм дә өз яратдыгларында керчәklәshdirir. Jә'ni инсанын ибтидаи мәдәниjjет абиdәlәri, мәрасимләri, фолклору онун дүнja моделини әкс етдирir. Бу бахымдан һәmin объектләr дүнja моделини өзүндә керчәklәshdirәn мәtнләrdir. Mәsәlәnin бу

тәrәfinдәn чыхыш етсәk, Азәrbaјchan мәhәbbәt дастанлары эски түрк-огуз дүнja моделини реализација едәn мәtнләrdir. Бир мәtн олараг дастанларын структуру дүнja моделиндәn kәliр. Беләliklә, Азәrbaјchan мәhәbbәt дастанларына бир мәtн кими јанашма онлара мәtнidә реаллашсан дүнja тәsевvүrlәri бахымындан јанашма демәkdir. Бу исә мәhәbbәt дастанларынын гурулушуна баша дүшмәjә, бу гурулушу шәртләndirәn, онун системдахили дүzümүнү мүejjәnlәshdirәn амилләri көrmәjә вә беләliklә, мәhәbbәt дастанларынын гурулуш еlementlәrinin тамамилә јени көздәn дәjәrlәndirmәjә имкан веrir.

Juxaryda дедик ки, мәhәbbәt дастанлары бир мәtн олараг чанлы вә автоном системдир. Онларын хүсуси систем олmasы, бу системин дүнja нағында етносун әn үмумиләшиш тәsевvүrlәrinи қerçeklәshdirmәsi һәmin системин ilk нәvbәdә әn ири структур vañidlәrinи арамагы тәlәb едир. Белә структур vañidlәri нағында M.Н.Тәһmасib языр ки, ашыг tәrәfinдәn ifa eidiñ һәr bir дастан, әkәr белә bәlmәk мүмкүндүrsә, уч hissәdәn: уstadnamә, дастан өzү, бир дә сондакы duvaggapmadan ibarәt olur (1, c.62). Tәdгigatchy ehtimal etse dә, дастанын структур bәlkүsүnү дүzкүn апармышдыr. Fikrimizchә M.Н.Тәһmасibin бир gәdәr tәrәddüd etmәsinin сәbәbi дастанын бу уч hissәsinin физики чәki (hәcm) бахымындан геjri-bәrabәrliji, kәskin диспропорциjasыdyr. Белә ки, истәr уstadnamә, истәrcә dә duvaggapma hissәlәri һәcm бахымындан дастанын өsas сүжети ilә mүgaјisәedilmәz dәrәchәdә kичикdir. Dikәr tәrәfdәn dә истәr уstadnamәlәrin, истәrcә dә duvaggapmalaryn дастанын өsas сүжети ilә bирбаша бағлылығынын олмamasы, bәlkә dә, M.Н.Тәһmасibi tәrәddüdә, jә'ni, «әkәr белә demәk мүмкүндүrsә» ifadәsi ilә danышmagä mәcbur etmiшdir.

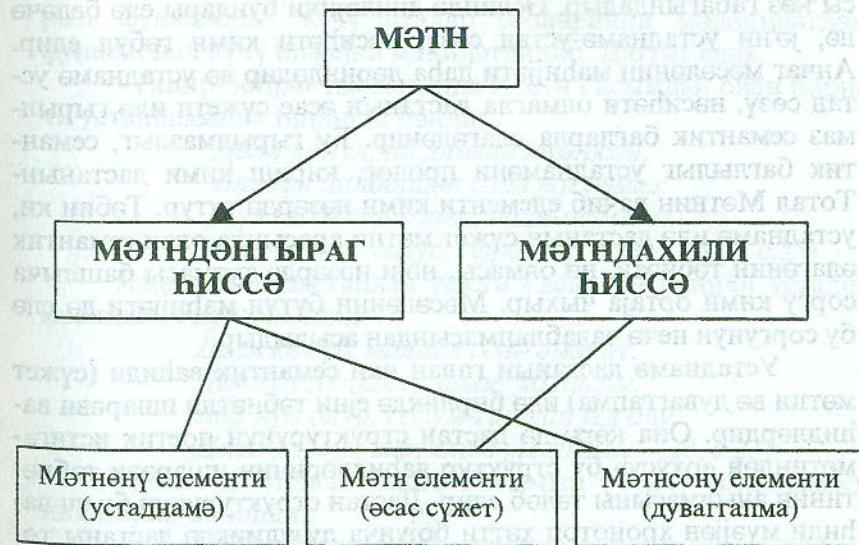
Eslinde istәr уstadnamәlәrin, истәrcәdә duvaggapmalaryn дастанын өsas сүжети ilә mәhз сүжет (nадисә, әhvalat) бағлылығы jоxdur. Үмумijetlә исә дәrinдәn бағланма var. Jә'ni Azәrbaјchan дастанынын өsas kүtlәsinde «устадnamә – дастан өzү – duvaggapma» шәklinde сыраланма механики nadisә dejilädir. Bu дүzүlүш сырасы отурушмуш дастанчылыг әn'әnәsi олмагла дәrin семантика маlikdir вә бу дүzүlүшун тәsادуфи олмадыгыны өsасландыrmag она бир мәtн nadisәsi кими структур-семантик методла јанашмагла мүмкүndүr. Mәhз белә bir јанашма, «устадnamә – дастанын өzү-du-

ваггапма» дүзүлүш сырасынын сүжетусту һадисә олдугуны ашкара чыхара биләр. Ішениң устаднамәни дастанын өсас сүжетинә, еләчә дә сондакы дуваггапманы жөнө дә дастанын өсас сүжетинә бағлајан сүжет һадисәси жох, сүжетусту поетик реаллыгдыр. Бу реаллыг структур-семантик тәбиәтлидир вә бүтүн налларда мәтн һадисәсіндән гырагда шәрх олунға билмәз. Бу реаллыға илк нәзәри баҳыш көстөрір ки, устаднамәни дастанын өсас сүжетинә, еләчә дә өсас сүжети дуваггапма жаңа әлагәләр ишарә тәбиәтлидир. Һәммиң ишарәләрди идарә едән мәнтиг сүжети дә өз ичине алмагла дастанын өзүнү тәшикли өдөн өсас сүжетдән бөйүк һадисәдир. Бу – мәтн һадисәсідир вә дастанын һиссәләрі (устаднамә, өсас сүжет, дуваггапма) мәһз мәтнин мәнтиги илә бир-бiri илә гырылмаз әлагәдәдир. Бурадакы гырылмазлыг мәтн мәнтигинин мұтләг һадисәсідир. Ішениң мүәјжән дастанын устаднамәсиз олмасы белә (белә дастанлар, ішениң устаднамәсиз чап олунан дастанлар вар) мәтнин мәнтигини поза билмир. Чүнки мәтн үмумиләшмиш тәсәввүрлөри – дүнja моделини дастан коду илә реализасия едир вә бу үмумиләшмиш тәсәввүрлөр түрк-огуз етносунун шүүрунда бүтөв олдуғу (ярымчыл олмадығы) кими, мәтнде дә һәр һансы глобал структур элементинин формал жохлуғу мәтнин мәнтигини поза билмир. Ішениң устаднамәсиз дастан жохдур. Фикир е'тираз дугура биләр вә Азәрбајҹан дастанларындан, еләчә дә башга түрк-огуз халларынын севки дастанларындан устаднамәсизлијә кишајет гәдәр кениш өрнәклөр верилә биләр. Анчаг мәсәләнин мәнијјети һеч дә бунунла бағлы жох, дастанын бир мәтн кими дахили структуру илә бағлыдыр. Мәһз дастанын мәтн структуру бизим диггәтимизи дастанын өсас сүжетиден гыраглар – дастанын поетик мәканынын өн периферик тә'сир учгарларына жөнәлдір. О учгарлары ки, дастан мәһз һәммиң периферик поетик мәканлары да ичине алмагла бир автоном организм кими мөвчуддур. Геjd едәк ки, дастанын гурулушуна поетик диахронијадан жанаңдығда онун һиссәләрини кириш (устаднамә) – сүжет-сонтулуг (дуваггапма) шәклиндә шәрх етмәк мүмкүндүр. Анчаг бу һал мәһеббәт дастанлары үчүн шәрти структурдур. Чүнки бурада жазылы мәтнин поетик жанашма тәрзи вар. Дүздүр, жазылы мәтнин поетик структуру өз архетипләрindә шифаһи мәтнләрдән, о чүмләдән дастан мәтниндән баш алыб көлир. Анчаг индикси һалда жазылы мәтнин өз поетик гуруум вар вә бу поетик гуруум мәнтиги илә мәһеббәт дастанынын поетик гуруум мәнтиги бирбiriндән чох узаг мәсафәләрдәдир. Бу мә'нада мәһеббәт дастанларынын мәтн баҳымындан өз структур мәнтиги вардыр.

Дастанын М.И.Тәһмасиб тәрәфиндән дә геjd едилән, әслиндә үздә олан ири һиссәләре (устаднамә, дастанын өзү, ду-

ваггапма) мәтн баҳымындан илк нөвбәдә хронотоп һадисәси кими тәснифә көлир. Хронотоплуг дастанын мәкан-заман һадисәси олмасы демәкдир. Мәһз поетик мәканын һиссәләри олмаг баҳымындан Азәрбајҹан мәһеббәт дастанларынын мәтни әслиндә ики һиссәлидир: *Мәтндингыраг* вә *Мәтндахили һиссәләр*. Бурада устаднамә вә дуваггапма мәтнгыраг һиссәни, дастанын өсас сүжети исә мәтндахили һиссәни тәшкіл едир. «Мәтндингыраг һиссәси» ифадәси терминоложи баҳымдан изана еңтијач дујур. «Мәтндингыраг» дедикдә һеч дә мәтнө аид олмамаг нәзәрдә тутулмур. Мәсәләје мәтнин хронотопундан, мәтнин поетик мәканындан жанашмаг лазымдыр. Ішениң «мәтндингыраг» дедикдә дә, «мәтндахили» дедикдә дә мәһз вәнид Мәтнин һиссәләри нәзәрдә тутулур. Башга чүр десәк, Ванид (тотал) Мәтн өзү Мәтнчелү (Мәтндингыраг) вә Мәтн-ичи (Мәтндахили) һиссәләре белүнүр. Һәр ики һиссәнин дузулушундән «Тотал Мәтн» алышыр. Мәсәләнин мәнијјети дә елә бу дузулушлә бағлыдыр.

Көрүндујү кими, Мәтндингыраг һиссә ики элементи нәзәрдә тутур: Мәтненү вә Мәтнсону. Мәтненү – устаднамә, мәтнсону исә – дуваггапмадыр. Бүтүн бунлары системләштирдикдә көрүрүк ки, мәһеббәт дастанларынын поетик структуру ики һиссәли, учелементли (үчүзвлү) гуруума маликдир. Буны бүтүн шәритликләри илә белә схемләштирмәк олар:

Мәтнин структур елементләринин ажыраянында өз семантикасы олмагла бәрабәр бунлары бир хәтт бојунча дүзән структур-семантик элементләринин семантик чәкиләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә бу семантик ваһидләр арасында әлагә багларынын үзә чыхарылмасы Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын структурунун єјрәнилмәси баҳымындан бу күн актуал олан мәсәләдир.

Мәһәббәт дастанлары структуруна зәнири баҳыш структурун бу уч ваһиди арасында әлагәләри, функционал динамиканы көрмәјә имкан вермир. Зәнирән устаднамә илә дастанын өсас сужети арасында һадисә-сүжет баглантысы јохдор. Азәрбајҹан ашыглары бир гајда олараг мәһәббәт дастаныны ифа етмәздән габаг дастана кириш кими уч устаднамә сөјләйирләр. Устаднамәләрин устад сөзү, бејүк сөзү, устад нәсиһәти, өјүдү олдуғуну нәзәрә алсаг, бунларын дастанын ифасында башлыча функциясы бирбаша динләјициә јөнәлдилмишdir. Башга сөзлә, ашыг динләјициә нәсиһәт верир. Бу нәсиһәт тарихән мұхтәлиф функциялар дашымышдыр. Анчаг мұхтәлифлик бүтүн һаллarda бир-бири илә баглы олмуш, бир-бириндән инкишаф етмишdir. Дејиләнләри анламаг үчүн фикри бир гәдәр дә инчәләјәк.

Устаднамәләрин нәсиһәт, ата сөзү, бејүк сөзү, өјүд олмасы көз габагындаадыр. Эслиндә динләјици бунлары елә беләчә дә, јәни устаднамә-устад сөзү, нәсиһәти кими гәбул едир. Анчаг мәсәләnin маһијәти даһа дәриндәдир вә устаднамә устад сөзү, нәсиһәти олмагла дастанын өсас сужети илә гырылмаз семантик багларла әлагәләнир. Бу гырылмазлыг, семантик баглылыг устаднамәни пролог, кириш кими дастанын. Тотал Мәтнин вачиб элементи кими нәзәрәт тутур. Тәбии ки, устаднамә илә дастанын сужет мәтни арасында олан семантик әлагәнин тәбиәти, нә олмасы, нәји нәзәрәт тутмасы башлыча соргу кими ортаја чыхыр. Мәсәләnin бүтүн маһијәти дә елә бу сорғунун нечә чавабланмасындан асыльыдыр.

Устаднамә дастанын галан ики семантик ваһиди (сүжет мәтни вә дуваггапма) илә бирликдә ejni тәбиәтли ишарәви ваһидләрdir. Она көрә дә дастан структурунун поетик истигат-мәтингән «охусу» бу структур ваһидләринин ишарәви тәбиәтинин ачылмасыны тәләб едир. Дастан структурунун бу уч ваһиди мүәјјән хронотоп хәтти бојунча дүзүлмәклә дастаны төрәдән конкрет шүүр типинин-дүнja моделинин мүәјјән инфор-

масијасыны вермиш олур. Дүнja моделинә мәхсус информасијалар исә универсал информасијалардан олмагла һансы мәтнләрдә керчәкләшмәләриндән асылы олмајараг ejni мәзмунлу информасијалардыр. Јәни бунлар Баш, Өсас дүнja билgilәри. Башга сөзлә десәк, һәмин информасија дастанда бир, әфсанәдә башга, мәрасимдә даһа башга тәсвир дилләри (кодлары) илә ифадә олунмасына баҳмајараг мәзмун ejнилигини горумагда давам едир. Бу баҳымдан мәһәббәт дастанлары структурунун уч ваһиди (мәтнөнү, мәтн, мәтнсону) ән ири, глобал ваһидләрdir. Ваһидләrin структур ирилиги онлардакы ишарәнин дә универсаллыгыны шәртләндирир. Башга сөзлә, бунлар бејүк тутумлу ишарәләр (символлар) олмагла даһа ири, даһа үмуми, даһа универсал олан мә'lumatы (дүнja нағтында үмумилешмиш тәсеввүрлөр топлусуну) тәгдим етмиш олур. Бу баҳымдан дастан структурунун уч ваһиди мүәјјән мә'lumat тәгдим едир. Һәмин мә'lumatы ачмaga чалышаг. Бу мә'lumatын ачылыши устаднамәnin дастанын сужети илә әлагәсинин спецификасыны ачыб ортаја гојур.

Устаднамәләр устад нәсиһәтләри. Диггәт етсәк, бунларда тәгдим едилән нәсиһәтләр бүтүн рәнкарәнкликләри илә ejni бир мәзмуну ифадә едир. Башга сөзлә, устаднамәләрдәки фикирләр һамысы һәкм шәклиндә ифадә олунур. Јәни бунларын функционал құчы аталар сөзләринин мәдәнијәтдәки функционал құчы илә ejni мәнијәтлиdir. Диггәт едәк.

«Тahir-Зәһрә» дастанында Хәстә Гасымдан олан бириңчи устаднамәnin бириңчи бәнді:

Дәли көнүл, нә диванә кәзирсән,
Бивәфа дилбәрдән сәнә ѡар олмаз!
Дүз чыхмаз илгары, әңди-пејманы,
Һәрчаяыда намус, гејрәт, ар олмаз... (20, с.23)

Јенә һәмин дастандан Хәстә Гасымын икинчи устаднамәсindәn бириңчи бәнді:

Дәли көнүл, мәндән сәнә әманәт,
Демә бу дүнјада галым, јаҳшыды.
Бир күн олур, гоһум-гардаш јад олу,
Демә улусум вар, елим јаҳшыды... (20, с.23)

Һәмин дастандан Хәстә Гасымын үчүнчү устаднамәсiniн бириңчи бәнді:

Ај арифләр, неч кәс јалныз олмасын,
Јалныз ишә дашдан дивар дејөрләр.

Бәзирқансан, ач мәтаһын хырд елә,

Араптар, јүкүндә нә вар дејәрлөр... (20, с.24)

«Эсли-Кәрәм» дастанында Дәлләк Мурадын биринчи устаднамәсіндән биринчи бәнд:

Адам оғлу, јол-әрканы таны, бил,

Јол-әркан биләнин јери дар олмаз.

Сиррини сөјләмә гаму аләмә,

Бивәфа дилбәрдән сәнә жар олмаз... (20, с.70)

«Гурбани» дастанында Дәлләк Мурадын устаднамәсіндән бир бәнд:

...Намәрд көрпүсүндән өлсәм кечмәнәм,

Карван олсам, мәңзилинә дүшмәнәм,

Әлиндән, чамыны алыб ичмәнәм,

Саг әли сол әлә мөһтач еjlәмә... (20, с.203)

«Аббас вә Күлкәз» дастанындан үчүнчү устаднамә бүтөвлүкдө:

Бәд өвлады өзәл башдан танырам,

Чөр-чөп јыгар, јад очагын јандырар,

Сәhәр дураг, ар-намысын көзләмәз,

Сују төкәр өз очагын сөндүрөр.

Улгун чуша кәлсә, көпүк жағ олмаз,

Сөјүд бар кәтирсә, бағча-бағ олмаз,

Зибиль тәпә олмаз, күллүк даг олмаз,

Јел әсәндә алчаглара ендиrөр.

Аббас бу сөзләри дејәр сәриндән,

Архы газын, сују кәлсін дәриндән.

Ел бир олса, даг ојнадар јериндән,

Сөз бир олса, зәрби кәрән сындыrap. (20, с.262)

Нұмунеләри истәнилән сајда артырмаг олар. Истәр бурадакы нұмунеләр вә истәрсә дә Азәрбајчан устаднамә фондуңдан мұрачиәт етмәдијиниз сајсыз сәнәт инчиләри олан устаднамәләр бу ше'р нөвүнүн бир функционал һәигігәтини – бурадакы фикирләрин охучуя һәкм шәклиндә үнванландығыны тәсдиг етмиш олур. Бу исә тәсадүфі дејил вә дастанын дикәр структур вәниidlәри илә гырылмаз бағлылығадаыр.

Проф. П.Әфәндиев жазып: «Адындан мә'лум олдугу кими, устаднамә устад сөзү, устад нәсиһети демәкдир. Белә ше'rләрдә ән чох ашыгларын дүнjaқөрүшү, һәјат наисәләрине,

дөврә мұнасибәтләри, халга нәсиһәтләри ифадә едилмишши» (21, с.182). Проф. Ә.Мирәһмәдов устаднамәләр һагтында жазыр ки, белә ше'rләр тәрбияви, фәлсәфи нәтижәләри тәрәннүм етмәк јолу илә нәсиһәтамиз фикир сөјләјир, мәсләһәт вә өjүд верир (22, с.212). Елчин вә В.Гулиев устаднамәләри мәһәббәт дастанларының әvvәлиндә охунаң афористик мәзмунлу гошмалар кими сәчиijәләндирірләр (23, с.99).

Жұхарыдақы сitatларда мәгсәдимиз һеч дә диггәти устаднамәнин Азәрбајчан ше'r системиндәки жанр ұсусијәтләrinә жөнәлтмәк дејилдир. Мәгсәд тәдигигатчыларын бу ше'rин функционал мәниjәтини нечә сәчиijәләндирмәләриди. Фикирләрдән дә бәлли олдуғу кими, устаднамәләрде инсан, һәјат, дүнja һагтында үмумиләшмиш фикирләр ифадә олунур. Бурадакы фикирләр әслиндә инсанын һәјатынын бүтүн физики вә мә'нәви ғатларыны әнатә етмәклә инсан вә онун гаврадығы дүнjада устаднамәләрин тохунмадығы, әнатә етмәдији бир саhә гојмур. Беләликлә, устаднамәләрде инсан вә дүнja һагтында ән үмумиләшмиш тәсәvvүрләр һекм шәклиндә ифадә олунур. Іә'ни бу һәкмләр инсан, онун һәјаты, дүнjasы һагтында үмумиләшмиш, универсал гајдалар, ганунлар, давраныш схемләри топлусудур. Устаднамәләр «Бу дүнja нечәдир?» «Онда нечә јашамаг олар?» «Јашам ганунлары һансылардыр?» – суалларына айдын, өтрафлы чаваблар верир. Беләликлә, устаднамәләрде Азәрбајчан-түрк етносунун минилликләрдән баш алыб қөлән һәјат тәчрүбәси универсал характеристири һекмләр шәклиндә ифадә олунур. Онда тәбии олараг белә бир суал мејдана чыхыр: әкәр устаднамәләрдә јашамын универсал ганунлары ифадә олунурса, бунун дастан мәтнинә, әсас сүжетә нә дәхли вар? Бунлар бирбаша динләjичијә үнванланмаýбы?

Дастан бүтүн һалларда динләjичијә үнванланыр вә бу мә'нада устаднамәләр динләjичи үчүндүр. Бу, өз-өзлүjүндә дә айдындыр. Анчаг динләjичијә үнванланма устаднамәләрин функционал структурунан башшыча мәниjәти дејилдир. Іә'ни бүтөв дастан динләjичијә үнванланыр вә бу мә'нада устаднамә илә дастанын әсас сүжетинин динләjичијә үнванланмаларында чәки фәрги жохдур. Бунлар динләjичијә ejni ахарла, ejni функционал мәниjәтлә үнванланыр. Устаднамәләрин Мәтненү кими дастанын әсас сүжети – мәтн илә бирбаша, мәниjәт сәчиijәли әлагәси жохдур. Әлагә башша пландаýыр. Диггәт едек.

Дедик ки, устаднамәләрдә инсан, дүнja, hәјат нағында универсал давраныш стереотиплөри hәкм шәклиндә ifадә олунур. Іәни дастаның поетик структурунун бу ниссәсиндә hәкм гоулур. Мәсәләнин бүтүн мәнијәти дә мәһз бу hекмдәдир. Устаднамәләри дастан структурунун мәтнөнү элементи кими мәтнә баглајан да елә бу hекмдүр. Бу hекмләр исә тәк-рар едирик ки, универсал схемләрдир. Универсал схемләр олмагла да дастан дүнja моделинин ән умумиләшмиш (Баш, Әсас) информасијаларынданыр. Һәмин информасијаларын нәдән ибарәт олдугуну, hекмләрдә тәгдим олунмуш императивләрин (давраныш әмрләринин) дастаның әсас сүжетиндә реализация олунан надисәләрлә әлагәсини ашкарламаг үчүн hекмләрин (поетик императивләрин) өз структуруна баҳаг.

Геjd едәк ки, устаднамәләрдәки поетик императивләрин структурун мұхтәлиф призмалардан көздән кечирмәк олар. Ән башлычасы семантик структурдур. Онларын мәзмунунун нәзәрдән кечирилмәси hәкм кими көрчөләшән поетик императивин структурунан алламага имкан жарадыр. Бунун үчүн бир гәдәр өvvәл вердијимиз устаднамә өрнәкләриндән сечмәләр дә кишајет едир:

«Бивәфа дилбәрдән сәнә јар олмаз».

«Іәрчаяда намус, геjrәt, ар олмаз».

«Демә бу дүнјада галым, жахшыды».

«Жалныз ишә дашдан дивар деjәrlәr».

«Жол-әркан биләниң жери дар олмаз».

«Намәрд көрпүсүндән өлсәм кечмәнәм».

«Бәд өвлады әзәл башдан танырам»

«Сөjүд бар кәтирсә, бағча-бағ олмаз».

«Зибил тәpә олмаз, күллүк даг олмаз».

«Ел бир олса, даг оjnадар жериндән».

Белә императив hекмләрә Азәрбајҹан мәhәббәт дастанларынын, үмумијәтлө, ашыг жарадычылыгынын устаднамә фондундан истәнилән гәдәр өрнәк кәтирмәк олар. Фикримизчә, өрнәкләrin сајыны кенишләндirmәjә gәtiijәn ehtiyač jохdur. Она көрә ки, истәнилән сајда нүмүнәләrin кәтиrilмәsindәn асылы олмајараг нәтичә ejni alýanachag. Іәни поетик императивләrin семантик структуру бүтүн налларда ejnidir. Бунлар һамысы ejni семантик структура малик олмагла ejni поетик гајда-ганунларла формалашыр. Jухарыдақы өрнәкләrin семантик структуруна дигтәт едәк:

«Бивәфа дилбәрдән сәнә јар олмаз».

Севкiliләр вәфалы вә вәфасыз олур. Вәфалы дилбәрдән сәнә јар олар.

«Іәрчаяда намус, геjrәt, ар олмаз».

Инсанлар hәрчая вә hәjalы олур. Іәрчаяда намус, геjrәt, ар олмур. Намус, геjrәt, ар, hәjalы, абырлы инсанда олур. Онларла отур, дур.

«Демә бу дүнјада галым, жахшыды».

Бу дүнjanын жахшы вә жаман үзү вар. Дүнja әбәди галыначаг бир жер деjil. Фанидир. Онун фанилијини нәzәрә ал. Дүнjanын жаман-жахшы олдугуну да бил.

«Жалныз ишә дашдан дивар деjәrlәr».

Дүнјада жалнызлыг (тәнһалыг, тәклик) вә тәk олмамаг вар. Тәk олма. Еллә, достларла, гоһум-гардашla ол. Тәклик фачиәdir.

«Жол-әркан биләниң жери дар олмаз».

Дүнjanын жашам ганунлары вар. Бу ганунлары билмәdәn жашамаг олмаз. Онлары билмәjәn жаша жа билмир, биләn исә жашајыр.

Фикримизчә, жухарыда сечмә шәклиндә вердијимиз поетик императивләrin бу чүр ахырачан давам етдирилмәsinә ehtiyačы жохdur. Она көрә ки, поетик императивләrin семантик структуру бир-бириндә, садәчә олараг, тәкрапланыр.

Jухарыдақы нүмүнәләрдәn көрүндүjү кими, устаднамәләrin поетик дүнjasында реал дүнjanын гајда-ганунларына мунасибәт hәкм, көстәриш, әмр жеринә jетирилмәси вачиб олан гајда, позулмаз ганун, башлычасы hәгигилијинә, догрулугуна шубhә едилмәjәn Дүнja Саһманы, Низамы кими ве-рилир. Бу чәhәт хүсусилә фикир верилмәli мәгамдыр. Бунлар позулмаз hекмләrdir. Бу hекмләrin үнванландыгы динләjичинин жашадыгы Дүнjanын Низам, Саһманы бу hекмләrin жеринә jетирилиб-jетирилмәjәchәjindәn асылыдыр. Бу мә'нада устаднамәlәr бирбаша ону hәmin анда динләjөn динләjичијә jөnәlib. Устаднамә-dinlәjichi istigamәti hеч бир налда шубhә докурмајачаг istigamәtdir. Анчаг бу istigamәt устаднамәnin jөnәldiji jekanә, вайид istigamәt деjildir. Устаднамә өз семантик структуру баһымындан исә динләjичијә jох, дастаның әсас сүжетинә istigamәtlәnir. Буна өnчә схем шәклиндә дигтәт едәк:

Көрүндүjу кими, устаднамәләрдән həm динләjичиј, həm də dastanын əsas sújetinə semantik oхлар узаныр. Бурада устаднамәdən динләjичиј узанан semantik oх zañiri, үздə олан və субута ehtiyaçы olmajan bir istigamətdir. Устаднамәdən динләjичиј dogru ünvanlanan istigamət oху ejni ilə dastanыn mətn elementi və динләjичи, mətnsonu və динләjичи arасында var. Bашга сөзлə, устаднамә, əsas sújet və duvaggalmadan ibarət ваñid dastan bütəvlükde динләjichi-tamashaçyja ünvanlanыr. Bu baxымдан bu, mətnlə динләjичи arасында функционал istigamətlərдən биридир. Bu istigamətlər kej-fijjətindən асылы olmajarag, bütüñ hallarda ifachылыг adы алтында шərh olunur. Jə'ni dastanla динләjичи, o чумлədən dastanыn ilk структур элементи олан устаднамә ilə динләjичи arасыndakы əlagə dastanыn ifachылыг системинин tərkibinə дахил олан функционал əlagədir və bu əlagə ilə устаднамənin dastanын əsas sújeti və duvaggalmasы arасында олан əlagələri ejniləshdirmək, ejni semantik chərkə bojuncha düzüb шərh etmək olmaz. Əkər устаднамә ilə динләjичи arасыndakы əlagə ifachылыг səcijjəli, ifachылыг системinə дахил функционал əlagədirsə, устаднамә ilə dastan mətninin dikər структур elementləri arасыndakы əlagə исə semantik структур əlagəsi, baglylygydyr. Jə'ni устаднамələrдəki поетик императивлər ifachылыг функционал əlagəleri мүстəvisində динләjичиј јенəlibsə, semantik структур istigamətindən dastanыn «ИЧИНӘ» – ilk nəvbədə onun əsas sújetinə (mətnداхили hissəsinə – mətn elementinə) јөnəlliшишdir.

Белəliklə, dastanын устаднамә hissəsinidə dastanын епик дүнjasынын гајда-ганунлары e'lan olunur, dastanын əsas sújetində исə bu гајда-ганунлар hekajələshdirili, duvaggalma da исə nəticələshdirili. Fikrimizi субут etmək üçün belə bir mə'lum həgigəti бурада təkrarlajaq ki, məhəbbət

дастанларында gəhərəmanlaryn адларыны, kicik sújet təfərrüatlarыны chyxmag shərti ilə məzmun bir-birini təkrarla-jıyr. Təbii ki, biz bura ja şe'rlerə aidi etmirik və cəhbət sújetdən kədir. Һəmin umumiləshmi semantik sújetin semantik mənijjəti xejin-shər, haggyn-naħag, mərdin-namərd, vəfalınyň-vəfasız, sadigin-xain və c. үzərinde gələbəsindən ibarətdir. Əslində əsas sújetdə epik semantikanын mənitiği istigaməti jañız bundan ibarətdir. Buрадa dashashmysh struktur var. Һəmin struktura kərə gəhərəman mubariżəjə bашлајыр və axırdı antigəhərəman үzərinde gələbə chalyr. Bu, dəjişməz strukturdur. Buрада hadisələrin hənsi finalla, jə'ni gəhərəmanыn fiziki, jahud mə'nəvi gələbəsi ilə gurtarması məsələnin semantik mənijjətinə gətiyən tə'sir etmir. Məhəbbət dastanlarynyň iffanişləshmi məzmununda bu chəhət xüsusiłə ajdyń kərūnur. Dastanыn sonunda sevkiiliłər bir-birinə.govusha da biliır, ələ də biliirlər. Onlarыn fiziki baxымdan govushub (toj), govushmamalarыndan (jas) асылы olmajarag, məhəbbət dastanlarynda sevkiiliłər haggət govushurlar. Jə'ni onlar əz tojlary, jahud da jaślary ilə jañız bir aktı haggyn -naħag үzərinde gələbəsinini realizasiya eidiirlər (bu məsələjə əz məgamыnда ətraflı toxunułučaq).

Dastanыn əsas sújetində gəhərəmanыn antigəhərəman үzərindeki fiziki, jahud mə'nəvi gələbəsi ilə dünja ganunlarynyň pozulmazlıgy, umumiiji, universallıgy təsdig olunmuş olur. Bашга сөзлə desək, dastanыn устаднамә hissəsinidə bəjan olunan universal dünja nizamы dastanыn əsas sújet hissəsinde ə'jani shəkilidə təsdig olunur. Fikrimizi bir gədər də ə'janişləshdirib desək, устаднамədə haggyn-naħag, mərdin-namərd və c. үzərinde gələbə chalacagynын bu dünja-nyň ən alı ganunu oldugu həkm shəklinde bildiiri. Dastanыn əsas sújeti həkmün, təsisin realizasiyasından ibarət olur. Jə'ni устаднамədəki həkm hadisə-əhvalat-hekajə ilə təsdig olunur, duvaggalma исə nəticəni bildiiri.

Məhəbbət dastanlarynda gəhərəman əz sevkiiliśinə govushursa, onlarыn toju olur və dastan duvaggalma ilə bitir. Gəhərəmanlar əlürsə, onda chañannamə verili. Dastanыn finalynyň fiziki baxымdan iki isharə ilə (toj-müsəbət, jasmənfi) gurtarması, dastanыn sonunun nəticə häkäterinini dəjişmir və bu mə'nada həm duvaggalma, həm də chañannamə dastan strukturunun zəruri semantik elementi kimi chyxış-

едир. Жұхарыда дедик ки, мәһәббәт дастанларында гәһрәмандар истәр тојлары, истәрсө дә өлүмләри (јаслары) илә һагтын-наһаг үзәриндә гәләбәсими керчәкләшдириләр. Іәни финалын ики ишарәли олмасы дастана тәклиф етдијимиз бу семантик структуру инкар жох, тәсдиг едир. Финалын, шәрти десәк, тој вә јас үzlәri үстәднамәләрдә дүнjanын мә'насы барәдә манифестләшдирилән ики үз (hagg-наһаг, мәрд-намәрд, хејиршәр вә с.) һагтындакы һәкмләри – семантик императивләри ялныз тәсдиг едир. Бүтүн бу дејилән нәзәри фикирләри јекунлашдырыб дастанын семантик структурона нәтижә верәк.

Беләликлө, дастанын үстәднамә, әсас сүжет вә дуваггапмадан ибарәт структуру бир-бири илә чох чидди семантик бағларла әлагәдәрдүр. Үстәднамәдә һәкм(-ләр) гојулур, әсас сүжетдә бу һәкм(-ләр) тәсдиг олунур, финалда дуваггапма, яхуд чаһаннамә шәклиндә нәтижәләшдириләр. Бу бахымдан биз Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларына белә бир семантик структур тәклиф едирик:

Үстәднамә	Әсас Сүжет	Дуваггапма Чаһаннамә
Һәкм	Тәсдиги	Нәтижәси

Жұхарыда демишидик ки, М.И.Тәһмасиб мәһәббәт дастанларынын сүжет структурону Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын зәңкин фонду әсасында өјрәнмиш вә әслиндә мәһәббәт дастанларымыз үчүн универсал олан сүжет моделини гура билмишdir. Бу бахымдан о, нағылларын морфологи структуру нағында В.Ј.Проппун тәдгигатларынын структур методундан утурла истифадә етмишdir. Бунун белә олдуғуну фолклоршұнас алым Рамазан Гафарлы да мушаһидә етмишdir. О јазыр ки, Азәрбајҹан фолклоршұнаслығында В.Ј.Проппун «морфологи системи»ндән нағылларын дејил, дастанларын тәдгигиндә истифадә едилмәсинә раст кәлирик. «Һәр бир дастан, јәни әсәрин әсас сүжети, мәшінур совет алими В.Проппун сөзләри илә десәк, мұбариәдән ибарәтдир» јазан М.И.Тәһмасиб мәһәббәт дастанларынын сүжетиндә дөрд функция олдуғуну көстәрир (24, 136).

Гејд едәк ки, М.И.Тәһмасиб дастан сүжетиндә көрдүјү дөрд һиссәни универсал систем кими вә бизчә нағлы олараг, дастанларын демәк олар ки, бүтүн тәснифат гатларына аид

едир. О јазыр ки, мәһәббәт дастанларымызын демәк олар ки, һамысынын, «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короглу» кими гәһрәмандыг дастанларымызын да бир сыра бој вә голларынын әсас мәзмуну, јәни сүжети гәһрәманын өз бутасына чатмаг угрунда апардығы мұбариәнин тәсвириндән ибарәтдир. Бу сүжети, өһвалаты, әсасән, дерд һиссәjө бөлмәк олар:

I. *Гәһрәманын анадан олмасы вә илк тә'лим-тәрбијеси.*

II. *Гәһрәманларын, јәни Ашиг вә Мә'шүгәнин бута алмалары.*

III. *Габага чыхан манеәләр вә онлара гаршы мұбариәзә.*

IV. *Мусабигә вә гәләбә (1, с.65).*

Гејд едәк ки, тәдгигатчы мәһәббәт дастанларына (о чүмләдән бу силсиләjө бағлы гејри-мәһәббәт дастанларына) вердији бу сүжет структуру үзәриндә сонракы тәдгигатларында да тә'кид етмиш вә она дәјишмәз структур кими баҳышылдыр (24, с.4).

М.И.Тәһмасибин мәһәббәт дастанлары силсиләсінә дахил олан дастанлара вердији бу сүжет структурона структур-семантик призмадан јанашмаздан габаг дејек ки, тәдгигатчынын бу структуру тәкчә мәһәббәт дастанларында дејил, ejni заманда «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короглу» кими гәһрәмандыг дастанларынын бир сыра бој вә голларына аид етмәси тәсадүfi дејилдир. Фәслин өvvәлиндә гејд етдик ки, мәһәббәт дастанларынын поетикасы бүтөвлүкдә фолклор поетикасыдыр вә фолклор поетикасы илә мәһәббәт дастанларынын поетикасы арасында кечид гатлары вар:

Фолклор поетикасы – епик фолклор поетикасы – епос (дастан) поетикасы – мәһәббәт дастанларынын поетикасы.

Фолклоршұнас Р.Гафарлы белә несаб едир ки, М.И.Тәһмасибин сүжет бөлкүсу сүжетин инкишаф хәттини адекват әкс етдијмир. О, бу хүсусда јазыр ки, В.Ј.Проппдан фәргли олараг, М.И.Тәһмасиб сүжетин һиссәләрини бир-бири илә әлагәли шәкилдә тәһлилә чөлб едир. Лакин нә гәдәр мараглы мұлаһизәләр ирәли сүрсө дә, сүжетин инкишаф хәттинә ѡрдым едән елементләри там айдынлығы илә көстәрә билмир (24, 137).

Гејд едәк ки, Р.Гафарлынын бу фикирләриндә разылашылмајан ики мұлаһизә вар. Өvvәла она көрә ки, В.Ј.Проппун

«Нагылын морфолоқијасы» (1928) өсәриндә әсас тәдгигат объекти сеңирли нагыллар олмагла нагыл сүжетинин морфологи-поетик элементләри вә морфоложи функцијаларының дүзүлүшү кими тәгдим олунан сүжет әтрафлы тәсвир олунур. Алимин сеңри нагылларын тарихи гаjnагларына һәср олунан башта бир монографијасында (26) исә сеңирли нагылын сүжети мәһз сүжет һиссәләринин бир-бири илә өлагәси баҳымындан һәртәрәфли тәдгиг олунур вә бу баҳымдан ону бу мәсәләдә сұчламаг јеринде дејил. Мәшіур нагылшұнас J.A. Костјухин жазыр ки, сеңирли нагыллар шифаһи халғ нәсринин жаңар баҳымындан ән мүejjәn сүжетләр групуну тәшкіл едир. Онларын чоху (B.J. Пропп тәрәфиндән тәсвир едилмиш) вәнид композицијасы схеми әсасында гурулуб вә дәгиг мүejjәnlәшмиш функцијалары олан мәһдуд персонаж топлусуна малик-дир (27, с.115).

Керүндүjү кими, сеңирли нагылын сүжет-композицијасы B.J. Пропп тәрәфиндән мүкәммәл тәсвир едилиб вә бу мүкәммәллиjө нагыл сүжетләри һиссәләринин бир-бири илә өлагәли шәкилдә тәhили дә дахилдир.

Дикәр тәrәфдән Р.Гафарлы, M.Н. Тәhмасибин дастан сүжетинин инкишаф хәттинә ѡардым едән элементләри там айдынлыгы илә көстәрмәдијини жазыр. Бизчә, бу фикир дә дүзүкүн дејилдир. Она көрә ки, әслиндә M.Н. Тәhмасиб дастан сүжетини мәһз инкишафда көтүрүлмүш епик схемләр кими тәсвир едир вә сүжетин бүтүн элементләрини дастан сүжетинин инкишаф динамикасы бојунча арашдырыр. Фикримизчә, Р.Гафарлынын, M.Н. Тәhмасибин дастан сүжети структурун тәсвириндә нә иләсә разылашмамасы, яхуд алтернатив структур схемләри тәклиф етмәси там гануни вә тәбиидир. Елмин инкишафы мәһз тәдгигатлара сөjkәнир. Бу мә'нада M.Н. Тәhмасибин дә тәклиф етдији схемләр тәhилә, тәcниhә, бир сөзлә, ез тәбии давамына, инкишафына ентијаачы вар. Буна көрә дә Р.Гафарлынын, M.Н. Тәhмасибин тәклиф етдији сүжет структуру илә бағлы мұлаhизәләринә диггәт едәк.

Бир гәдәр әvvәl көстәрдик ки, M.Н. Тәhмасиб дастанын сүжетин дөрд һиссәj бөлүр: 1) гәhрәманын анадан олмасы вә илк тә'lim-тәrbijәsi; 2) гәhрәманларын, јө'ни Ашиг вә Мә'шүгәнин бута алмалары; 3) габага чыхан манеәләр вә онларғаршы мубаризә; 4) Мұсабигә вә гәlәbә (1, с.65). Р.Гафарлы бу бөлкү илә разылашмајараг жазыр ки, мәкәр нагылларын си-

жетини әdәbijjatшұнаслыгда гәбул олунуб сынагдан чыхарылмыш әn'әnөvi гајдада мәrһәләләрә бөлмәк мүмкүн дејилми? M.Н. Тәhмасибин функцијалар (әслиндә сүжет һиссәләри – M.Ч.) бөлкүсүнү диггәтлә нәzәрдән кечирдикдә аждын көрүрүк ки,

- дастан сүжетләринин экспозицијасы биринчи (гәhрәманын анадан олмасы вә илк тә'lim-тәrbijәsi),
- завјаскасы икинчи (гәhрәманларын, јө'ни Ашиг вә Мә'шүгәнин бута алмалары),
- кулиминасијасы үчүнчү (габага чыхан манеәләр вә онларғаршы мубаризә),
- разыязка (мұсабигә) вә финалы (гәlәbә) дөрдүнчү функција илә үст-үстә дүшүр (24, с.137).

Беләликлә, Р.Гафарлы, M.Н. Тәhмасибин дастан сүжети үчүн тәклиф етдији дөрднисәли схеми жазылы бәдии әdәbijjатын сүжети үчүн әdәbijjatшұнаслыгын тәтбиг етдији Експозиција – Завајазка – Кулиминасија – Развајазка – Финал схеми илә мүгајисә едир вә даһа мәгбул схем кими икинчини мәгбул сајыр. Фикримизчә, Р.Гафарлынын дастан сүжети структуруну бәдии әdәbijjатын структуру илә мәһз hәmin «әn'әnөvi» схем әсасында мүгајисә етмәси вә јенә дә hәmin схем әсасында ej-рәnmәji тәклиф етмәси мүмкүнсүз ишдир. Бурада бир сыра принципиал мәгамларын нәzәрә алынмамасы көз габагында-дыйр.

Биринчиси, дастан сүжети илә бәдии әdәbijjat сүжетинин мәһз икинчи үчүн узун мүddәt тәrtбиг олунмуш схем әсасында мүгајисәсинин апарылмасы фолклор һадисәси олан дастанла бәдии епик мәтн арасында фәргләри нәzәрә алмамаг демәкдир. Дастан епик фолклордур, бәдии әdәbijjатын hәр hансы епик һадисәси исә жазылы әdәbijjатдыр. Диахроник баҳымдан әdәbijjат фолклорун давамы, тәбии инкишафы олса да, синхроник мүстәвидә бүнлар мәһз јухарыда Р.Гафарлынын тәклиф етдији сүжет схеми әсасында жанашы дура, мүгајисәj кәлә билмир. Фолклорла әdәbijjатын сүжет структуру үчүн мәһз әdәbijjатын сүжет схеминин тәклиф едилмәси, садәчә олараг, фолклорла әdәbijjатын ejnilәshdiirlmәsi, ejni бир һадисә кими гавранмасы демәкдир. Бу исә бәдии дүшүнчәнин кечдији фолклор – әdәbijjat тәкамүлүнүн инкарыйдыр.

Икинчиси, фолклорла әdәbijjat ejni схем әсасында ejrәnilә биләр. Бу баҳымдан дастан сүжети илә жазылы епик мәт-

нин сүжетини бирләшdirән, даһа дөгрусу һәр ики сүжет на-
диссени ортаг мәгамлардан тәсвири едә билән сүжет схеми,
тәбии ки, объектив шәкилдә вар. Йазылы әдәбијат фолклорун
давамы кими мејдана чыхыр. Бу бахымдан истәнилән јазылы
епик сүжетин архетипләриндә фолклорун архетипик сүжет
праформалары дуур. Фолклорун сүжет архетипләри јазылы
епик мәтнин сүжетләриндә алт гат, дашлашмыш сүжет струк-
турлары шәклиндә мөвчуддур. Бу бахымдан дастанла јазылы
епик мәтнин структурунда, о чүмләдән сүжет структурунда,
тәбии ки, ортаг, ejni мәгамлар вар вә тәклиф олунмуш һәр
һансы сүжет схеми мәһз бу ejнилекләр, ортаглыглар принци-
ләри әсасында гурулмалыдыр. Р.Гафарлының тәклиф етдији
«ән'әнәви» схем исә белә бир схем дејилдир.

Үчүнчүсү, бәдии әдәбијатын сүжети учун XX әср сосиа-
лизм реализми әдәбијатшнаслыгында тәтбиг олунмуш сүжет
схеми (экспозиција – завјазка – кулиминација – развијазка – фи-
нал) әслиндә тамамилә шәрти бир схем олмагла универсал де-
јилдир. Бу схем социализм реализминин бәдии әдәбијатындан
тәләб етдији «һәјаты даим ингилаби инкишафда тәсвири етмәк»
принципини әкс етдиရән идеологи бир схемдир. Фолклор
мәтнинин, мәһәббәт дастаны сүжетинин «һәјаты даими инги-
лаби инкишафда тәсвири едән» бир сүжет схеми әсасында тә-
свири олумасы фолклор тарихи көрчәклији илә узлашыр.

Дөрдүнчүсү, дастан башдан-ајага формуллар әсасында
гурулур. Бу формуллар дашлашмыш, донуг дүстурлардыр.
Һәмин дүстурлар ону јарадан етносун илкин, гәдим дүнjaкә-
рүшләри илә бағлы олмагла иримигјаслы заман һүдудларында
бичимләнмә просеси кечирмишdir. Бу бахымдан мәһәббәт
дастаны мәтниндә бәдии епик мәтнләрә мәхсус олан һәрәкәт
истигамәтләринин динамика сәрбәстлији гәтијјән јохдур. Да-
станын чох сәрт позулмаз структуру вар вә һеч бир дастанчы бу
структурдан гырага чыха билмәз. Мәһз бу бахымдан бүтүн
мәһәббәт дастанлары сүжет структуру бахымындан, садәчә
олараг, бир-бирләрини тәкrapлашырлар. Бу тәкrapчылыг әс-
линдә һәрфи тәкrapчылыг дејилдир. Јәни бир дастанчы дас-
тан јарадаркән артыг мөвчуд олан башга бир дастанын сүжет
структурну садәчә тәкrap етмир. Бурада мәсәләнин мәнијјети
тамамилә башга чурдүр. Дастанчы ән'әнәви формулларла иши-
ләјир. О, бүтүн јарадычылыгыны, бүтүн исте'дадыны мәһз бу
формулларын бүтүн дастанларда тәкrapланан статик струк-

туру, донуг чәрчivәси әсасында нумайиш етдиրмәлидир. О,
дастан формулларының дүзүлүш сырасыны (дастанын синтак-
тик структуру) дәјишиләрдә сәрбәст дејилдир. Дастанын струк-
турунда о, һеч бир формулуң јерини дәжишә билмәз. Она көрә
ки, бу формулларын ән'әнәви дүзүлүш сырасы вар. Һәмин дү-
зүлүш сырасына дәјишиклик етмәк дастанчынын һеч аглына
да кәлмир. Бунун сәбәбләри мәһз фолклор адланан наисә илә
бағлыдыр вә һәмин сәбәбләр бир комплекс шәклиндә јазылы
әдәбијатда өзүнү қөстәрмир. Јазылы сүжетин структурунда бу
чүр статиклик, донуглуг, сабитлик јохдур. Тәбии ки, јазылы
әдәбијат сүжетинин дә өзүнәмәхсүс сүжет гәлиби вар. Анчаг
мәһәббәт дастанларындакы сүжет гәлиби илә, тутаг ки, рома-
нын сүжет гәлиби һеч мүгајисәјә қәлмир. Дастанын сүжет гә-
либи илә мүгајисәдә романын сүжет гәлиби көрүнмүр, үмумиј-
јәтлә, јох тә'сири бағышлајыр.

Мәһәббәт дастанларынын статик структурун шәртлән-
дирән амилләр гапалы бир системдир вә бу системин үч
глобал элементи вар: дастанчы-дастан-динләјичи. Бу бахым-
дан дастанчынын шүүрунда мөвчуд олан дастан сүжетинин
назыр гәлиби илә дастанчылыг ән'әнәсиндә мөвчуд олан
дастанларын сүжет гәлиби вә динләјичинин шүүрунда мөвчуд
олан дастан сүжети гәлиби ejнидир. Башга сөзлә, бу сүжет
структуре – гәлиби универсалдыр. О, синхрон јаруслар үзрә үч
автоном системдә (дастанчы тәфәккүрүндә, дастанын өзүндә
вә динләјичи јаддашында) ejни шәкилдә мөвчуддур. Бу анлам-
да һәмин системләр гапалы даирәни тәшкىл едир:

Бурада системин гапалылыгы дастан сүжетинин анлан-
масы, баша дүшүлмәси бахымындан чох мүһүм амил кими
диггәти чәкир. Нәзәрә алымалыдыр ки, мәһәббәт дастаны
сүжетинин статик структуру бу дастанын мөвчуд олдугу, јаша-
дыгы ифачылыг системинин гапалылыгындан ирәли қәлир.
Јухарылакы схемдән көрүндүјү кими, дастанчы-дастан-динлә-
јичи гапалы системинде бу системи тәшкىл едән үч элемент-
дән һеч биригинин нә информацииянын гәбулунда, нә дә өтүрүл-

мәсіндә кәнара, чөлө, системдән гырага нә чыхышлары, нә дә киришләри жохдур. Бу, гапалы бир системдир. Дастаның сүжет структуру да ичиндә жашадығы һәмин ифақылыг системинә уйғун оларға гапалыдыр. Жәни бу ифақылыг системиндә һәрекәт ежى факторларын тәкрапары үзәриндә гурулур. Бу тәкрапчылыг исә һәмин факторлары статик формуллара чевирир. Фикримизи бир гәдәр садәләшдирсәк, дастан сүжетиндә нә варса, жашы билинмәjәn бир дөврдән тәкраплана-тәкраплана кәлир вә бу тәкрапчылығын өзү дашлашыб. Она көрә, нә дастанчы, нә дастан, нә дә динләjичи бу системдән гырага чыхмыр вә һәр шеj тәбии гәбул олунур. Әкәр бәдии әдәбијатын һәр һансы бир мәтни башга бир мәтнәd мәhз дастанда олдуғу кими «тәкрапар» олунса, онда онун тәкрапар олдуғу хұсуси ишарә илә бу бәдии мәтнин мөвчуд олдуғу поетикада ишарәләndирилир. Мә'lум-мәшhур бир мәсәләjә иснад едәк ки, XII әср шаири Н.Кәнчәвинин дастан-мәsnәvиләрини хұсусилә сүжет, о чүмләdәn дикәр поетик элементләr бахымындан мәhз «тәкраплаjan» чохлу әсәрләr мейдана кәldi. Орта әср әдәбијатшүнаслығы буны хұсуси ишарә илә - «нәэzirә әдәбијаты» ады алтында гәбул етди. Дастанчылығда исә белә тәkрапчылыг ишарәси жохдур. Чүнки дастанчылыг јарадычылыг коду бүкүнку бәдии дүшүнчә факты олан тәkрапчылыг фактыны садәчә оларға «танымыр». Тәkрапчылыг фолклор әсәри сүжетинин мөвчудлуг фактыдыр. Бу бахымындан фолклорун чаныны, руhуны тәшкил едәn тәkрапчылыг факты илә жазылы әдәбијатдакы «тәkрапчылыг» тамамилә фәргли һадисәләрdir.

Дедик ки, дастанчы-дастан-динләjичи системи гапалыдыр вә бу мә'nада бу системи тәшкил едәn һеч бир элементин системдән гырага-чөлө бирбаша чыхышы жохдур. Онда, тәбии ки, белә суал мейдана чыхыр: һәр һансы бир систем башга системләrdәn тәчрид олунмуш мүһитдә мөвчуд ола билмәz. Дүнja структуру бахымындан јанаши системләr вар вә бу системләr бир-бириндәn әлагәсиз мөвчуд деjildir. Онда гапалы олан ифақылыг системи бүтөвлүкдә әлагәlәrsiz, неchә инкишаф еdir?

Тәбии ки, дастанчы-дастан-динләjичи гапалы ифақылыг системи бир систем кими дайм инкишафдадыr. Белә олмасайды, биз Азәrbajcan дастанчылығынын инкишафынын шаһиди олмаздыg. Мәhәbbәt дастанлары орта әсрдә mәhз мәhәbbәt дастанлары кими үмуми дастанчылыг әn'әnәsinдәn, әслиндә

гәhрәманлыг дастанлары системи кими сәчиijәlәndirilәn системдәn инкишаф еdiб, үзвlәniб. Бу мә'nада дастанчылыг системиниң өз структурунда гапалы олса да, бир систем кими бу гапалылыгын кәнар системләrlә чыхышы вә кириши әлагәlәri вар. Бу әлагәlәrlә жазылы әdәbiјатын мөвчуд олдуғу жазычы-бәdии мәtн-охучу системиндә мөвчуд олан системләr-арасы әлагәlәr арасында кеjfiјjәtчә тамамилә бәjүк фәргләr вар. Белә ки, жазылы әdәbiјатын жазычы-бәdии мәtн-охучу контекстиндә һәr bir үзвүn контекстdәn гырагла өзүнүн бирбаша әлагәsi вар. Жазычы нәji вә неchә жазмагда сәrbәst-дир, бәdии мәtн мүхтәлиf дилләrә тәрчүmә олунараq кәнар контекстlәrә сәrbәst һәrекәt edir, o чүмләdәn охучу нәji охумагда вә неchә гаврамагда там сәrbәstdir. Mәhәbbәt дастанынын мөвчуд олдуғу дастанчылыг системи исә гапалыдыr вә бу системин кәнар системләrlә әлагәsi mәhз системләr-арасы әлагәdir. Жәni мәhәbbәt дастанлары ифақылыг системи кәнар системләrlә, әтрафла, гырагла, чөллә өзүнүн һәr һансы үзвүn сәrbәst әлагәsi васитәsi илә jоx, бүтөвлүкдә, бир систем кими әлагәjә кирир. Бу мә'nада гыраг системләrlә әлагә, системи тәшкил еdәn үзвlәr арасында jоx, системләrin өz арасында кедir вә әлагәnin нәтичәlәri ejni заманда һәmin системин үч үзвүn (дастанчы-дастан-динләjичи) ejni заманда aид олур. Mәhз бу чәhәt системин гапалылығындан ирәli кәlmәklә һәm дә ejni заманда онун гапалылыгыны шәrtlәndirir.

Мәhәbbәt дастанларынын мөвчуд олдуғу дастанчылыг системи гапалыдыr. Бу гапалылыг тәkрапчылыг шәklinde керчөkләшир. Әслиндә бу гапалылыг-тәkрапчылыг фолклорун мәnijjәti олмагла, мәhәbbәt дастанларынын бүтүn структур сферасыны әhatә edir. Жәni мәhәbbәt дастанлары сүжетиндә мөвчуд олан бүтүn ирили-хырдалы тәkраплар мәhәbbәt дастанлары сүжетинин өz гапалылығындан сораг верир. Бизи индики һалда марагландыран mәhәbbәt дастанлары гурулушун-структурун мәhз бу аспектdәn анламасыдыr. Бу анлама үчүnсө мәhәbbәt дастанларынын гурулушуну инкишаф контекстindә kөtүrmәk лазымдыr. Жәni мәhәbbәt дастанларынын статик сүжет структуру вар, һәmin статик структурун функционал динамикасынын тапылmasы һәmin структуру дахили дәjiшикликләr мүстөвисиндә өjрәnmәklә mүмкүндүr. Белә дахили дәjiшикликләr контексти исә mәhәbbәt дастанла-

рынын үмуми дастанлар системиндөн үзвләндиди, өз дифференциал әlamәтләри илә айрыча группу тәшкүл етдији вахтын башлангычы, ј'ни өслиндә гәһрәманлыг дастанларындан поетик әlamәтләри илә айрылдыгы вахтын өзүдүр.

Мәһәббәт дастанларынын гурулушу өvvәлдә, шәрһ етди ки, мәтнөнү-мәтн-мәтнсону элементләринин сыраланмасы кими структурлашыр. Башга сөzlә, дастан устаднамәдә-дастанын сүжети-дуваггарма (чаһаннамә) һиссәләриндән ибарәтдир. Фәслин өvvәлиндә мәтнөнү (устаднамә) вә мәтнсону (дуваггапма-чаһаннамә) элементләринин ишарәви тәбиәти аյдынлашдырылды. Истәр мәтнөнү, истәрсә дә мәтнсону әсас мәтилә (дастанын сүжети) бирбаша семиотик әлагәдәдир. Бу әлагә, дөгрүдан да, семиотикдир, ј'ни ишарәвидир. Бу әлагәләри ишарәдән гырагда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки устаднамәләрдәки фикир императивләр – һәкмләр шәклинде керчәкләшир. Дуваггапма – чаһаннамәләр дә јенә дә нәтиҗәви һәкмләрдир. Дастанын мәтни исә сүжет надисәсидир. Ј'ни мәтнөнү илә мәтнсону гејри-сүжет, мәтн исә сүжетдир. Бу бахымдан онларын ортаг мәгамы, бирләшдиричи бағлары сүжет мәншәли элемент ола билмәз. Бу әлагә сүжетусту әлагә, ј'ни мәтн әлагәсидир. Устаднамә илә дуваггапма – чаһаннамәнин дастан сүжети илә әлагәсини мәтн әлагәси кими, семиотик-ишарә әлагәси олараг гәбул етмәдән бу әлагәләри анламаг олмаз. Ј'ни бу әлагәләр сүжет әлагәләри дејил, сүжетдән үст гатда дајанан мәтн мәншәли әлагәләрдир. Бу бахымдан һәмин әлагәләр мәтнөнү илә мәтнсонунун мәтилә әлагәләри кими шәрһ олунмалыдыр. Ј'ни Тотал Мәтн вар вә бу Тотал Мәтн бир гапалы системдир. Тәбии ки, һәр бир системин автоном организм кими структур элементләри вар. Бу бахымдан Тотал Мәтнин башлангычы мәтнөнү (устаднамә), сону исә мәтнсонудур (дуваггапма - чаһаннамә). Мәтнөнү илә мәтнсону Тотал Мәтнин чөлүнү, гырагыны, габагыны тәшкүл едир. Нувәдә – ичәридә мәтн (дастанын сүжети) дајаныр. Беләликлә, мәһәббәт дастаны бир бүтөв олараг мә'налы элементләрин дүзүлүш сырасыдыр. Бу элементләрдәки һәр бир башлыча мә'на ишарәдир. Устаднамәдәки ишарәләр дастанын әсас сүжетиндә тәсдигләнир, ј'ни надисәләр шәклиндә керчәкләшир. Һадисәләр дә јени заманда ишарәjé чеврилир вә мәтнсонунун мәһз һансы ишарә шәклиндә гурулачагыны, ј'ни дуваггапма, яхуд чаһаннамә шәклиндә керчәкләшәчәјини

шәртләндир. Беләликлә, дастанын гурулушунда мәтн сәвијјәсindә элементләр мә'налы ишарәләрин – семиотик ваһидләрин дүзүлүш сырасы кими тәшкүл олунур. Бу дүзүлүш сыралысында динамика, һәрәкәт, функциялашма структурун мәтн гатында (дастанын сүжетиндә) кедир. Бу бахымдан дастан структурунун, о чүмләдән онун мәтн (сүжет) гатындақы динамиканы ашкарламаг, Тотал Мәтнин структурунун ишарәви тәбиәтини ачыгламаг, мәһәббәт дастаны структурунун статизминин тәбиәтини аңламаг үчүн, јухарыда дедијимиз кими, һәмин статикилијин үзвләндиди, тәшәккул тапдыгы вахтамәһәббәт дастанларынын гәһрәманлыг дастанларындан дифференсасија етдији мәгама гајытмаг лазым кәлир. Бу, бир зәрурәтдир. Чүнки мәһәббәт дастанларынын структур семиотик истигамәтиндән өјренилмәси өvvәлдә шәрһ етдијимиз кими, дастана бир мәтн кими јанашмагы тәләб едир. Мәтн исә мә'налы ишарәләрдән – семиотик ваһидләрдән гурулур вә көрдүк ки, дөгрүдан да, мәһәббәт дастанларынын Тотал Мәтнин мәтнөнү – мәтн – мәтнсону ишарәләринин сыраланмасы кими гурулур. Чох мараглы мәнтиги «силлокизм» тәзәһүр едир вә һәмин «силлокизмин» шәрһи исә бизим бурада мәһәббәт дастанларынын ишарәви гурулушу нағында шәрһимизин бундан сонракы давамыны да шәртләндир. Шәрти олараг «силлокизм» адландырылғымыз бу мәнтиги мүһакимә исә бундан ибарәтдир: Мәһәббәт дастанларынын гурулушуну тәшкүл едән мәтнөнү – мәтн – мәтнсону элементләри ишарәләрдир. Демәк бnlарын дүзүлүш сырасы кими тәшкүл олунан Тотал Мәтнин өзу дә ишарәдир. Ј'ни мәтнөнү (устаднамә) мәтнин (сүжетин), мәтн исә мәтнсонунун (дуваггапма - чаһаннамәнин) ишарәси кими чыхыш едир. Мәтнсону санки ишарә тә'сири бағышламыр. Өслиндә белә дејилдир. Мәтнсону илә дастан мәтнинин тәгдим етдији ишарәләр системи тамамлынар вә бурада структурдакы бүтүн ишарәләр Тотал Ишарәjé, ј'ни Тотал Мәтнә чеврилир. Беләликлә, Тотал Мәтн дә ишарәдир. Онда белә бир суал мејдана чыхыр: Тотал Мәтн нәјин ишарәсидир?

Тотал Мәтн бүтөв дастанын өзүдүр. Мәһәббәт дастанларынын Азәрбајҹан дастанчылыг ән'әнәсинин тотал фондундан мәһз мәһәббәт дастаны олмасы бахымындан фәргләндиди. Нәзәрә алсаг, мәһәббәт дастанлары – мәһәббәт мәтнләридир. Беләликлә, мәһәббәт дастанларынын Тотал Мәтн кими баш-

лыча ишарәси мәһәббәт амилидир. Тотал Мәтнин ишарәси кими мәһәббәт дастанларында мәһәббәт артыг ишарәјә – семиотик ванидә чеврилир. Мәһәббәт дастанларынын мәһәббәт семиотик ваниди – ишарәси дастаны Тотал Мәтн кими, артыг башга ишарәли дастанлар (башлыча олараг гәһрәманлыг дастанлары) контекстине галдырыр. Беләликлә, мәһәббәт дастанларынын өз дахили структурундан (мәтненү-мәтн-мәтн-сону ишарәләр сырасы) чыхыш етмәклә онун мәһәббәт ишарәсини шәрһ етмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки Тотал Мәтнин өзүнүн бүтәвлükдә ишарәси ону тәшкىл едән элементләрин ишарәсиндән һәм һәчм, һәм дә функционал мә'на саһәсинин мигjasлары бахымындан чох бөјүкдүр. Іә'ни һәр һансы мәтнин бир мәтн кими тәбиәти онун өз дахили элементләри илә мугајисәдә јох, онунла ejni сырода дура билән паралел мәтнләрлә, синхрон мәтнләр сырасы илә мугајисәдә үзә чыха, шәрһ олуна биләр. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларынын Тотал Мәтн кими тәгдим етди мәһәббәт ишарәсинин тәбиәти гәһрәманлыг дастанларынын Тотал Мәтн кими тәгдим етди гәһрәманлыг ишарәси илә мугајисәдә айдын шәрһ олуна биләр.

М.И.Тәһмасиб Азәрбајҹан дастанларыны ашагыдақы шәкилдә тәсниф етмишdir:

I. Гәһрәманлыг дастанлары.

1. Гәдим баһадырлыг нағыллары, сенирли нағыллар вә өсатири көрүшләрлә сәсләшән гәһрәманлыг дастанлары.
2. Тарихи надисәләрлә сәсләшән гәһрәманлыг дастанлары.
3. Ади гәһрәманлыг дастанлары.

II. Мәһәббәт дастанлары.

1. Мәһәббәтлә гәһрәманлыгын һүдудларында дајанан дастанлар.
2. Эсл мәһәббәт дастанлары.
  - а) нағылларла баглы мәһәббәт дастанлары;
  - б) гәдим епосла баглы мәһәббәт дастанлары;
  - в) язылы әдәбијатла баглы мәһәббәт дастанлары;
  - г) оригинал мәһәббәт дастанлары.
3. Мәчази мәһәббәтә һәср олунмуш дастанлар.
  - а) астрал дастанлар;
  - б) рәмзи дастанлар.

III. Айлә-әхлаг дастанлары (1, с.112).

Фикримизчә, М.И.Тәһмасибин бу бөлкүсү нал-назырда мөвчуд олан Азәрбајҹан дастанлары фондуну мәзмун вә поетик дифференсасија әlamәтләри бахымындан тәсниф едән һәләлик ән мүкәммәл тәснифатдыр. Әслиндә Азәрбајҹан фольклоршұнаслығындақы сонракы тәснифатлар буна heч нә әлавә етмәмиш, садәчә олараг бу тәснифаты әсас параметрләри бойнча жалныз тәсдиг етмишләр. Белә ки, М.И.Тәһмасиб жұхарыдақы чәдвәлдән айдын көрүндују кими, дастанлары: гәһрәманлыг, мәһәббәт вә айлә-әхлаг дастанлары олмагла үч группа айрырыр. Даһа сонralар проф. В.Вәлијев дә дастанлары ejнилә бу чур тәсниф едир (28, с.229).

Проф. П.Әфәндијев языр ки, Азәрбајҹан дастанлары әсасен гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары кими тәсниф едилдир. Профессор М.И.Тәһмасиб гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларынын мұхтәлиф бөлкүләрини вермиш, онларда әхлаги-тәрбијәви мөвзуда олан сүжетләри «айлә-әхлаг» дастанлары кими груплаштырылыштыр. Бу бөлкү, дастанларын мөвзу вә мәзмұна көрә груплаштырылмасыны дәғигләшдирир, ejni заманда онларын «гәһрәманлыг» вә «мәһәббәт» мөвзусуна көрә груплаштырылмасыны инкар етмир (21, с.222-223). Беләликлә, проф. П.Әфәндијев Азәрбајҹан дастанларында мөвзу вә мәзмұн бахымындан ики әсас гол – гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары голларыны көрүр. Фикримизчә, бу, ән'әнәви бир бөлкү олса да, нағлы бир бөлкүдүр. Она көрә ки, дастанлар әслиндә ики әсас гола айрылыр: гәһрәманлыг вә мәһәббәт голлары. М.И.Тәһмасибин тәснифаты артыг дәринләшдирилә, дәғигләшдирилә, дастанларын мөвзу, мәзмұн, поетик дифференсасија әlamәтләринин дәрин гатларына енмәдир. Башга сөзлә, М.И.Тәһмасиб ән'әнәви бөлкүнү ирәли апарыр. Бу бахымдан о, Азәрбајҹан әдәбијатшұнаслығында дастанлармызын ән'әнәви бөлкүсү нағгында мөвчуд олан елми фикирләри (29, 30, 31, 32, 33, вә с.) үмумиләшdirәрәк языр ки, Азәрбајҹанда дастанлары һәмишә үмуми шәкилдә гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары дејә ики гисмә бөлмүшләр. Мұтәхәссисләrimiz бириңи гисми бә'зән гәһрәманлыг дастанлары, бә'зән тарихи-гәһрәманлыг дастанлары, бә'зән бој, бә'зән дә гәһрәманнамә, мәһәббәт дастанларыны исә бә'зән сөвки дастаны, бә'зән ашиганә романтик дастан, бә'зән дә халг романы адландырылыштар (1, с.110).

Жұхарыда тәдгигатчыларын вердикләри тәснифатлара тохунмагда мәғсәдимиз һеч дә бу тәснифатлары саф-чүрүк ет-мәк дејилдір. Мәсәләнин мәнијәти Азәрбајчан дастанларының ики айдын гола: гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары голларына ажырламасыдыр. Бу чүр ажырлма типология шәкилдә үмумтүрк дастанчылығында да вар. Мәсәлән, В.М.Жирмунски вә Һ.Т.Зәрифов өзбек дастанларыны белә тәсниф едирләр:

- 1. Баһадырлыг епосу.**
- 2. Эскәри-һәрби повест.**
- 3. Тарихи мәзмұна малик дастанлар.**
- 4. Роман дастанлар.**
- 5. «Корғлу» силсиләси.**
- 6. Мәншәји јазылы әдәбијатдан көтүрүлән дастанлар**

(34, с.27).

Түрк епосунун көркемли тәдгигатчысы В.М.Жирмунскийн вә өзбек фолклорщунасы Һ.Т.Зәрифовун бу тәснифаты өзбек епсларынын мөвзу вә мәзмун бахымындан белкүсүдүр. Бу белкүдә баһадырлыг епосу вә әскәри-һәрби повест гәһрәманлыг дастанларыны, роман дастанлар исә мәһәббәт дастанларыны билдирир. Бу белкүјә тарихи-поетик дифференсиация әlamәтләри бахымындан жаңашыгда бутөвлүкдә алты маддәдән ибарәт олан бу тәснифаты мәһәббәт вә гәһрәманлыг епслары голлары кими дә тәсниф етмәйин мүмкүнлүjү ортаја чыхыр. Іә'ни сеһбәт дастанларын тәснифатында һансыса әlamәтләрин мүтләгләшдирилмәсіндән кетмир. Садәчә олараг Азәрбајчан дастанчылығында XV-XVI әсрә гәдәр дастанлар гәһрәманлыг поетик дифференсиация әlamәтләри алтында үмуми-ләшир. Тәбии ки, бу гәһрәманлыг әlamәтләринин мұхтәлиф мәзмун әlamәтләри узрә белкүсүнү дәрингәшдирмәк мүмкүндүр. Анчаг истенилән белкү алтында тәсниф едилән бу дастанлар XV- XVI әсрә гәдәр мұһым дифференсиация әlamәти кими өзүндә гәһрәманлыг ишарәсими дашыјыр вә биз XVI әсрдән бащајараг поетик дифференсиация әlamәти мәһз мәһәббәт олан дастанларымызы («Гурбани» силсиләси) гәһрәманлыг дастанларындан артыг ажырлыш һалда көрүрүк. XVI әсрдән, даһа дөгрису, «Гурбани» дастанындан бащајараг јени дастан силсиләси-мәһәббәт дастанлары Азәрбајчан дастанчылығының көклю-көмәчли категоријасы кими бүтүн реализация планлары вә мәһсуллары илә бирликдә мејдана чыхыр.

XVI әср «Гурбани» дастанынын симасында мәһәббәт дастанларынын дифференсиация баşланғычы кими көтүрүлсө дә, бу рәгем тәгрибидир. Азәрбајчан дастанларынын үмуми күтләсіндән мәһәббәт ишарәси алтында үзвләнмә, ажырлма – дифференсиация бөյүк бир просес олмушшур. Мәсәләнин бүтүн мәнијәти исә ики чәһәтиң бурадакы тәдгиг мұстәвисинде габардылмасы илә бағлыдыр:

1. Севки-мәһәббәт мотиви, әlamәти гәһрәманлыг дастанларына тарихән мәнсубдур. Әслиндә гәһрәманлыг дастанлары өз баşланғычындан һәм дә мәһәббәт дастанлары олмушшур.

2. Азәрбајчан дастанчылығынын тарихи, ичтимаи, сијаси, дини-мәдәни, ирфани-фәлсәфи амилләрлә шәртләнән мүәjjән мәрһөләсіндә гәһрәманлыг дастанларынын мәһәббәт мотивләриндә хүсуси дифференсиация кетмиш вә мәһәббәт дастанлары хүсуси چошгуңлугла гәһрәманлыг дастанларынын күтләсіндән үзвләнмиш, ажры бир гол кими хүсуси мәһсүлдарлыгla инкишафа баşламышдыр.

Беләликлә, мәһәббәт дастанлары гурулушунун, о чүмләдән бүтөвлүкдә поетикасынын шәрhi онлары гәһрәманлыг дастанлары илә бир мүгајисә мұстәвисинде көтүрмәдән мүмкүн дејилдір. Мәһәббәт дастанларынын гәһрәманлыг дастанларынын ичиндән инкишаф едәрәк ажырча гола чеврилмәси онларын гурулушуна баш вермиш бу тарихи-мәдәни просес бојунча нәзәрәт жетирмәк тәләб едир. Бурада нәзәрә алынмалы бащаға бир мәгам да вардыр ки, әслиндә биз она фәслин әввәлиндә чох тохунмушуг. Мәһәббәт дастанлары бир епик мәтн кими епик нәвү тәшкіл едән жанрларла мәһз епик мұстәвидә структур ортаглығына малиқдир. Бащаға сөзлә, Азәрбајчан епик фолклорунун инкишафы епик мәтнләрин автоном вә чанлы системләр кими бир-бирини тарихән төрәтмәсінин мәһсүлудур. (Бу, универсал յашама гануну кими фолклорун бащаға нәв вә жанр лајларына да аиддир). Дејилән чәһәт мәһәббәт дастанларынын гурулушуна даһа кениш епик структурлар чәрчивәсіндә жаңашманы да нәзәрдә тутур. Буна көрә дә биз мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанларынын гурулуш тутуштурмасы заманы дејилән бу јөnlәри дә нәзәрә алачагыг.

М.И.Тәһмасиб гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларынын үч бащағыча дифференсиация әlamәтини вермишdir. О

жазыр ки, мәһәббәт дастанларынын гәһрәманлыг дастанларындан фәргли бир сыра хүсусијәтләри, вардыр ки, ән әсаслары ашагыдақыларды:

1. Адларындан да көрүндүјү кими, бизим гәһрәманлыг дастанлары әсасен баһадырлыг, алплыг, гәһрәманлыгдан, мәһәббәт дастанларымыз исә севкидән, мәһәббәтдән данышыр, бунлары тәсвир вә тәрәннүм едир.

2. Гәһрәманлыг дастанлары даһа чох умумхалг мәнафеи угрунда апарылан мұбаризәләрдән бәһс едир, айры-айры шәхсијәтләрин, дәстәләрин, груптарын, күтләләрин басғынчы, ишгалчы, истилачы гүввәләрә, жаҳуд дахиلى зұлмә, истисмарғаршы фәдакар мұбаризәләрини тәсвир вә тәрәннүм едирләр. Мәһәббәт дастанлары исә белә игтисади, сијаси мәсәләләрдән даһа чох азад севки мәсәләси ғојур, ики қәнчин, ики бутанын бир-бириңе чатмасына маңе олан гара гүввәләрә гаршы мұбаризәдән данышыр...

3. Елә буна көрә дә бу мұбаризәләрин өзү дә бир-бириңдән фәргләнир. Бурада нәинки мә'на, мәзмун, мәгсәд, һәтта васитәләр, силаһлар белә башга-башгадыр... (1, с.177).

Беләликлә, М.Н.Тәһмасиб мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанларынын дифференсиация әlamәтләри оларға бу ики дастан типинин тематикасыны, сүjetин епик динамикасынын социал мигјасларыны, һәмчинин бу динамиканын епос мәтниндә поетикләшмә васитәләрини әсас кетүрүр. Жә'ни М.Н.Тәһмасиб көстәрир ки, мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанларынын арасында сабитләшмиш мөвзү вә бу мөвзуну керчәкләшdirән мәзмун фәргләри вар. Алим һәр ики дастан типинин типикләшмиш формуллар әсасында гурулма планлары әсасында гәһрәманлыг дастанларынын башлыча әlamәтинин (ишарәсинин) алплыг, мәһәббәт дастанларыны - мәһәббәт олдугуну көстәрир. Тәдгигатчы икинчи тәрәфдән башлыча фәргләнмә ишарәсини бу дастан типләринин социал јөnlәnmә мигјасларында олдугуну көстәрир. Жә'ни гәһрәманлыг дастанлары чәмијәт мигјасында, мәһәббәт дастанлары исә фәрд мигјасында тәзәһүр едир. Гәһрәманлыг дастанынын социал истигамәтдә бүтөв тоғлумдур. Бурада сүjetин бүтүн епик мәнтишини социумун мәнафеи шәртләндир. Мәһәббәт дастанлары исә фәрд, онун уч дүнjasына јөnәлир. Әслиндә М.Н. Тәһмасибин геjd етди икинчи әlamәт структур-семантик мүстөвидә чәмијәт-фәрд

гаршылаштырma планынын епик тәзәһүрү кими диггәти чәлб едир. Тәдгигатчынын геjd етди илә үчүнчү фәрг дастан поетикасынын даһа чох физики, көрүнүлү образлар гатыны нәзәрдә тутур. Башга сөzlә, гәһрәманлыг миссијасыны жеринә жетирән алл-гәһрәман типи илә мәһәббәт миссијасыны жеринә жетирән ашиг-гәһрәман типи арасында онларын жерләшdirкәләри мәканын тәшкілолунма планлары арасында аждын фәргләр вардыр. Алл-гәһрәман бир деjүшчү олараг қејими, һәрәкәтләри, жерләшиji мәкан (деjүш меjданы вә с.) баһымындан ашиг-гәһрәман типиндән сечилир. Ашиг-гәһрәманы биз сазла, сөzlә, саз-сөz јарышында, мә'налар аләми мәканында көрүрүк.

Проф. А.Нәбиев мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанлары арасындағы фәргләрдән данышаркән бунлары «структур фәргләри» кими сәчиijәләндирir:

Бириңи фәрг... сүjetин мәзмун хүсусијәтләриндәdir. Б. с., әкәр озан епос үчүн гәһрәманлыг сүjetләрини сечирдисә, Ашиг дә халг ичәрисинде мәшнүр олан вә даһа тә'сирли мәһәббәт мачәраларыны өзүнө хас усталыгla ишләjerkәn өз репертуарына кәтирирди...

Икинчи фәрг тәhkijә вә поетик үслубда өзүнү көстәрмишdir. Белә бир факты инкар етмәк олмаз ки, озан өз епик жарадычылыгында өзүнәмәхсүс ән'әнә вә үслуб жаратмышдыr. Өз фәрди әlamәтләри баһымындан о, башга ифа үслубларындан фәргләниr. Фәрди үслубуну жаратмаг жолу илә кедән ашыг да дастан жарадычылыгы просесинде сырф милли фәрди үслублар жаратды (Ашыг - М.Ч.). Озан үслубундан хеjли өзүнәмәхсүс чизкиләр кәсб едәрәк, ejni заманда өз «фәрдилиjини», ашыг үслубуну тәсдиг етди.

Үчүнчү фәрг озан репертуары илә ашыг импровизасијасы арасындағы структур фәргиндәdir. Бу, чох мүрәккәб жарадычылыг ән'әнәләринин формалашма вә инкишафынын хүсусијәтләри илә, халгын һәjаты вә мәишиети илә, мұхтәлиf жарадычылыг ән'әнәләринин чарпазлашмасы илә бағлы олмушdур. Бурада әhәmijjәtli амилләр олараг милли һәjатын тә'сирини, жарадычылыг ән'әнәләринин инкишаф вә тәkmillәшмәсini, гоншу түрк таjfалары арасында гаршылыглы жарадычылыг әлагәләри вә зәнкинләшdirмәни көтүрмәк ла-зымдыr (35, с.27).

М.Н.Тәһмасиб вә А.Нәбиевин ики дастан типи нағтында жаздыгларынын заһири мүгајисәси онларын алтернатив

шеріләр олмасы тәэссуратыны багышлајыр. Әслиндә һәр ики алимин жазыглары чох мүрәккәб тарихи-мәдәни, әдәби-идеоложи мұхтәлиф ракурслардан тәһлилидир. А.Нәбиев гәһрәманлығ вә мәһәббәт дастанлары арасындағы фәргләри ейни бер өн'өнә башланғычындан гаjnагланан жарадычылығ наисәләринин тематик, үслуби поетика, бу поетиканың објектив гаjnаглашма мәнбәләри бахымындан фәргләнмәләри кими шәрһ етмишdir. Башга сөзлә демиши олсаг, алым узагкөрән бир мәнтиглә мәһәббәт дастанларының гәһрәманлығ дастанларындан тәдричән ажрылмасына, үзвләнмәсінә озан жарадычылығы стили чеврәсіндә ашығ стилинин жетишмәси, инкишафы кими бахыр вә диггәти бу стилдејишмәни шәртләндирән објектив факторлара-фәргли структур гатларына малик мүһитә јөнәлдір.

Беләликлә, әслиндә гәһрәманлығ вә мәһәббәт дастанларындан данышан һәр ики тәдгигатчы бу ики дастан типини бир-бириндән фәргли төрәмиш наисәләр кими жох, вәнид гаjnагдан баш алан тотал жарадычылығ просесинин мұхтәлиф мәрһәләләри кими сәчиijәләндирір. Бу бахымдан истәр гәһrәманлығ, истәрсә дә мәһәббәт дастанлары өз археструктурларында ејнидир. Жә'ни ортаг структур вар вә мәһәббәт дастанлары мәһz бу ортаг структурун фәрди поетик әlamәтләр кәсб етмәси шәклиндә тәшәккүл тапмышдыр.

Түрк тәдгигатчысы Mehmet Acha жазыр ки, гәһrәманлығ дастанларында гәһrәман тајфасыны, ja да халғыны харичи дүшмәнләрдән горујан, һәлә ана гарнында икән нишанланан (қебеккәсмә – М.Ч.), гызын атасы төрәфиндән гачырылан севкилиси, ja да жолдашыны ахтаран, фөвгөладә варлыгларла мүбаризә едән, тајфа бирлијини сахлајан бир алп типидир. (36, с.78). Бу ситетдан да қөрүндуjу кими гәһrәманлығ дастанларындағы гәһrәманың дастаның епик мәканындағы миссијасының ажын структуре вар. Гәһrәман ели горујур, харичи дүшмәнләрлә мүбаризә апарыр. Бура гәһrәманың севкилиси мутләг элемент кими дахилдир. Жә'ни истәр гәһrәманлығ дастанында, истәрсә дә мәһәббәт дастанында гәһrәман комплексинә онун севкилиси дә бу өв ja дикәр шәкилдә дахилдир. Бунун типология категорија кими Азәрбајҹан дастанларында мәвчудлугу онун үмумтүрк ареаллы наисә олмасы илә дә шәртләнir. В.Жирмунски жазыр ки, сенирли нагыл мотивләrinдән чох кениш истифадә едән өзбәк роман-епосунда (мәһәббәт

дастанлары нәзәрдә тутулур – М.Ч.) мачәралы гәһrәманлығ вә фантастик нагыл сүжетләри үстүнлүк тәшкіл едир. Гәһrәман қөзәл пәринин сәлтәнәтинә қедән ѡоллары горујан әждаһаларла, чохбашлы дивләрлә вурушур, һијләкәр-чадукар гарыларла үз-үзә кәлир, јер алтына, магаралара енир, сенирли бағлара душур вә сајсыз-несабсыз манеәләрдән соңра өз пәрисинә чатыр. Халг романынын, хүсусилә Түркменистан, Азәрбајҹан вә Анадолуда чох кениш жајылмыш Жаҳын Шәрг типиндә исә мачәралы новелла вә мәишият сүжетләри үстүнлүк тәшкіл едир. Нагыл фантастикасы дәрин лирик севки һиссләри гаршысында арха чәкилмәли олур (37, с.232-233).

Дејиләнләри Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары илә мугажисәдә кәтүрсәк аждын олур ки, өзбәк мәһәббәт дастанлары бир мәһәббәт дастаны кими гәһrәманлығ дастанларындан дифференсија едиб, милли өзбәк дастанчылығынын мүстәгил голу кими тәшәккүл тапса да, бу мәһәббәт дастанларынын гәһrәманлығ дастанлары илә әлагәси Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын гәһrәманлығ дастанлары илә әлагәләриндә даһа күчлүдүр. Башга чүр десәк, өзбәк мәһәббәт дастанларында гәһrәманлығ дастанларынын образ типи, епик-әсатири образлар базасы өзуңу даһа чох горумушшур. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары бу бахымдан өзбәк мәһәббәт дастанларындан чох фәргләнир. Бурада гәһrәманлығ дастанларындағы архебазаны биз мұасирләшмиш формада көрүрүк. Башга сөзлә, бурада дивләр, пәриләр јохдур. Реалист тәсвири планы форма әlamәтләри бахымындан дастаның бүтүн дифференсија гатларыны әнатә едир. Сеһр елементи гәһrәманлығ дастанларының әсас архетипик қөстәричиләриндән бири кими, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында тамамилә символлашмыш пландадыр. Жә'ни Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында әски әсатири көрүшләрлә бирбаша гаjnаглашан маќик мифологемләр јохдур. Бурадакы сеһр елементләри бүтөвлүкдә ирфани-тәсәввүфи атрибутлар кәсб едәрәк символлашмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә «мұасирләшмә», маќик-мифологи епик базадан узаглашма орта әсрләр Азәрбајҹан гәһrәманлығ дастанларына хасдыр. Бу, бүтөвлүкдә Азәрбајҹан дастанчылығ өн'өнәләри илә өзбәк дастанчылығ өн'өнәләринин мәвчуд олдуглары тарихи-мәдәни мәканын өз фәргләри илә бағлыдыр. Азәрбајҹан «Короглу»сунун реалистләшмиш

епик планы илө мифологи архебазанын габарыг олдугу Орта Асија «Короглу»ларының жада салаг.

Дејиләнләр көстәрир ки, мәһәббәт дастанларынын севки-мәһәббәт ишарәси гәһрәманлыг дастанларынын структур элементләриндән бирий. Буны өзбек мәһәббәт дастанлары илө баглы Жирмунскиниң јаздыгларындан да көрдүк. Өзбек мәһәббәт дастанлары өз гәһрәманлыг башлангычлары илө әлагәсини чидди шәкилдә горумушдур. Бу, бизим дастанчылыгда да беләдир. «Короглу» дастанынын бир сыра чидди вә мәшһүр голларынын башлыча мәзмунуну әслиндә севки сүjetи тәшкىл едир. Белә голларын структуру бүтөвлükдә мәһәббәт дастанларынын схематик структуру илө үст-үстә дүшүр. Белә голларын мәзмуну көзәл гызыларын дәлиләрлә гијаби севкиси, онларын Чәнлибелә кәтирилмәси угрunda мубаризә вә гәләбә (тој) илө баглы олур. Бурада көзәл гызын (паша, хоткар гызынын) Короглуја, яхуд онун дәлиләринә гијаби Ашиголмасынын семантик ишарәси ejnidir. Сөһбәт гәһрәманлыг дастанлары структурунда гәһрәман вә онун севкиси планын башлыча поетик план кими олмасындан көлир. Эскилләрә дөгру кетдикчә бу план даһа ајдын чизкиләри илө бој верир. Мәсәлән, архаик структурлу алтај епосу олан «Алтај-Буучай» епосу силсиләсинин әсас мәзмунуну Алтај Буучаяны ова кетмәси, узун илләр овда галмасы, Бу вахт арвады илө бачысынын она хәјанәт едәрәк башга ики гардаша әрә кетмәләри, соңра гәһрәманын овдан гајытмасы, тәсадүф нәтиҗәсүндә саг галмыш оғлунун мубалигәли шәкилдә бејүjәрәк надисәләрдә иштирак етмәси вә нәһајет, бүтүн хәјанәткарларын чәзаландырылмасы тәшкىл едир (38, с.125-130).

«Алтај-Буучай» епосундан да көрүндүjү кими, гәһрәман вә онун севкиси ән мухтәлиф планлардан гәһрәманлыг дастанларынын поетик структурунда вар. Көрдүjүмүз кими, бурада финал, мәзмун башга чурдур. Јә'ни бурада гәһрәманын гадынын она хәјанәтиндән сөһбәт кедир. Епик конфликт гәһрәманла онун гадыны, гәһрәманла онун гоншу дүшмәнләри мигjasларыны әһатә едир. Јә'ни бу, о демәкдир ки, «Гәһрәман вә Севкиси» планы гәдимләрә, эски типләрә дөгру «Гәһрәман вә Гадын» кими даһа кениш, даһа универсал планы тәшкىл едир. Бу план әслиндә киши-гадын планының вә сонрадан мухтәлиф дастанларда киши-гадын мунасибәтләринин ән мүрәккәб конфигурасијаларыны вермишdir. Бу конфигураси-

жаларын ичәрисиндә гәһрәман вә севкиси (Ашиг вә Мә'шүг) орта әср мәһәббәт дастанларынын ән семантик јүклү образлар сýрасыны тәшкىл едирләр. Башга сөзлә демиш олсаг, гәһрәманлыг дастанларынын гәһрәман вә севкиси хәтти, тәгрибән XII өсрәдә башлајараг (тарих мәсаләсинә ирәлидә тохунулачаг) фәаллашмага башламыш вә сонракы өсрләрдә бу просес мәһәббәт дастанларынын јени дастан типи кими ортаја чыхмасына кәтиришишdir. Бу, типология мугајисә материалларындан даһа ајдын көрүнүр.

Азәрбајҹан фолклоршұнаслығынын бир елм кими баглы олдугу рус вә онун симасында дүнja фолклоршұнаслығы ән-әнәләриндә епослар нағтында норматив артыг формалашмышдыр. Бу фикирләр, хүсусилә, рус фолклоршұнаслығынын бир сыра мәшһүр тәдгигатларында өз шәрнини әтрафлы тапмышдыр (37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 вә с.). Һәмин тәдгигатлары ән үмумиләшмиш анлајышлар сәвијәсindә нормативләшdirән Б.Н.Путиловун очеркендә көстәрилир ки, мұасир епосшунаслыгда халг епосунун мәншәји, инкишафы вә характеристикин тарихи-типология концепсијасы ишләнмишdir. Епосун ән еркән типи илк әңдадлар - мәдәни гәһрәманлар нағтында мифологи һекајәтләрлә тәмсил олунур... Мифологијанын земининдә архаик («дөвләтәгәдәрки») епос бој атыр ки, бунунда башлыча мәзмунуну икидләрин нұмајәнделәри (choх вахт тәчәссүмләри) олдуғу гәбилә ичмасы колективләринин рифаһына јөнәлән гәһрәманлыг фәалиjjәтләри тәшкىл едир... Архаик епосун әсас сүжет мөвзулары... бунлардыр: «өзүмүзүнкү» дүнjasынын гәһрәманларынын дүшмәнләрлө – јаделлиләрлә, яхуд «башга» дүнјадан олан персонажларла мубаризәсі; гәһрәманын өз севкиси-дејиклисисин архасынча кетмәси, көбин сынагларындан чыхмасы, кәбинин әлеjһарлары илө, яхуд башга иддиачылары илө мубаризәсini мүтләг нәзәрдә тутан гәһрәманчасына елчилик; ган интигамы; гадын – икидләрин гәһрәманлыглары; тәnha, гәһрәманларын – тајфа әңдадларынын гәһрәманлыглары... Эсл гәһрәманлыг («классик») епослары – ибтидаи ичма гурулушунун (hәрби демократия дөврү) дагылдығы шәраитдә архаик епосун форма вә ән'әнәләриндән бој атыр... (44, с.162-163).

Епос кенезисинин тарихи-типология мәнзәрәсindән дә көрүндүjү кими, епосун «әңдады» мифологи һекајәтләрдир, һәмин һекајәтләрдән исә архаик епос бој атыр. Архаик епосун

өзүнәмәхсүс мөвзү даирәси сүжет груплары вардыр ки, бунларын да ичәрисиндә гәһрәманчасына елчилик мотиви (инвариант сүжетләр группу) хүсуси јер тутур. Гәһрәманчасына елчилик мотиви, көрдүјүмз кими, гәһрәманын өз севкилисисин архасынча јола чыхмасы, башга сөзлә, мубаризәјә башламасыны, бу мубаризәләриң кәбин сынаглары шәклиндә олмасы (өз севкилисисине чатмаг учун гызын атасы, яхуд башга бир антогонист тәрәфдән гојулмуш шәрт-сынагларын јеринә јетирилмәси), гәһрәманын онун севкилиси илә говушмасынын әлеј-хинә чыхан истәнилән гүввәләрә мубаризә етмәси кими сүжетләрдән ибарәтдир. Архаик епсларын ибтидаи ичма гурулушу илә баглы мәтнләр олдугуну нәзәрә алсаг, онда Азәрбајҹан дастанчылыг ән'әнәләриндә орта әсрләрдә хүсуси чошгунлугла артым, бој верән мәһәббәт дастанларынын җенезис бахымындан бир нечә миниллик әvvәлә кедиб чыхдыгы көрүнүр. Әслиндә мәһәббәт дастанларынын сүжет җенезиси архаик дастанлардан даһа габага – мифологи һекајәтләрә көлиб чыхыр. Мифологи һекајәләр – мифологи епслардыр. Бурада инсанын, дүнjanын, тәбиэтин, онун айры-айры үңсүрләринин, етногоник сәчијјәли гајда-ганунларын нечә мејдана чыхмасындан артыг стереотипләшмиш, дүстурлашмыш сүжетләр шәклиндә данышылыр. Һәмин һекајәтләрдә мәдәни гәһрәман – Әчдал-Демиург образ комплекси башлыча символик фигур кими бүтүн фәалијәтин әсасында дурур. Анчаг сүжетә сонрадан гадын фигуру да дахил олунур. Мәсәлән, «Огузнамә»нин ујур версијасында Aj гаганын оглу Огуз тез бир заманда чәсур алпа чеврилir, икидликләр көстәрир (Кыаты, Шунгары өлдүрүр), танрыја јалварыр. (танры миссијасы илә – М.Ч.) она ики севкили гисмәт олур. Бири шүа илә көjdәn енир, икинчисини агачын когушундан тапыр. Онларла евләнир вә огуз космосунун јаранмасыны символизә едән алты оглу дүнија кәлир (45, с.15-17).

Беләликлә, илк мифологи епслардан башлајараг кишигадын мұнасибәтләр комплекси епик дүшүнчә башлангычында мөвчуддур. Бу мұнасибәтләр архаик епслара јухарыда тохунулдуғу шәкилдә трансформасија олунур. Әслиндә мәһәббәт дастанларынын һазыркы структуру өзүнүн бүтүн семантик башлангычлары илә архаик епсон структурунда мөвчуддур. Нәзәрән кечирдијимиз «гәһрәманчасына елчилик мотивиндә диггәт чәкән башлыча мәгам гәһрәманын өз севкили-дејик-

лисинин ардынча кетмәсидир. Бу детал орта әср мәһәббәт дастанларымызда «бута» мотиви шәклиндә поетик комплекс чеврилиб. Мәһәббәт дастанларынын бутавермә элементләриңдән сонракы сүжетиндә дүз сона гәдәр елә бир структур елементи јохдур ки, о, архаик дастанын сөзү кедән мотивиндә олмасын. Архаик дастанын «гәһрәманчасына» елчилик сүжети гәһрәманын мұхтәлиф кәбин сынагларындан чыхмасыны вә мәһз бу сынагларла баглы мұхтәлиф антогонист персонажлар сырасы илә гарышлашмасыны әнатә едир. Орта әср мәһәббәт дастанларымызын да башлыча сүжет оху гәһрәманын (ашигин) өз бутасына чатмаг учун ән мұхтәлиф шәрт вә сынаглардан (бу «hagg ашығы» олмагын сүбуту кими символлашыб) чыхмасындан ибарәтдир.

Азәрбајҹан дастанлары илә җенетик мүстәвидә ортаглыга олан Алтај дастанларынын ән гәдим дөврләрә сәсләшән сүжетләри ичәрисиндә гәһрәманчасына елчилик мүһүм јер тутур. Алтај епсү мүтәхәссиси С.С.Суразаков јазыр ки, алтајлыларын гәһрәманлык епсунда киши гәһрәманынын евләнмәдији, гадын гәһрәманын исә әрә кетмәдији әсәр, демәк олар ки, јохдур. Гәһрәманын евләнмәси мөвзусунун көкләри чох гәдимләрә – патриархал тајфа гурулушунун тәшәккулү дөврүнә кедиб чыхыр... (Алтај епсунда – М.Ч.) гәһрәманын евләннәчәји гызы ахтармагдан өтрут өвдән чыхыб кетмәси мотиви мәшінүрдур... Анчаг ән чох јајылмыш мөвзү гәһрәманын она тале, фәләк тәрәфиндән тә'јин едилмиш нишанлысына (дејиклисине – М.Ч.) мутләг евләнмәсидир (38, с.54).

Бурада диггәт чәкән мәгамлар вар. О да ондан ибарәтдир ки, Алтај епсунда мәшінүр мөвзулардан бири гәһрәманын она фәләк, тале тәрәфиндән гисмәт едилмиш, тә'јин едилмиш севкилиси илә евләнмәсидир. Бу чәнәт чох мүһүм бир мәгам олмагла архаик епсларын «гәһрәманчасына елчилик» мотивинин мәһәббәт дастанлары структуру учун архебаза, археструктур ролуну ојнадыгыны сүбут едир. Архаик епсун «гәһрәманчасына елчилик» мотивини реаллашдыран сүжетләр групунун үмуми схематик формулу беләдир: гәһрәмана тале-фәләк севкили гисмәт едир вә гәһрәман она чатмаг учун мубаризәјә башлајыр. Евдән чыхыб севкилисисин ардынча ѡлланыры, мұхтәлиф сынаглардан кечир вә гәләбә чалыр. Беләликлә, сүжетин бүтүн мәнијјәтиндә гәһрәманын она «гисмәт едилмиш» севкили угрунда мубаризәси дурур. Бу формул бүтүн

семантик схематизми илә мәһәббәт дастанларында өзүнү горуур. Диңгәт чәкән одур ки, архаик епсода севкили гәһрәмана тале-фәләк тәрәфиндән гисмәт едилир (тәбии ки, бу талегисмәт архаик епсода мұхтәлиф сәвијјәли мифология күлтлардыр). Мәһәббәт дастанларында да бу ейнилө вардыр – бутавермә мотиви. Гәһрәмана «хагг» тәрәфиндән (Шаһ-Мәрдан, Аға, Әли, дәрвиш вә б.) бута – севкили верилир вә мәһәббәт дастанын бүтөв сүжети бу бутаја чатмаг угрунда мұбаризәден ибарәт олур. «Бута»ның Азәрбајҹан гәһрәманлыг дастанларынын јох, мәһәббәт дастанларынын поетик структурунун мұтләг элементи олдуғуну нәзәрә алсағ, демек мәһәббәт дастанлары поетикасынын тотал фәргләндирмә әlamәти әслиндә «бута» илә баглыдыр. Фикир верәк, архаик епсод гәһрәманлыг дастанлары шәклиндә гурулур. Бу дастанларын гәркибинә «гәһрәманчасына елчилик» мотиви дә мұтләг мотив кими дахилдир. Соңрадан «гәһрәманчасына елчилик» мотиви хүсуси активләшмә кечирир вә мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанларынын үмуми күтләсіндән мұстәгил гол кими айрылып. Бу процесдә мәһәббәт дастанларынын поетик структурұн мұстәгилләшdirән, ону фәрди әlamәтләри илә сәчијjеләнен структура чевирән мәһz «гәһрәманчасына елчилик» мотивинин «бута» мотивинә трансформасијасыдыр. Бунун белә олдуғу ондан көрүнүр ки, мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанларындан мұстәгил структур кими инкишаф етмәклә гәһрәманлыг дастанларынын поетик структурунда «гәһрәманчасына елчилик» мотиви өз фәалиjетини дајандырымый. Јә'ни бурада «гәһрәманчасына елчилик» мотивинин гәһрәманлыг дастанларынын мотивләр топлусундан айрылмасы баш вермир. Бу мотив гәһрәманлыг дастанларынын мотивләр структурунда јашамагда давам едир. «Короглу» дастанларында соңу гызларын Чәнлибелә кәlmәси (тоj) илә нәтичәләнен «гәһрәманчасына елчилик» мотиви сүжетләрини јада салаг. Бурадакы мотивлә мәһәббәт дастанларындағы ейни мотиви фәргләндирән башлыча әlamәт мәһz «бутавермә» элементидир. «Бутавермә» «Короглу»ja, јә'ни орта әср гәһрәманлыг дастанларымыза жаддыр. Анчаг онларла паралел мөвчуд олан мәһәббәт дастанларында ейни мотив мәһz «бута» ишарәси илә чыхыш едир.

Беләликлә, мәһәббәт дастанларынын сүжет маһијjетини тәшкіл едән гәһрәманын өз севкилинә.govушмаг угрунда мұ-

баризәси, јә'ни «гәһрәманчасына елчилик» мотиви өз қенетик баşланғычы е'тибарилә архаик гәһрәманлыг дастанларына бағланыр. Бу мотив бүтүн рәнкарәнклеләри илә гәһрәманлыг дастанларында инкишаф едир. Тәгрибән XII әсрдән башлајараг Азәрбајҹан дастанчылыгында бу мотив мұстәгилләшмәjе башлајыр вә мәһәббәт дастанлары айрыча гол кими гәһрәманлыг дастанларындан дифференсија едәрәк мұстәгилләшир. Бу просес «гәһрәманчасына елчилик» мотивинин мұрәkkәб активләшмәси шәклиндә баш верир. Баşга сөzlә, мәһәббәт дастанларында бу мотивин архаик дастанларындағы мифология күлтларла бағлы нишанлы-дејикили-севкили элементи «бута» элементинә чеврилир вә «бута» элементи әслиндә мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанлары арасында башлыча поетик-семантик дифференсија әlamәti – ишарәси кими чыхыш едир. Бунун белә олдуғу ондан көрүнүр ки, мәһәббәт дастанлары мејдана чыхандан соңра белә гәһрәманлыг дастанларынын «гәһрәманчасына елчилик» мотиви өз фәалиjетини бу мәтнәрдә давам етдирир. Анчаг бурада, бараз өрнөjе олан «Короглу» голларындан да көрүндүjу кими, «гәһрәманчасына елчилик» мотиви «бута» мотивинә трансформасија етмир. Беләликлә, мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанларындағы «гәһрәманчасына елчилик» мотивинин «бута»ja епик-лирик трансформасија шәклиндә ортаја чыхыр. Просесин мәһz белә олдуғу, јә'ни гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечидин баш вердији мәшүр дастаншұнас алимимиз М.И.Тәһмасибин дәгиг мұшаһидәсиндән дә ачыг көрүнүр. О, мәһәббәт дастанларымызын бир группуны «мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастаны һүдудларында дајанаң дастанлар» адландырааг языр ки, белә дастанлар биздә чохдур. Бир нөв гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечид мәрһәләси тө'сири бағышлајан бу әсәрләrin халғ ичәрисинде ән кениш јаýлмышлары ашагыдақылардыр:

«Шаһ Исмаыл - Күлзар», «Новруз - Гәндаб», «Mehr - Mah», «Таһир - Зәһрә»нин бә'зи варианtlары, «Хуршид - Mehri», «Ләтиф шаһ», «шәһзадә Әбулфәз», «Сејиди Пәри», «Шаһзадә Бәһрам», «Аббас - Данадүрүз», «Дилсуз - Хәзан-кул», «Мәһәммәд - Күләндам», «Сејфәлмүлк», «Һичран - Инсан» вә с. (1, с.180).

Әввәлдә гејд етмишдик ки, мәһәббәт дастанлары поетикасы өзүнәмәхсуслугунун мүәјжәнләшдирилмәси ики мәсәләнин хүсусилә габардылмасы илә бағлыдыр:

1. Мәһәббәт дастанларының структуру гәһрәманлыг дастанларындан қәлир (гәһрәманлыг дастанлары архепланда һәм дә елә мәһәббәт дастанларыдыр).
2. Азәрбајчан дастанчылығының мүәјжән инкишаф мәрхәләсіндә гәһрәманлыг дастанларының мәһәббәт мотивләри хүсуси активләшмә кечирир вә мәһәббәт дастанлары хүсуси гол кими гәһрәманлыг дастанларының үмуми кәтләсіндән айрылараг инкишафа башлајыр.

Жұхарыдақы тәдгигат бунун белә олдуғуна айдын шәкілдә көстәрди. Әслиндә бу мәсәләjә мұхтәлиф тәдгигатларда тонулса да, онун поетехники мәнзәрәсинин мәтнин структуралындақы дәжишкәнликләринин тәсвиринә бурада өткөрді. Бурада нәзәрә алымалы мәгам үмуми-тиположи ганнуаујұнлуглар чеврәсіндә Азәрбајчан дастанчылығының тарихи талеji илә бағлы өзүнәмәхсуслуглардыр. Бу бахымдан өсас мәгам гәһрәманлыг дастанларының мәһәббәт мотивинин хүсуси шәрайтдә мәһәббәт дастанларына доктор активләшмә кечиртмәсідір. Белә бир активләшмә Азәрбајчан дастанчылығы үчүн хүсуси чошгунлуг дашијыр. Бахмајараг ки, Азярбайжан гәһрәманлыг епосу «Короглу» мәтнлери силсиләсіндә өз тәкамүлүнү сахлајыр, орта әсрлөр дастанчылығында фәаллығ, динамика, структурдахили дәжишмәләр, функциялашма динамикасы вә с. кими бүтүн епик һәрекәт хүсуси чошгунлугла мәһз мәһәббәт дастанларында кедиб. Тәбии ки, гәһрәманлыг дастанларының өз ичәрисіндә активасија кечиртмәсі, бу активасијаның хүсуси дастан типинә трансформасија илә нәтичәләнмәсі бүтөв стимуллар, импулслар комплексинин тә'сири алтында баш верир. Бу бахымдан мәһәббәт дастанлары гурулушунун өjrәnilmәsi, онун структур поетикасының епик мәтнин поетикасы мұстәвисіндә арашдырылмасы һәмин структурдахили дәжишмәләрә кәтириб чыхаран тәканлар комплексинин өjrәnilmәсіндән асылыдыр.

Гејд едәк ки, мәһәббәт дастанларына кечид Азәрбајчан әдәбијатшүнаслығы вә фолклоршүнаслығында озан-ашыг кециләри шәклиндә өjrәnilmiшdir. Башга сөзлә, мәһәббәт дастанларының активләшмә нәтичәсі оларағ мәждана қәлмәсі

жалныз епик жанр (нәв) нағисәси оларағ галмамыш, дана бәյүк трансформатив дәжишмәләрин тәркиб һиссәси олмушудур. Бу тотал трансформасија озан-ашыг кецидидир (51, с.90-98). Жәни озаның ашыға чеврилмәсі илә мәһәббәт дастанлары мәждана чыхыр. Бу анламда мәһәббәт дастанларының мәждана чыхмасыны һеч чүр озан-ашыг кецидиндән гырагда тәсәввүр етмәк олмаз. Мәһәббәт дастанларының гәһрәманлыг дастанлары структурунун мәтн трансформасијасы кими мәждана чыхмасы озан-ашыг сәнәти комплексинин дахили структур трансформасијасы илә бирбаща бағлыдыр. Бу да өз нөvbесіндә диггәти мәһз бу истигамәтә жөнәлтмәжі тәләб едир.

Проф. И.Аббаслы жазыр ки, ашығын мәждана қәлмәсіндә бир жандан озан-варсаг-дәдә ирси, дикәр тәрәфдән исә халғ ше'ри сәпкисіндә жазыб-јарадан шаирләрин жарадычылығы әсаслы зәмін жаратмышдыр (46, с.9). Беләликлә, профессорун фикринә көрә, озан-ашыг кецидинә тә'сир едән амилләр сыралында жазылы әдәбијатын мүһум ролу олмушудур.

Ашыг жарадычылығының озан жарадычылығына трансформасијасыны арашдырымыш проф. А.Нәбиев диггәти Азәрбајчанда әрәб ишгалындан соңра жаранмыш жени ичтимаи, игтисади, сијаси, мәдени шәрайтә өтәлб едир. Ислам мәдәнијәттінин Азәрбајчан мәдәнијәтінә там отурушмасы, түрк тајфалары тәрәфиндән исламын гәбул едилмәсі илә жаранан жени шәрайт озан-ашыг кецидини шәртләндир. Профессор жазыр ки, жени шәрайтдә ашыг сәнәтинин озан жарадычылығының жерини тутмасы, һәмчинин озаның ашыға трансформасијасы өзүнәмәхсус ичтимаи-тарихи вә сијаси сәбәбләрлә шәртләнириди... Жени шәрайтдә... һәмчинин импровизаторларын дәжишмәсі баш верди. Озанла жанаши импровизаторларын жени типи – ашыг мәждана чыхды (35, с.22-25).

Проф. С.Пашаев диггәти озан-ашыг кецидинин узун бир просес олдуғуна өтәлб едәрәк жазыр: озанла ашыг бир нечә әср жанаши жашамыш, мұштәрәк фәалијәт көстәрмиш, бир-бипринә тә'сир етмиш, һәнајәт, ашығы жарадан тарихи-ичтимаи амилләр күчләндикчә озан жаваш-жаваш сыралан чыхмыш, дана докорусу, сыралан чыхмамыш, садәчә оларағ, озан ашыға чеврилмишdir (47, с.8-9).

Беләликлә, озан-ашыг кециди жаранмыш мүһитин ичтимаи, сијаси, мәдени, мәннөви факторларының мәһесулу сајылыр ки, бу сырала озан-ашыг жарадычылығы илә жазылы әдәбиј-

жатын гаршылыглы мұнасибәтлөри дә мұһым тә'сир кими гејд олунур. Академик М.Ибраһимов жазыр ки, ашыг поэзијасы «бир тәрәфдән халғ жарадычылығына бағланмыш, о бири тәрәфдән жазылы әдәбијатта. Һәм бунунла, һәм дә онунла гаршылыглы әлагә вә тә'сирлө инкишаф етмишdir. Онун көклемри, ришелері фолклордан, халғ жарадычылығындан су ичирсө, будаглары, гол-ганады һәмишә жазылы әдәбијатла говушур, она тә'сир едир вә ондан гүввәт алыр» (48, с.12).

Озан-ашыг кечиди, жұхарыда гејд етдик ки, һәм дә гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечидлә нәтичәләнди. Бу хұсусда озан-ашыг кечидинде тәсәvvүфи-ирфани амилләрин бирбаша тә'сирини гејд едирләр. Һәтта бу тә'сир һәлледичи фактор сајылыр. Бунун белә олдуғу Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының бүтүн структур элементләринин тәсәvvүфлә сүслөнмәсіндә ачыг көстөрир. Анчаг, фикримизчө, бурада тәсәvvүф дә ичәрисинә алан бүтөв тәканлар (тә'сирләр) комплекси олмушдур. Елеу жұхарыда фикирләрини садала-дығымыз тәдигатчыларын да жаздыгларындан көрүндүjү кими, бурада тә'сирләр чохдур. Онларын ичәрисинде кечидә һәлледичи тә'сир көстәрмиш тәсәvvүфи-ирфани стимулун өзу дә әслиндә дәврүн ичтимай, сијаси, дини-фәлсәфә, мәдәни-мә'нәви амилләри илә шәртләнir, бу шәртләrin мүрәккәб кәсишмәси дини мәдәниjјәтдә тәзәһүр формаларындан бири кими мејдана чыхыр. Анчаг бүтүн бунларла бәрабәр, тәсәvvүфи-дини тә'сирләр озан-ашыг кечидинде һәлледичи фактор кими чыхыш едир (51, с.90-95). Тәбии ки, мұхтәлиф тә'сирләрин ичәрисинде доминант, јөнәлдичи тә'сир һәмишә var. Бу мә'нада тәдигатчыларын бу амилә даһа чох фикир вермәләри тәсадүфи дејилдир.

Ислам мәдәниjјетинин мејдана чыхмасындан аз сонра елә ислам чеврәсіндәчә мејдана чыхан тәсәvvүфи-дини чәрәјанлар сүр'әтлө ислам дүнjasына jaылды. Ислама гәдәр әсасен тәк Танрыja сиataиш едәn түрклөр үчүн тәк Аллаһы гәбул етмәк чәтин олмады. Тәкааллаһлылыг онларын минилләр бою шүурларында кәздирдикләри Тәктанрычылығын адекваты кими түрк мәдәниjјетинә дахил олду. Ислам тохунулмаз е'лан едилмиш Гур'an дили – әрәб дили васитәси илә jох, мәһз догма түркчә түрклөр арасында jaылды. Бу саhәдә әвәзсиз ролу түрк тәсәvvүфу вә онун баниси XII әср мутәфеккири Xocha Әһмәд Jәsәvi оjnады. Түрк тәсәvvүфу jәsәвиjјә илә башлады вә

јәsәвиjјә сонракы сајсыз түрк тәсәvvүф голларының әсас лајы кими галмагда давам етди.

Исламын вә тәsәvvүf мәдәниjјетинин мејдана чыхмасы түрк мәдәниjјетинде идеологи факторларла биркә етникисиiasi системдә, етноидеологи, етномәдәни структур гатларында чох чидди дәжишикликләрә кәтириб чыхарыр; гәдим түркләrin ики ән бөյүк голундан бирини тәшкил едәn огузлар jaылдыгы чох ири етник-сијаси мәқанды өз ады илә jох, түркләр ады алтында (түркмән) танынмага башладылар. Іәни бу, «огуз дәврүнүн» баша чатмасы демәк иди. Огуз «гәһrәманлыг» дәврү, огуз «мәһәббәт» дәврү илә әнатә олунду. Дастанчылыг ән'әнесинде «кашиганә» мөвзуларын жарнmasы вүс'әт алды. Ашыгларын репертуары мәһәббәт дастанлары илә зән-кинләшди (Әсли-Кәрәм, Аббас-Күлкәz, Ашыг Гәриб, Арзу-Гәнбәр вә c.) – (16, с.32-33).

Көрүндүjү кими, гәһrәманлыг дастанларының бир гисминин мәһәббәт дастанларына трансформасијасы чох кениш амилләрлә шәртләнir. Гејд етмәk истәрдик ки, бурада тәsәvvүf амили трансформасијаның әсас амили сырасындашыр. Она көрә ки, түрк тәsәvvүfчүлөри исламы түркләrin ана дилиндә jaымшлар вә онлар бунун үчүн озан-ашыг сәнәтиндәn күчлү истифадә етмишләр. Тәsәvvүfi-ирфани чәрәјанларын ислам өлкәләрини бүрүмәси, о чүмләdәn түрк тәsәvvүfi чәрәјанларының чох сүр'әтлө артмасы, тәsәvvүfi дүнjaқәруşun мәдәниjјетин, идрак вә фәлсәfi дүшүнчәnin башлыча лајларындан бири олмасы жазылы әдәбијаты, о чүмләdәn ашыг сәнәтини чох күчлү тә'сирә мә'рүз гојду. Бәдии жазылы дүшүнчә өзүнүн әдәби образлары олан Aшиг-Мә'шүг комплексини jени ирфани дүшүнчә лајындан чох сүр'әt вә чошгунлугла кечирмәj башлады. Әдәbi образлар ирфани дәjәр дашымага, мәһәббәт илаһи мәһәббәtin rәmzi кими тәrәnnүm едилмәj башлады. Бу, ашыг сәнәтиндә дә белә олду. Тәsәvvүfi дүнjaқәруşun күтләләр ичәрисинде ашыг сәнәти vasitәsi илә jaылmasы, о чүмләdәn тәsәvvүfi-ирфани дүшүнчәnin ашыг сәнәтини сүр'әtлө нүфузу озаны ашыга чевирди. Фолклоршұнас M. Гасымлы жазыр ки, тәkkә очагындан чыхан дәрвиш ашыглар сәнәткар статусuna jијәләндикдәn сонра орта әсрләrin ислам мүһитинде озанлara нисбәtәn даһа нүфузлу бир мөвгеjә malik олдулар. Чүники онлар һәmin мүһитин өз jетирмәsi идиләr вә тарихи шәraitin тәlәblәrinе тамамилә уjgun

көлирдиләр. Озанлар исә нә гәдәр исламлашмыш олсалар бе-лә, јенә дә өски инаныш системинә бағлајырдылар. Ашыгын яни типли (хејли дәрәчә дә ислами сәчијәли!) сәнәткар кими ортаја чыхмасы, қундән-күнә артан нұғуз вә һөрмәтә саһиб олмасы озаны ики јол гаршысында гојурду: онлар ja тәккә кекәнли ашыгларын тә'сири алтында ашыгланмыш, ja да өз бичимләрини горујараг өн'әнәви сәнәт ахарларыны давам ет-дирмәли идиләр (51, с.92). Қорундују кими, озанлар ашыглы-ғын, тәсөвүфләшиш озанчылығын тә'сири гаршысында ду-руш көтире билмир.

Гәһрәманчылыг дастанларының мүәjjән гисминин мә-һәббәт дастанларына трансформасијасы просесинде язылы әдәбијатын структур тә'сирләрини дә нәзәрә алмамаг олмаз. Ашыг сәнәтиндән габаг язылы әдәбијат, онун мәһәббәт пое-зијасы, мәһәббәт мәснәвиләри тәсөвүфи идејаларын чох күчлү тә'сириң мә'рүз галыр. J.M.Мелетински бу хүсусда Низами «епослары»ның тәсөвүфи идејаларла зәнкүнләшмә-синдән айрыча бәһс едир. Мәсәлән, о, «Лејли вә Мәчнүн»ла баглы языр ки, суфизм бу дәврун (XII әср – М.Ч.) фарсдилли язычыларының дүңјакәрушунә дәриндән нұғуз етмишди. Бундан башга, «Лејли вә Мәчнүн» сюжетинин өзү артыг Низамијә гәдәр суфи руһунда гавранмага башламышды. Бу бахым-дан онун Низами гәләми илә тәсөвүфи шәрпинде тәәччублу-неч нә јохдур (52, с.190).

Азәрбајҹан романының кенезис вә тәкамул ѡолуну айры-ча арашдырмаларда һәм үмуми олараq, һәм дә Низами роман-лары чәрчивәсindә арашдырмыш Ы.Гулијев көстәрик ки, «озан» тәрәфиндән јарадылмыш гәһрәманлыг епосунун ашыг дастанындан фәргләрини нәзәрә алмаг лазымдыр... «Озан» тәрәфиндән јарадылмыш епос көчәри «кечмишин» гәһрәман-лығыны әкс етдирирди. «Дастан» исә (фарс сөзүдүр) епик әсәрләrin бүтүн жанрларыны ишарә едән сөз кими мәһкәмлә-нир вә сонралар епосун «јаделли» нұмунәләринә дә јајылыр (53, с.133). Азәрбајҹан ашыг дастаны орта әсрләрдә активлө-шир вә XIX әсрә гәдәр инкишаф едир... (54, с.111). Низамидән башлајараг бу жанр (дастан – М.Ч.) Азәрбајҹан әдәбијатында инкишаф едир вә «Китаби-Дәдә Гөргүд» типли гәһрәманлыг епопејасыны икинчи плана сыйхышдырыр (53, с.133). Демәк, Ы.Гулијевин јаздығындан қорундују кими, гәһрәманлыг дас-танларының бир гисминин мәһәббәт дастанларына трансфор-

масијасында язылы әдәбијатын «мәһәббәт дастанларыны» - ашиганә мәснәвиләринин бејук ролу олур. Бу язылы әдәбиј-јатда өзүнүн даһа јүксәк фәлсәфи, идраки-мә'нәви, әдәби-поетик трактовкасыны тапмыш Ашиг-Мә'шүг комплексинин ашыг јарадычылығындақы ejni комплексе олан тәбии тә'сири иди. Нәзәрә алсаг ки, орта әср Ашиг-Мә'шүг комплекси һәм язылы әдәбијат «дастанларында», һәм дә ашыг дастанларын-да ejni сырада тәсөвүфи образлар комплекси идиләр, онда гәһрәманлыг дастанларының мәһәббәт дастанларына транс-формасија олунмуш голунда язылы әдәбијатын севки дастан-ларының – романтик епосларының ролу, тәбии ки, мәһз бә-дии-поетик мүстәвидә күчлү олмушдур. M.Н.Тәһмасиб языр ки, дастанларымызын истифадә етдикләри мәнбәләрдән бири дә язылы әдәбијатдыр... Қениш мә'нада шифаһи әдәбијат язылы әдәбијатдан чох мұхтәлиф ѡолларла вә мұхтәлиф шәкилләрдә истифадә едир...:

- а) дастанчылар язылы әдәбијат әсәрләриндән истифадә едир, је'ни онлары мұхтәлиф шәкилдә дастанлашдырырлар;
- б) даһа чох язылы әдәбијата баглы олан, һәтта она мән-суб олан һәр һансы бир шәхсијәт тәрәфиндән јарадылмыш әсәр ашыглар ичәрисинде јајылыр, мәшнүрлашыр, соңра да ифаларда дәјишә-дәјишә шифаһиләшир, халг дастаны шәкли-нә дүшүр (1, с.235-236).

Беләликлә, гәһрәманлыг дастанларының мүәjjән группун мәһәббәт дастанларына трансформасијасы мұхтәлиф амилләрин (ислам мәдәнијәти қәлишинин, дини-тәсөвүфи чәрәјанларын ашыг сәнәтиндән өз идејаларыны күтләвиләш-дирмәк зәмининде ашыг-дәрвишләрин јетищмәси, ичтимай, иғтисади, сијаси, мәдәни амилләрлә мүәjjәнләшән огуз дәвру-нүн баша чатмасы вә бу зәминдә огуз «гәһрәманлыг» мөвзу-сунун «мәһәббәт» мөвзусу илә әвәзләнмәси, язылы әдәбијатын мәһәббәт мөвзусунун шифаһи әдәбијаты – дастанлары «мәһәббәтләшдирмәси», елә бу ахарда язылы әдәбијатын мә-һәббәт дастанларыны һәм дә мөвзу илә «тә'мин етмәси» вә с.) тә'сири алтында баш верир. Бу амилләр яни ҹагла баглы иди. Яни ҹаг исә ислам дининин қәлиши илә шәртләнири. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, мәһәббәт дастанлары өз тәсөвүфи сә-чијәли «бута» структуру илә мәһз ислами-тәсөвүфи дон ке-јир.

Беләликлә, гәһрәманлыг дастанларының әсас мотивләриндән бири олан «гәһрәманчасына елчилик» сүжет груплары әсасында мәһәббәт дастанларына трансформасијасы баш вермишdir ки, бу көклү-көмәчли факторлар системи илә бағлы олмушдур. Апарылан тәдгигат көстәрди ки, мәһәббәт дастанларының мәһз гәһрәманлыг дастанларының ичәрисиндән инкишаф етмәси бир тәрәфдән бу ики дастан типинин структур ортаглығыны ашқарлајырса, о бири тәрәфдән мәһз һәмин ортаг структурун дифференсија әlamәтләрини дә ортаја гојмуш олур. Бу да өз нөвбәсindә мәһәббәт дастанларының поэтик-семантик структуру илә бағлы бир гәдәр әvvәl ортаја чыхыш суалын чавабыны вермәj имкан јарадыр.

Мәһәббәт дастанларының структуру илә бағлы М.Г.Тәһмасиб апардығы морфологи структурун тәсвири методундан фәргли олараg семиотик мұстәвидә (ишарәләр системи кими) структур-семантик планда өjрәнилмәси көстәрди ки, онун структурундакы үч глобал һиссә, ј'ни дастаның структур синтаксисинин үч ән ири синтагы мәтнин информацииасы на-дисәси кими керчәкләшмәсинә структур-семантик ишарә ролуну оjнаjыр. Башга сөzlө, устаднамә Тотал Мәтнин мәтненү ишарәси кими мәтнә (әсас сүжетдә) кедәчәк һадисәләрин бүтүн динамикасыны ишарәләndirir. Еләчә дә мәтн өз нөвбәсindә бир ишарә кими мәтнисонунун нечә гурулачагыны, ј'ни дуваггапма, яхуд чаһаннамә илә нәтичәләнөчәјинә шәртләndirir. Демишик ки, сонунчы синтагм санки ишарә тә'сири бағышламыр. Эслиндә сонунчы синтагмла (мәтнисону илә) Тотал Мәтнин (бүтөн дастанын) ишарәләр чәркәси тамамланыр вә бунунла Тотал Мәтнин өз ишарәси тәгдим олумыш олур. Мәһz Тотал Мәтнин ишарә тәбиәтинин ачылмасы илә бағлы бура гәдәр апарылмыш тәдгигатлар көстәрди ки, Тотал Мәтн өз структурунда «мәһәббәт» ишарәсini реаллашдырыр. Бунун белә олдуғуну мәһәббәт дастанлары структурнун гәһрәманлыг дастанлары структуру илә мугаисәси көстәрди. Мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанлары илә ejni археструктура маликдир. Бу, үмуми дастан структурудур.

Үмуми дастан структуру исә өз архетипндәn – мифологи һекајәләrdәn мәһz гәһрәманлыг – алплыг һекајәти кими баш алый қәлир вә архаик дастан мәрһәләсindә өз формалашмасыны тамамлаjыр. Башга сөzlө, архаик дастанлар бүтүн мәвзу вә мотивләри илә «гәһрәманчасына елчилик» мотиви дә

дахил олмагла һәм дастанчы шүурунда, һәм дә динләjичи гавраjышында мәһz гәһрәманлыг кодундан гәбул олунур. Архаик дастанларын сырф гәһрәманлыг дастанларына кечиди илә бу код даha да күчләнир. Түрк дастанчылыгы тарихиндә гәһрәманчылыг дастанларындан да мүәjjәn сүжетләr чеврәsinde мәһәббәт дастанларына догру активләшмә җедир. Қөрүндүj кими, мифологи һекајәlәrdәn башлајараг классик дастанлара гәdәr активләшмә фазалары ики баşlycha ишарә дашыjыр: гәһрәманлыг вә мәһәббәт. Бунун белә олдуғуну фолклоршүнас M.Аллаһманлынын мараглы бир мүшәнидәsindәn дә көрмәk мүмкүндүр.

M.Аллаһманлы Азәрбајҹан дастанларының фолклоршүнасларымыз тәrәfinдәn едилмиш тәsniflәrinи nәzәrdәn ке-чирир вә гәһрәманлыг, мәһәббәт дастанлары илә јанаши, үчүнчү тәsnif вәниди олан аилә-әхлаг дастанлары илә бағлы jazyr ки, дастанларын бөлкүсү мәsөlесindә дастаншүнасларын аилә-әхлаг ады алтында дастанлары вермәси һалы вар. Анчаг бизә белә қәлир ки, дастан јаратмада аилә-әхлаг мәsөllәsinи әсас мәвзу кими мәgsәdә чевирмә олмаjыб. Чунки бу форманын, еләчә дә бүтүн формаларын мәвзуја догмалашмасы вар. Бу, олса-олса нағылчылыгдан қәлә биләр... Мәhз дастан јарадычылыгында бу мотивин көрүнүшү вар, анчаг онун әсас мәвзуја чеврилмәси һалы јохдур (15, c.18-19).

Тәдгигатчынын бу мүшәнидәsi дә көстәрик ки, өслиндә гәһрәманлыг вә мәhәббәт дастанларына тәкчә мәвзу һадисәси кими баҳмаг олмаз. Эслиндә һәр ики дастан типи мүхтәлиf олан әn'әnөvi дастан мотивләrinи өз структурунда кәzdiрир. Аилә-әхлаг мәвзусу да мәhз бу ики баşlycha дастан типини структурундан мүәjjәn мотивләrin симасында активләшмә ке-чириб мүстөгил дастан типинә чеврилә билмир. Башга сөzlө, Азәрбајҹан дастанлары фонунда аилә-әхлаг мәвзулу дастанлар өслиндә вар. Анчаг бу дастанларын гәһрәманлыг (алп-лыг), мәhәббәт (севки) кими дифференциалланырma ишарәси јохдур. Бу мә'нада гәһрәманлыг вә мәhәббәт дастанларынын бир-бириндәn фәрги онларын мәвзуларындан вә бу мәвзулары тәгдим едәn сүжетләr группундан (мотивләrdәn) габаг ишарәләrinдәdir. Башга сөzlө, мәвзулары да, онлары тәгдим едәn мотивләri дә вә мотивләrdәki сүжетләrin, инвариант һадисәlәr группуну да мүәjjәnләшdirәn, онлары бир структур бојунча дүзәn (мүәjjәn структурун дүзүлүш – синтактик ганун-

ларына табе едән) мәһз дастанын структур коду-семантик ишарәсидир. Бу семантик ишарә дастанлары ики бөлүмә – гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларына айырыр. Мәсәлә бу расындадыр ки, бу бөлүмә дастанчылыгда һәм диахрон, һәм дә синхрон наисәсир вә бунун белә олмагы јенә дә һәмин ики ишарәнин түрк дастанчылығы чөврәсендә Азәрбајҹан дастанчылығынын башлыча структурјарадычы ишарә олдугуну тәсдиг едир.

Гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечид бир тәрәфдән диахроник тәбиәтә малиkdir. Башга сөзлә, бурада ардычылыг мөвчуддур: ј'ни бириндән заман ардычылыгы илә о биринә кечид вар. О бири тәрәфдән бурада синхронија вар. Башга сөзлә, гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына бирдәфәлик кечид баш вермир. Ј'ни озанын алплыг дастанлары (огузнамәләри) елмәдә «гәһрәманчына елчилик» ады алтында гәбул едилиши мотивләри сөвијјесиндә мәһәббәт дастанларына трансформасија едилсә дә, ашыгын гәһрәманлыг дастанлары кими дә јашамагда давам едир. Башга сөзлә десәк, трансформасија диахроник вә синхроник.gov. говушмада мејдана чыхыр. Бир тәрәфдән алплыг (гәһрәманлыг) огузнамәләри мәһәббәт дастанларыны төрәдир (догур), о бири тәрәфдән өзү дә гәһрәманлыг дастанларына трансформасија олунур. Йухарыда озан-ашыг кечидинә диггәт јөнәлтдик. Эслиндә бу кечид нағында чох јазылыб. Бизим бу фәсилдә һәмин мөвзүја јенидән диггәти активләшdirмәмиз гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечидин озандан ашыга кечид кими тотал трансформасијанын тәркиб һиссәси олмасы илә бағлы иди. Ј'ни бутөвлükдә озан сәнәти ашыга трансформасија олунду. Бу тотал кечид просес-дахили тәркиб кечидләринин үмуми системи кими мејдана чыхды. Озан ашыга өз-өзүнә кечмәди. Бу кечид озан сәнәтинин бүтүн саһәләриндә бүтөв сәнәт структуру дахилиндә баш верди. Бу структурдахили дәјишиләрдән бири дә гәһрәманлыг дастанларындан мәһәббәт дастанларына кечид иди. Эслиндә соңунчу кечид бутөвлükдә трансформасија наисәсии кими баш вермәди. Биз мәһәббәт дастанларындан гәһрәманлыг дастанларынын трансформасијасы кими данышсаг да, мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанларынын трансформасијасындан даха чох, онун төрәмәси, үзвләнмәсидир. Һәги-ги трансформасија гәһрәманлыг дастанларынын өз структу-

рунда кетди. Ј'ни озанын ифа етдији алплыг (гәһрәманлыг) дастаны олан огузнамә (бој, дастан) озан-ашыг кечиди дөнәминдә өз «гәһрәманчына елчилик» мотивләри өсасында мәһәббәт дастанларыны төрәтди. Бу төрәмә, докулма үзвләнмә наисәси кими баш верди; алплыг (гәһрәманлыг) дастанынын сөзү кедән мотивләри јени шәраитдә активасија кечиртди вә бу да һәмин мотивләр групунун мүстәгил дастан кими үзвләнмәсинә көтирди. Бу үзвләнмәдән соңра алплыг дастанлары мәһв олмады. Озанын алплыг дастаны јени дөврүн, ашыг дөврүнүн гәһрәманлыг дастанына трансформасија олунду. Беләликлә, өсл трансформасија гәһрәманлыг дастанынын бир типидән (алплыг типидән) о бири типинә (классик гәһрәманлыг дастанына) кечиддә өзүнү көстәрди:

ТОТАЛ ОЗАН-АШЫГ КЕЧИДИ

Схемдән дә көрүндују кими, Азәрбајҹан дастанчылыг ән'әнәләринин тарихи әслиндә гәһрәманлыг дастанларынын тарихи вә мүәјјән дөнәмдә бу дастанлардан мәһәббәт дастанларынын үзвләнмә-төрәмә тарихидир. Азәрбајҹан дастанларынын бүтүн мотивләри бу ики дастан типинин структур мәнтигинә табедир. Бу баҳымдан кениш мүстәвидә Азәрбајҹан дастанчылығында бүтүн јардымчы мотивләри илә бәрабәр ики дастан мөвзусу, ики дастан структуру, ики дастан вар: гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары.

Беләликлә, тәгрибән ХII-XV әсрләр бојунча әски гәһрәманлыг дастанларынын (алплыг огузнамәләри, бојларынын) һәм классик гәһрәманлыг дастанларына трансформасијасы, һәм дә мәһәббәт дастанларына трансформатив үзвләнмәси баш верир. Биринчи дастанын семантик ишарәси гәһрәманлыг, икинчisi – мәһәббәтдир.

Гәһрәманлыг дастанларындағы «гәһрәманчасына елчилик» мотиви сүжет системи кими мәһәббәт дастанларында бута элементинә трансформасия олунур. Бута мәһәббәт дастанларында формасындан асылы олмајараг, мұтләг сүжет һадисеңінө чеврилир вә мұхтәлиф семантик гатлар шәклиндө гурулур. Бу мә'нада бута бир тәрәфдән севкилини билдирир, о бири тәрәфдән Аллаһы символизә едән образдыр, башта тәрәфдән дастан гәһрәманының әлдә етмәjә чалышдығы дастан дәjәри – космик дәjәрdir. Бүтөв сүжет бутаја чатмаг шәклиндө гурулур. Нагга ашиглик бутадан башланыр. Нә гәdәr ки, бута жохдур, нагг ашиги жохдур. Бутавермә илә гәһрәман «нагг ашиги»нә чеврилир. Экәр бүтөв мәтн боју гәһрәман өзүнүн нагг ашығы олдугуну сүбүт етмәjә чалышырса, бу сүбүттә мәгсәd бутаја чатмагдыр. Башта сөзлә, бутаја.govушмаг үчүн «нагг ашығы» олмаг лазымдыр. «Нагг ашығы» бир статусдурса, «бута» бу статусу шәртләндиди. Бу мә'нада бута бир символ – семантем кими сәбәb, нагг ашыглығы нәтиjә мөвgejиндәdir. Эслиндә нагга ашиглик бир тәрәфли – Аллаха жөнөлмиш епик потенсиядыр. Бута семантеми илә hәmin потенсија биткинлик шәклини алыр: нагга ашиглик – бута (гәһрәман вә севкилиси). Бурада бута семантеми нагг ашыглығы семантемидән даha күчлү символдур.

Нагга ашиглик тәsевvүf давранышы кодудур. Jә'ni гәһrәman нагга – Аллаha ашигdir. Онун ашыглығы танрыдан көлир. Бута исә hәmin Танрынын бирбаша епик образызыдыр. Jә'ni бурада мә'чази планда көрүнү образы олан Севкили, тәsевvүfi-символик планда Аллаһын образы – бутадыр. Hәmin мә'чази вә символик мә'на гатлары бир гәdәr соңra Ашиг-Мә'шүг мә'на комплексиндә арашдырылачаг. Инди исә бурада ону демәk истәrdik ки, бута семантеми бир тәрәфдәn тәsевvүfi давраныш кодудурса, о бири тәрәfдәn сырф епик код, архетипик әn'әnәlәrlә бағлы дастан кодудур. Буна әсасланыб мәhәbbәt дастанларынын структурунан бащлыча дифференциал ишарәси кими бута элементини kөtүrmәk олар. Дастанчылыг әn'әnәsindә алплыг гәһrәmanлыг дастанларынын бүтүн сәвиijәlәrdә структур ишарәси кими чыхыш едирсә, бута да мәhәbbәt дастанларынын структур ишарәсидir. Бу мә'нада мәhәbbәt дастанлары структурунан тәdигигатымыздакы елми ачылышын фолклоршұнаслыгда шәрhlәrdәn бащлыза фәрги дә бута семантеминин мәhәbbәt дастанлары мәtнинин

тотал дифференсиация ишарәси кими hәmin дастанларын структур гатларында функциялашма имканларынын ашқара чыхарылmasындан ибарәтdir. Бутанын мәhәbbәt дастанларынын структурунда функциялашма мигjasлары мұtләg олараг структурун бүтүн гатларыны чеврәlәjir. Бу мә'нада бута семантеми hәm давранышын коду кими, hәm епик гәһrәman статусу кими, hәm сүжетин динамикасынын епик мәntиги кими, hәm сүжетин структурарадычы планы кими вә c. сәviijәlәrde мөвчүддүр.

Беләликлә, мәtнин структур-семантик, семиотик дәjәrlәndirilmәsi баҳымындан Азәrbajchan мәhәbbәt дастанларынын тотал дифференсиация әlamәti кими бута элементинин kөtүrүlmәsi мәgsәdәuјгүндүr. Tәbiи ки, бурада сеһbәt үмуmijәtlә бута элементиндәn jоx, онун мәhәbbәt дастанларынын бүтүн структур гатларына jaýlымыш, структурун бүтүн семантик лајларыны чевrәlәjәn бута епик-семантик комплексндәn кедир. Фикримизчә, бутанын белә бир поетик комплекс кими Азәrbajchan mәhәbbәt дастанлары мәtниндәn реконструкция eildilmәsi мөвчүd тәdигигатымызы индиjөgәdәrkи тәdигигатлардан hәm фәргlәndirir, hәm дә mәhәbbәt дастанлары поетикасына jени бир janашma булагы тәkliif еdir.

Фәслин әvvәlinдә истәr мәhәbbәt дастанлары, истәrsә dә үmuмijәtlә, дастанларымыз наггындакы тәdигигатлara библиографик баҳымдан janашaраг көstәrdik ки, бу саhәdә хеjli тәdигигатлар апарылмышдыr. Онлар Азәrbajchan дастанчылыгынын әn мұхтәлиf проблемләrinә hәsr олунмушшур. Onу gejd етмишдик ки, hәmin тәdигигатлар ичәrisindә билаваситә бизим мөвzумузда dәxli олан, Азәrbajchan mәhәbbәt дастанларынын структурун морфология гурулуш баҳымындан kifaјet гәdәr монументал планда арашдыран тәdигигат мәrhum проф. M.к. Tәhmasibin «Азәrbajchan mәhәbbәt дастанлары (орта әсрләr)» monografiyasыдыr. O, Азәrbajchan дастанларыны, о чүмләdәn mәhәbbәt дастанларыны тәdигигатын орта жылдығы 60-чы illәrin сонларына гәdәrkи dөvrдә, демәk олар ки, бүтүн әsas дастан фонду үzрә tәdигигат етмиш вә дастан үчүn (mәhәbbәt дастаны үчүn) белә бир сүжет структуру тәkliif етмишdir:

I. Гәһrәmanын анадан олмасы вә илк тә'lim-tәrbijәsi.

- II. Гәһрәмандарының, јө'ни Ашиг вә Мә'шүгәнин бута алмалары.
- III. Габага чыхан манеәләр вә онлара гарышы мубаризә.
- IV. Мусабигә вә гәләбә (1, с.65).

Әслиндә, М.Н.Тәһмасиб бу дөрд һиссәли сүжет структурасы илә Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын тотал сүжетиндә бүтүн морфоложи ваһидләри үмумиләшdirә билмишdir. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларынын сүжетиндә елә бир элемент јохдур ки, бу дөрд морфологи ваһидин үмумиләшdirә биләчәји поетик морфемләрдән гырагда галсын. Бу бахымдан сүжетин Тәһмасиб тәрәфиндән тәклиф олунан структуру тәсвири камилләр. Буны түрк фолклоршүнаслығында дастан вариантыларынын өјрәнилмәси заманы тәтбиғ олунан сүжет структуру тәчрүбәси илә тутушдурма да тәсдиг едир. Анчаг бу тутушдурма сүжет структурунун ән мұхтәлиф бучагларындан тәдгигедилмә имканлары илә бағлы тәсдиг сәчиijәли нәтичәләрә кәлмәjә дә имкан верир. Түрк алими Доган Каја «Маһмуд илә Никар» һекајесинин (Азәрбајҹан варианты «Гул Маһмуд» дастаны) бүтүн вариантыларыны, о чүмләдән Азәрбајҹан вариантыны да чәлб едәрәк дастан мүгајисәли шәкилдә өјрәнмишdir. О, тәдгигатда о чүмләдән дастанын сүжет структуруну да инвариантлашдырымышдыр (бүтүн вариантылар үчүн ортаг олан сүжет структуру). Нәтичәдә тәдгигатымыз бахымындан да соҳ мараглы олан структур алынышдыр. Диггәт едәк.

Тәдгигатчы јазыр ки, Маһмуд илә Никар һекајесинин әлимиздә дөрд варианты вардыр. Вариантлар бүтөвлükдә бәнзәр вә фәргли мотивләр тәгдим едир. Биз бурада вариантын гарышлашдырылмасыны апараркән һекајеләрдәки (дастанлардакы – М.Ч.) мөвчуд епизодлары нәзәрә алышыг. Епизодларын башлыгасы бунлардыр:

1. Гәһрәмандарының айләси вә өлкәләри.
2. Гәһрәмандарының докуласы.
3. Гәһрәмандарының бөјүмәләри.
4. Ешгин докушу.
5. Саз чалма габилиjjәтинин газанылмасы.
6. Гәһрәманың јохсул һала кәлмәси.
7. Гәһрәманың гүрбәтә кетмәси.
8. Гәһрәманың гардашы Гәмбәрлә растлашмасы вә севкилини ахтармалары.

9. Гәһрәманың имтаhan едилмәси (сынага чәкилмәси – М.Ч.).
10. Севкили илә илк гарышлашма.
11. Ортаја чыхан манеәләр вә гысганчлыглар.
12. Гәһрәмандарының чөзаландырылмасы.
13. Гәмбәрин Маһмуду ахтармасы.
14. Гәһрәмандарының чөзаларынын сона јетмәси.
15. Тој (56, с.65).

Гејд едәк ки, М.Н.Тәһмасибин тәклиф етдији сүжет структурасы илә Доган Кајаның тәтбиғ етдији сүжет структурунун мүгајисәси мараглы мәгамлары үзә чыхарыр. Өввәла, М.Н.Тәһмасиб мәһәббәт дастаны сүжетини јө'ни өз јаздыгы кими, «гәһрәманың өз бутасына чатмаг угрунда мубаризәнин тәсвири» дөрд һиссәjә аյырыр. Бу бахымдан биз «Маһмуд вә Никар» дастаны сүжетинин инвариант структурунда 15 епизод, башга сөзлә, сүжет ваһиди көрүрүк. Рөгемләрин фәргли олмасы һәр ики тәдгигатчының дастан сүжетинө фәрги структур өлчүләриндән жанашмасындан ирәли кәлир. Диггәт етсәк М.Н.Тәһмасибин сүжет өлчүсү ваһиди Доган Кајаның сүжет өлчүсү ваһидиндән ири ваһиддир. Доган Каја «Маһмуд вә Никар» дастанының сүжетини епизодлары ваһид кими көтүрмәклә тәсвир едир. Әслиндә онун дастан епизоду кими тәгдим етдији мүәjүjән сүжет ваһидләри мотив сәчиijәлидир. Мәсәләn, гәһрәмандарының докулушу, ешгин докулушу (бутавермә), имтаhan (сынаг), тој (дуjун) кими епизодлар әслиндә мәһәббәт дастанларында еjничинсли сүжетләри ортаг мөвзү әтрафында бирләшdirән сүжет ваһидләри – мотивләридир. Бу бахымдан Доган Кајаның тәтбиғ етдији тәсвир тәкчә епизодлар әсасында жох, мотив вә епизодлар әсасында апарылмышдыр. М.Н.Тәһмасибин тәклиф етдији сүжет структурасы исә дастан сүжетиндәki епизод вә мотивләри даha ири мигјасдан тәсниф едир. Доган Кајаның сүжет тәсвирни бу бахымдан сүжетин епизод вә мотив кими мә'налы елементләри әсасында синтактик характерли «охудур». Тәһмасиб исә дастан сүжетинин синтактик «охусунун» мифологи структур гатларына енир. Бу анламда Тәһмасибин тәклиф етдији сүжет ваһидләри сүжетин ән үмуми мигјаслы ваһидләрдән – епик морфемләрдән «охусудур». Башга сөзлә, сүжет ваһиди өз семантик тутуму бахымындан нә гәдәр үмумиләшdirсә, конкрет мә'надан (епик лексика) епик структурасы даha үмуми ишарә гатларына енилir. Елә

бұна көрә дә М.Н.Тәһмасибин «охусуны» мифологиялық структуралық тәсвири несаң етмәк олар.

М.Н.Тәһмасибин вә Доган Кајанын сүжет структураларынын мұғаисісі башта жоңдән онларын алтернатив охулар олдугуну көстәрми. Даға дөгресу, бұнлар бир-бирини инкар жох, тәсдиг едір:

М.Н.Тәһмасибдә:	Доган Кајада:
1. Гәһрәманын анадан олмасы вә илк тәлім-тәрбијәси;	1. Гәһрәманларын айләси вә өлкөләри; 2. Гәһрәманларын докумасы; 3. Гәһрәманларын бейімәләри;
2. Гәһрәманларын, жени Ашиг вә Мәшүтәнин буга алмалары;	4. Ешгин докушу; 5. Саз چалма габилийјетинин газанылмасы;
3. Габага чыхан манеәләр вә онлара гаршы мұбаризә;	6. Гәһрәманын юхсул һала көлмәси; 7. Гәһрәманын ғүрбәтә кетмәси; 8. Гәһрәманын гардашы Гәмбәрлә растлашмасы вә севкилини ахтармалары;
4. Мұсабигә вә гәләбә	9. Гәһрәманын имтаһаң едилмәси; 10. Севкили илә илк гаршылашма; 11. Ортаға чыхан манеәләр вә гыс-ғанчылгар; 12. Гәһрәманларын өз-залаңдырылмасы; 13. Гәмбәрин Маһмуду ахтармасы; 14. Гәһрәманларын өззаларынын сона жетмәси; 15. Тоj.

Тутуштурма вә көстәрик ки, М.Н.Тәһмасибин тәтбиг етди жүргізу морфологиялық вайидләр сәвијәсіндән «охусу», Доган Кајанын бир дастанын инварианттынын гурулмасына жоңелмиш сүжет структуру исә сүжетин мотив вә епизодлар сәвијәсіндән «охусудур». Бу налда, тәбии ки, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары поетикасынын тәдгигинә һәср олунмуш арашдырымамызын мәһәббәт дастанларынын гурулушун арашдыран бириңчи фәслиндә тәдгигатын бу һиссәсінә ғәдәр сүжетин һансы сәвијәдән «охунушунун» тәтбиги суалы мейдана чыхыр.

Биз Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының конкрет етносун епик дүнja-дујумуну реаллаштыран мәтнләр кими көтүрдүк. Бу бахымдан бизим бурада тәтбиг етдијимиз «мәтн» анлајышы дастана тәһкијә вайиди кими жана шманы нәзәрдә тутан ән'әнәви мәтн анлајышындан фәргләнир. Ән'әнәви мәтн анлајышы дастан сүжетинин синтактикалық оху системидir. Дастан сүжети башланып вә өз сону илә тамамланып. Бундан тәһкијә вайиди олан мәтн алынып. Бу барәдә Б.Н.Путилов жаңырки, «сүжет» термини... әсасен тәһкијә жанрларының тәдгигин дә ишләдилер... «Сүжет» анлајышы о мә'нада мә'лум елми шәртлилијә маликдир ки, о, «мәтн» анлајышына бәрабәр дејилдир вә мәтн групларының хүсуси тәһлили нәтижәсіндә формалашып (42, с.137).

Б.Н.Путиловун сүжет-мәтн мұнасибәтләринин епик һүдудларында вә гаршылығы тә'сирләри илә бағлы бу фикирләринин специфик тәрәфләрини бир гырага ғојуб, өз мөвзумуз бахымындан гејд едәк ки, онун жағдығындан да қөрүндүү кими, ән'әнәви мәтн сүжетусту һадисәдир. Жәни мәтн тәһкијә һадисәси кими сүжетләрин һүдудландырылғы жөрдә мејдана чыхыр. Башта сөзлә, сүжетин тамамлығынан мәтн һасыл олур. Бизсә фәслин өvvәлиндә көстәрик ки, мәтн термининин тәһкијә анлајышына жох, структур-семантикалық анлајышына сөјкәнирик.

Структур поетика бахымындан мәтн етносун дүнja моделини көрчәкләштирән объектидir. Мәһз белә бир объект кими, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары Азәрбајҹан етносунун дүнja дујумуну, дүнja тәсәввүрләрини өзүндә көрчәкләштирән мәтнләрdir. Бу мә'нада дастан мәтни ишарәләр системидir. Онун һәр мә'налы формулу епик дүнjanын ишарәсидир. Дүнja модели биткин тәсәввүрләр системи кими Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында реализә олунмагла дастан мәтнинин структуруну, гурулуш системини шәртләндирмиш олур. Бу бахымдан бизим тәдгигат Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының структурона мәһз мә'налы ишарәләр системи кими бахыр. Һәмин мә'налы ишарәләр призмасы – семиотик жана шмана тәрзидир дастан мәтнинин икى һиссәнин (мәтндингыраг вә мәтндахили) мүрәккәб системи олдугуну ашкара чыхарып. Һәмин һиссәләр Тотал Мәтнин мә'налы элементләрини, жәни семантикалық ишарәләрдин нәзәрдә тутур: **Мәтнөнү, Мәти, Мәтисону**. Беләликлә,

конкрет олараг мәһәббәт дастанлары ики һиссәли, үч үзвлү структур формулуна маликдир:

Мәтнөнү (устаднамә) – Мәтн (дастан сүжети) – Мәтнсону (дуваггапма жаҳуд чаһаннамә).

Структур үчүн тәклиф етдијимиз бу формулу М.Н.Тәһмасибин морфологи «формулу» вә Доган Кајанын мотив-епизод сөчијәли «формулу» илә тутушшурдугда бир-биринә алтернатив, бири о бирини инкар едән формуллары јох, дастанын структур охусуну мұхтәлиф структур кодларындан иш'икас едән формуллар сырасыны көрүрүк. Бу формуллар бири о биринә мұнасибәтдә «өлчү ванидинин» тутуму илә сечилир. Башга сөзлә, индики һалда ән кичик ванид Доган Каја формулу, бир гәдәр бөйүк М.Н.Тәһмасиб формулу, даңа бөйүк бизим тәклиф етдијимиз формулдур. Структур ванидинин кичикдән бөյүә догру бөйүмәси онун үмумилюин, кеткедә шәртләшмәсин, шәрти ишарәjә дөнмәсин, нәһајәт, бирбаша ишарә кими чыхыш етмәсина шәртләндир. Бу бахымдан тәклиф етдијимиз формулын һәр бир элементи мәтнин структур ишарәси олмагла өз дүзүлүш сырасында Тотал Мәтнин ишарәсина шәртләндир. Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын Тотал Мәтн ишарәси Һагг Ашигли – Бутадыр. Тотал Мәтнин бу ишарәси онун һәм дә мәдәнијәт системинде автономлугуну, дифференциал ванид олдугуну шәртләндир. Іәни мәһәббәт дастанлары бир мәтн кими мәдәнијәтин ejni мұстәвидәки башга мәтнлөриндән мәһз «бута» ишарәси илә сечилир.

Бир гәдәр әvvәл дедик ки, мәһәббәт дастанларынын Тотал Мәтн ишарәси һәм дә һагга ашигликдир вә бу тәсөввүф давраныш кодудур. Бута ваниди исә бир элемент кими милли мәдәнијәтин, милли епосун өз фактыйыр. Бута дастан мәтнин ән архетипик сәвијілөриндә архетипик формалары илә мөвчуддур. Бутанын дастан мәтнинин структурундакы ишарә функциясынын дастанын бүтөв мәтни учүн функционал динамика, епик һәрекәт, сүжет мәнтиги вә с. әсасы олмасы ону структур-семантик мұстәвидә мұтләгләшdirмә тәләб едир. Дүздүр, бута элементи дастана формал олараг бутавермә мотиви илә дахил олур. Анчаг индики һалда тәдигатын предмети дастанын бута (ғыз-севкили) элементи јох, дастан мәтнинин сүжет структуруну мүәjjәnlәшdirән бута структур-семантик комплексидир. Һәмин комплекс бута-ғыз, севкили элементини

өз мәркәзине алан кениш бир системдир. Дастан сүжетинин бүтүн элементләри һәмин комплекс бахымындан мүәjjән семиотикијә – ишарәвиле дахилдир. Анчаг биз индики һалда сүжетин бүтүн элементләрини кениш тәсвир етмәjечәјик. Чүнки бунунла биз Азәрбајчан дастаншұнаслығында мәһәббәт дастанларынын үмуми структуру, бу структурун мүәjjән мә'налы элементләри илә бағлы апарылмыш арашдырмаларын, хүсусиел М.Н.Тәһмасибин тәдигатларынын уғуи јерлөрини жалныз тәқрарламыш оларыг. Белә бир тәқрардан гачмаг үчүн дастан структурундакы мүәjjән јерлөр һаггында үмуми шәкилдә сөз ачылачагдыр. Мәсәлән, М.Н.Тәһмасибин тез-тез тохундугумуз «Азәрбајчан халг дастанлары» (1972) монографиясында гәһрәманын бутаја дөгрүјү кетдији ѡол, о чүмләдән сынаг мотивләри епик үнсүрлөр бахымындан чох тутумлу ишленилмишdir. Бу бахымдан онлар һаггында жазмаг әслиндә дејиләнләри тәқрарламаг олар. Анчаг мәсәлә буласында да да хүсусилә габартмағ истәдијимиз гәһрәманын дөгулушу, о чүмләдән бутавермә элементләри һаггында да чох жазылмышдыр. Бу хүсусда айрыча вургуламаг истәјирик ки, биз һәмин элементләри илк нөvbәдә бута комплексинин тәркиб һиссәси кими өjрөнмәк, еләчә дә бу элементләрин структур-семантик, семиотик-мифологи, архетипик хасселәрини ашқарламаг истәјирик.

Өнчә гәһрәманыны дөгулушу мотивинин сүжет парадигмасыны Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын мәтнләри әсасында гураг. Гејд едәк ки, дөгулуш мотивинин белә бир статик парадигмасынын гурулмасы дастанын бир епос кими ән'әнәви формууллар әсасында гурулмасындан ирәли қөлир. Бу ән'әнәвилик гејд етдик ки, тәкчә Азәрбајчан дастанчылығында јох, үмумијәтлә, дүнja епосуна, кениш мигjasда дүнja фольклоруна хасдыр. Фольклор ән'әнәви формууллар әсасында жаранан мәтнләрdir вә бу мәтнләрин структуре дүнja епослары үчүн типология универсаллыг дашијыр. Епосшұнаслығын мұасир сәвијәсі епик структурларын, конкрет оларагса епосларын универсал схемләр әсасында гурулмасыны чох самбаллы мүәллифлерин жаратығы тәдигатлар әсасында артыг субут етмишdir (57, 58, 59, 60, 61, 62 вә с.). Б.Н.Путилов дүнja епосшұнаслығынын бу тәчрүбәсіндән чыхыш едәрек жазыр ки, епик сүжетиканын бејнәлхалг епик репертуар әсасында апарылмыш мұға-

жисэли ичмалы илө тәсдиг едилмиш белә бир кардинал хүсусијәти һамы тәрәфиндән гәбул едилиб ки, сүжет мөвзулары, сүжет инвариантлары, мотив инвариантларының топлусу мүәҗән вә мә'лум шәкилдә мәһдуддур вә бу да өз нөвбәсиндә мухтәлиф халг вә дөвләрләrin епсларының «охшарлығыны», «умумилийни», «тәкрабарлығыны» догурур (42, с.163). Бу базымдан Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының догулмуш мотивләринин мә'лум охшарлығы мүәјјән архетипик мәһдудлугла изаһ олунар вә бу да өз нөвбәсиндә мәһәббәт дастанларының догулмуш сүжетләринин парадигматик чәдвәлини даһа архаик структурлу чәдвәлләрлә мугајисә етмәклә структур-семантик фондун дәрин гатларына енмәје имкан верир. Бунун үчүнсә өнчә Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының мусасир фонду өсасында догулмуш мотивинин статистик «структурну» гурмаг лазым кәлир. Белә бир статистик чәдвәли гурмаг учунсә XX əср Азәрбајҹан дастанчылығының зәнкин топлама вә чап өн'өнәлләри ҝениш имканлар верир. (64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78 вә с.).

Азәрбајҹан дастанларының классик өрнәкләриндән олан «Таһир – Зөһрә» дастанындан охујуруг:

«Белә рәвајәт едирләр ки, Гараман шәһәриндә ики гардаш вар иди. Бөјүүнүн ады Йатәм Султан, кичијинин ады Әһмәд Вәзир иди. Йатәм Султан Гараман шәһәринин падшаны, Әһмәд дә онун вәзири иди. Мал-дөвләтләри биһәdd, чаһу-чәлаллары биһесаб иди. Анчаг һеч биринин зүрриjети јох иди ки, өләндә јерләриндә галсын. Әһмәд адил, рәијјетинә әл тутан, рәһмли бир адам иди. Амма Йатәм Султан залым, хунхарын бири иди. Әһмәд Вәзир фәгир фүгәраja һәмишә әл тутарды; анчаг өвлады олмадығындан һәмишә гәмкин оларды. Қүнләrin bir күнүндә Әһмәд Вәзир бикеф, мә'лүл отурууб өвлад дәрди чәкири. Бу заман бир нурани дәрвиш дахил олуб, салам верди. Әһмәд Вәзир саламын чавабыны верәндән соңра галхыб дәрвишин кәшкүлүнә бир чәнкә әшрәфи атды. Дәрвиш чибиндән бир алма чыхарыб Әһмәдә верди:

– Ал, мурадын насыл олар.

Дәрвиш кедәндән соңра Әһмәд Вәзир алманы о тәрәф бу тәрәфө чевириб баҳды. О, бу көзәлликдә алма өмрүндә көрмәмишиди, һеч дүнja алмасына бәнзәмири. Әһмәд Вәзир ахшама кими алмаја тамаша еләди. Ахшам рәхт-хабә кириб јатды. Кечәнин бир аләминдә јухусунда көрдү ки, евин бир тәрәфиндән

дивар ајрылды, һаман алма верән нурани дәрвиш көрүндү. Дәрвиш үзүнү Әһмәд Вәзирә тутуб деди:

– Еј Әһмәд Вәзир! Дүнән сәнә вердијим алманы көтүрүб гардашын Йатәм Султанын һүзүруна кедәрсән. Алманы тән ортасындан ики јерә бөләрсән. Бир парчасыны сән өз арвадынла јејәрсән, бир парчасыны да Йатәм Султан өз арвады илә јејәр. Иншаллаh һәр икинizin өвлады олар.

Дәрвиш сөзүнү дејиб гејб олду. Дивар да ағыз-ағыза кәлиб битишди. Әһмәд о saat јухудан аյылды, көрдү һеч кәс јохду, анчаг отаг әтири, әнбәр гохусу верир. Баша дүшдү ки, јуху көрүбмүш. Бир хејли фикрә кетди. Хәјалында араны дага кючиртди, дагы арана көчүртдү. Елә бу вахт арвады ичәри кирди, көрдү һәр тәрәфдән әтири, әнбәр гохусу кәлир. Ачыглы-ачыглы деди:

– Әһмәд Вәзир, бу нә әтири, әнбәрдир? Дејәсөн күндүз ибадәт елијиб, кечәләр ејш-иширтлә мәшгүл олурсан.»

Әһмәд Вәзир деди:

– Арвад, һөвсәләни јыг. Қунаh еләмә! Дүнән бир нурани дәрвиш мәнә бир алма верди ки, гардашымла јејек, өвладымыз олсун. Бу әтири һаман алманы әтриди.

Арвад әриндән бу сөзләри ешидөн кими һалы дәјишиди, сөјүндујүндән билмәди нејнәсин, тез чыхыб кетди һәрәмханаја. Әһмәд Вәзир дә гардашынын һүзүруна көлиб әһвалаты она нағыл еләди. Алманы ики јерә бөлүб јарысыны гардашына верди, јарысыны да өзүндө сахлајыб деди:

– Гардаш, көл алманы јемәмишдән габаг бир әһд елијэк.

Йатәм Султан деди:

– О нә әһдидир, сөjlә көрәк.

Әһмәд Вәзир деди:

– Гардаш, атанаң өвлада үч борчу вар. Биринчи тәрбијә, икинчи охутмаг, учүнчү өвләндирмәк. Бу үч борчу вачибдир ки, ата јеринә јетирсин.

Йатәм Султан деди:

– Гардаш, нә демәк истәјирсән, анчаг де.

Әһмәд Вәзир деди:

– Ону демәк истәјирәм ки, әкәр мәним оглум, сәнин гызын олрса, сән гызыны мәним оглума верәрсән, јох мәним гызым, сәнин оглун оларса, мән гызымы сәнин оглуна верәрәм.

Йатәм Султан гардашынын фикрини бәјәнди. Әл-әлә вериб, әһд-пејман еләдиләр. Алманы једиләр. Бир мүддәт кәлиб

кечди, һәр икисинин арвады һамилә олду. Әһмәд Вәэзир башлады јетим-јесирә, фәгир-фүгәраја еһсан вермәјө. Та ки, доггуз ај, доггуз құн, доггуз саат, доггуз дәғигә, доггуз санијә тамам олду. Һәр икисинин арвады бари-һәмлини јерә гојду. Әһмәд Вәэзирин оғлу, Һатәм Султанын бир гызы олду. Бу ушаглар бир-бириң оған да ғәдәр охшујурдулар ки, елә бир алма иди, жары белүнмүшдү. Мәчлис гурдулар, шадлыг еләдиләр, оғланын адыны Тәһир, гызын адыны да Зәһрә гојдулар (20, с.24-26).

Көрүндујү кими, биз «Тәһир-Зәһрә» дастанындан докулуш сүжетини олдуғу кими тәғдим етдик вә бу да ситат-өрнәк олараг бәйжүк һәчм тутду. Анчаг бу шәртидир. Чүнки сонракы өрнәкләр бунунла мугајисәдә сезүн һәрфи мә'насында схематик өрнәкләр олачаг. Елә нұмунәни белә кениш вермәкдә мәгсәд дә һәмин схеми гурмаг үчүн сүжетин бүтүн мә'налы элементләрини тәғдим етмәк иди. Диггәт едәк.

Докулуш сүжетиндән бәлли олур ки, кәләчәк Ашиг вә Мә'шүгүн, јә'ни Тәһирлә Зәһрәнин аталары гардашдыр. Бу элементтин дастан поетикасында өзүнәмәхсүс ишарәси вар. Елә «Тәһир-Зәһрә» илә бағлы бу сүжетин ачыгланмасындан да көрәчәјимиз кими, мәһәббәт дастанларынын структурунда докулуш сүжетиндән дәрһал сонра кәлән бутавермә сүжети (мотиви) буталарын аталарынын бир-бириң гоһумлуг дәрәчәсіндән асылыдыр. Башга сөзлә, гәһрәманларын аталары гардаш олурларса, мәтнә бутавермә сүжети олмур, јох гардаш олмурларса, мүтләг бутавермә сүжети олмалыдыр. Бу чәһәт дә ез нөвбәсіндә бутавермә мотивинин бир мәтни семанти кими поетикасына енмәјә, онун қенезисини, инкишафыны, вариатив сәчијәли шахәләнмәләрини өјрәнмәјә имкан вермир. Анчаг бу барәдә бир гәдәр сонра.

Тәһирлә Зәһрәнин аталарынын гардаш олмалары аталары чәмијјәт структурунун бир социал-биологи чәркәсинә – ган гоһумлары сырасына салыр. Анчаг билдијимиз кими, дастан мәтни ән'әнәви мәтні олараг формуллар әсасында гурулур. Бу формулларын дахили структуру бинар (икили) гарышыдурма гошалыгларындан тәшкел олунур. Бу бахымдан дастан мәтни мифологи-метафорик принсип әсасында гурулан әсатири мәншәли мәтнләрдән чох узаглашыб, мәһз метафорик мәтнә чеврилсә дә, бу узаглашма там гопма, айрылма шәклини дејил. Јә'ни дастан мәтнинин поетик функционаллашма принсипләри өз архетипләри – мифологи функционаллашма

илә гурулан әсатири мәтнләрлә әлагәсини сахлајыр. Бу бахымдан мифологи мәтн үчүн сәчијәви олан бинар гарышыдурма гошалыгларыны дастан мәтниндән асанлыгla көрмәк вә бәрпа етмәк мүмкүн олур.

Тәһирлә Зәһрәнин аталары гардаш олсалар да дастанын мәтні мәканында онлар бир нечә мәгамда гарышыдурма мәвгәжиндәдирләр. Гардашлардан бири бәйжүк, о бири кичиқдир. Бу, тәбии бир һалдыр. Анчаг бу тәбии һалын хүсусилә нағыл мәтнләринде қениш гошалыглар тәшкел етмәси мә'лум фактдыр. Гардашлар социал бахымдан да гарышыдурма мәвгәжиндәдирләр: бири шаһ, о бири вәэзирдир (наким-табе). Характерик гарышыдурма исә онлардан бириңин залым, о бириңин адил олмасыдыр. Беләликлә, дастан мәтнинин башлангыч епик зиддијәти бу гошалыгларда тәзәһүр едир:

Бәйжүк гардаш – Кичиқ гардаш

Шаһ	–	Вәэзир
Наким	–	Табе
Залым	–	Адил
Рәһимсиз	–	Рәһимли

Схематик бахымдан докулуш сүжети белә гурулур: ики гардаш вар, ушаглары јохдур. Дәрвиш онлара алма верир. Онлар алманы арвадлары илә јејирләр. Бир оғлан вә бир гыз дүнҗая кәлир. Бунлар әмиоглу – әмиғызыдырлар. Валидејнләри бунлары евләндирмәк һаггында әһд едирләр (кәбәккәсмә нишанлы).

Нәзәрдән кечирилән докулуш сүжетинде докулан өвладларын ени чинседән (я ики оғлан, я ики гыз) олмалары да мәһәббәт дастанларынын структур поетикасы бахымындан вәчиб ишарәләрдир. Дастан бүтәвлюкдә епик конфликт шәклини дә тәшкел олунур. Дастан мәтни ән мұхтәлиф гат вә сәвијјәләри әнатә едән гарышыдурма гошалыглары кими тәшкел олунур. Бу гарышыдурма гошалыглары сырасында докулмуш гәһрәманларын бириңин оғлан, о бириңин гыз олмасы епик структурун өз мәнтиги гәлибинә ујундур. Дастан «тәфәккуру» дүнҗая гарышыдурма гошалыгларындан бахыр. Һеч тәсадуфи дејилләр ки, дастан мәтниндә етник-мәдәни структурун бүтүн гатларыны әнатә едәчәк гарышыдурма гошалыгларына тәсадуф олунур. Өзү дә бу принсип истәр бүтәв дастана, истәрсә дә онун айры-айры мотивләrinә ени дәрәчәдә хасдыр. Елә нәзәрдән кечириджимиз вә семантик схемини гурмага ча-

лышдыгымыз докулуш сүжетинин өзүндө дүнjanын өн ири структур гатлары артыг әнатә олунур. Диггәт едәк.

Гаршыдурма гошалыглары

1. Бөյүк гардаш – кичик гардаш
2. Шаһ – Вәзир, наким – Табе
3. Залым-Адил, Рәһмсиз-Рәһмли
4. Оғлан-ғыз (киши-гадын)

Гошалыгларын әнатә етдији дүнja структуру гатлары

- Биоложи-етник структур гаты
Сосиал структур гаты
Етик структур гаты

Сосиал-биоложи структур гаты

Оғлан-ғыз бинар гаршыдурмасы һәр шејдән өнчө чинси тәснифат гошалыгыдыр. Анчаг дастан мәтнинде бунун инкар олунмајаға социал тәснифат аспекті дә вар. Бу аспект қәләчәк севкилиләрин Ашиг-Мә'шүг образлар комплекси шәклинде гурулмасында өзүнү хүсусиля көстәрир. Белә ки, мәһәббәт дастанларында физики ашиг (оглана) мәхсусдур, ғызын, фәаллығы физики планда аз көрүнүр. Мәкан бојұнча реаллашан динамика оғлана мәнсубдур. Ғызын активлиji мә'чази-ирфани планнадыр. Бу да социал аспекттә баглы иди. Жә'ни ғыз вә оғлан биоложи факт кими чинси һадисә олсалар да, социал мәканда дәjәрләндирilmәләри баҳымында ejни дәрәчәдә социал факт идиләр. Бу өтөн оңлары дүнja структурунун мәһз социал-биоложи факты кими дәjәрләндirmәj имкан верир. Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки архетип планда оғлан-ғыз докуму факты даha глобал киши-гадын гошалыгынын мәһәббәт дастанлары сәвијjесинде тәзашұрудур. Бунун архетип планда өзүнөмәхсүс чинси символикасы вар. Бу чинси символика мәһәббәт дастанларында социаллашма сәчиijәли (бојалы) епикләшмә кечиртмиш вә мәһәббәт дастаны мәтнинде социал-биоложи семантемә чеврилмишdir.

«Тайир-Зәһрә» дастаны мәтнинде бутавермә мотиви жохдур. Бу, зәнири баҳымдан бизим бириңчи фәслин боју өсасланырмaga чалышдыгымыз бир тезиси инкар едир. Биз сүбүт етмәj чалышырдыг ки, мәтнин структур тәдгиги планында мәһәббәт дастанларынын дифференциал әlamәti, структур ишарәси бута элементидир. Бу налда «Тайир-Зәһрә» дастанында бутавермә мотивинин олмамасы һәмин тезиси зәнирән инкар едир. Лакин биз жөнө тәкrapar едирик ки, бу анчаг зәнирән беләдир.

Бунунда биз Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын тәдгиги үчүн жени олан белә бир структур-семантик тезиси ирәли сүрмәк вә өсасланырмаг истәјирик:

Мәһәббәт дастанларында бутавермә гәhrәманларын бир-биринә бута верилмәсіндән жох, гәhrәманларын докулушундан бащланыр. Бу баҳымдан бута епик-семантик комплекси индијәдәк шәрh олундуғу кими, тәкчә мәһәббәт семантеми жох, еләчә дә докулуш семантемидir.

Тезиси бир гәдәр дә ачыглајарак билдиrmәk истәјирик ки, мәһәббәт дастанlарынын сүжет структуру шәрh олунаркән бута һадисәсинин докулуш сүжетиндең сонара қөлдији көстәрилir. Бу илк баҳышдан докрудан да беләdir. Чүнки гәhrәманлар ади олмајан ѡлла (дәрвишин вә б.) дүнja ja қөлиr, бөйүjүр вә сонара онлар бир-биринә бута верирләr. Биз исә дәфәләрлә тәкrapar етдик ки, мәһәббәт дастанларында бута епик-семантик комплекси тәкчә бутавермә мотиви илә мәһдудлашмыр. Әслиндә бу поетик комплекс дастанын структурун бүтүн дискрет (семантик көсикләr) истигамәтләрдән чеврәләjir. Жә'ни бута комплекси дастан мәтнинин бүтүн синхроник инкишаf истигамәтләринде вар. Бу мә'нада бута комплекси дастанын структурун бүтөвлүкдә әнатә едир. Мәнтиги баҳымдан бута комплексинин бащланыгычы вә сону илә дастанын сүжет структурун бащланыгычы вә сону үст-үстә дүшүр. Жә'ни бута комплекси елә дастанын докулуш сүжетинде бащланыr. Даha дәрин шәрh енмәздәn габаг кичик бир изаһат верәk.

Бутавермә мотивинде Дәрвиш-Ага-Шаһ Мәрдан-Имам Әли гәhrәманлары бир-биринә бута верир. Докулуш сүжетинде дә көрдүк ки, гәhrәманларын бир өвлад олараг мәһz һәмин дәрвиш валидеjнләринә бута верир. Баshга сөзлә, бутавермә тәкчә севки вермә, мәһәббәт талеji вермә деjil. Бутавермә, үмумиjетлә, секрал гүввәләr тәрәфиндәn мүсбәt дәjәrin верилмәsidiр. Бу, схемидir. Секрал гүввә (иләни дәjәr дашиjан варлыг) структурунда чатышмајан, һәлледичи олан елементләri структуре дахил едир. Һәмин елементләрин структура дахил олмасы илә структурен функционаллашмасы бащлаjыr. Диггәт едәk. Сакрал гүввәnin структура дахил еlement структурун тәшкилолунма принциplәrinә уjгундур. Баshга сөзлә, индики һалда дастанын мәтни гаршыдурма гошалыгларындан тәшкىл олунур. Сакрал гүввәnin (дәрвишин) епик

мәтнә дахил етди жаңы (догулмуш оғлан вә гыз) епик мәтнин гаршыдурма гошалыгларынан тәшкіл олунмуш структуруна уйғундур. Жәни догулмуш ушаглар да гаршыдурма бүтөвлүү (оғлан-гыз) кими тәгдим олунур.

Беләликлә, бутавермә сакрал дәјәрли элементләрин епик-социал структура дахил едилмәсидир. Бу дахилетмә бүтүн дастан бою давам едир. Эслиндә дастан мәтниндә паралел дүнжалар вар. Бу дүнжалардан бири дастан гәһрәманларының өз варлыглары илә тәшкіл етдикләри епик-физики дүнҗадыр. Икинчи дүнja һәмин физики дүнҗаны низамлајан, мүәјжән ардычыллыгларла бу физики дүнҗа мұдахилә едән сакрал дүнҗадыр. Дәрвиш һәмин сакрал дүнҗанын нұмајәндәсидир (бу образа бахылачаг) вә онун гәһрәманларының физики дүнҗасына «мұдахилә» режимини аждынлаштырмадан мәһәббәт дастанлары поетикасыны елмин индики сәвијәсіндән өјрәнилмиш сајмаг олмаз.

Һәләлик дәрвиш кими таныдығымыз бу образын дастан мәтниндә иширакы ахырадәк давам едир. Бу иширакын өјрәнилмәсі әслиндә бута элементинин семантикасыны аждынлаштырыш олур. Схематик планда нәзәрдән кечирмә көстөрир ки, дәрвиш оғлан вә гызы валидејнләrinә бута верир. Бутавермә мотивиндә о, оғлан вә гызы бир-бирләrinә бута верир. Һәмин дәрвиш гәһрәманлары өлүмдөн гүртартыр. Нечә күнлүк жолу онлара «бир көз гырпымында» гәт етдирир.

Ашигин гәлбини «илаһидән көлән сөзлә» долдурур (ону дејишмәләрдән галиб чыхарыр) вә нәһајәт онлары бир-биринә говушдурур. Демәк, бута епик-семантик комплекси гәһрәманларын догулмасындан башланыр вә бутавермә элементи дә ичәрисиндә олмагла дастанын бүтөв структуруну өзвөлдөн сонардәк чеврәләјир. Бу мә'нада мәһәббәт дастанларының структур ишарәси, дәрүран да, бута элементидир.

«Тайир-Зәһрә» дастанында, дедик ки, бутавермә мотиви, жәни гызла оғланын бир-бирләrinә бута верилмәләри юхдур. Эслиндә бу, заһирән беләдир вә дастанын епик мәнтигинин әсасында дуран «шагт ашигли» - тәсәввуфи давраныш коду бурада бутавермәнин башга формасы илә шәртләнир. Бу да өз нөвбәсіндә бута элементинә жени көзлә баҳмага имкан верир. Догулуш сүjetindә, көрдүк ки, Тайир Зәһрә һәлә дүнҗа кәлмәмишдән габаг бунлар бир-биринә әһд едилir. Бу, кәбәккәсмәdir. Жәни бунларын бир-бири илә евләнмәләри үчүн сөз

верилир. Һәмин сөзү позмаг олмаз. Бу исә өз нөвбәсіндә кәбәккәсмәни бутавермәнин һәм дастан мәтниндәки вариатив еквиаленти, һәм дә керчәк әсасы кими гәбул етмәjә имкан верир. Дәрүран да, һәјатда бутавермә олмур. Кәбәккәсмә исә вар вә кәбәккәсмә нишанлы олмаг илаһи тәгдир кими гәбул олунур. Социал шүүр ону тәбии һадисе кими гәбул едир вә онун әлеjинә қедилмәсini геjри-тәбиiliк саjараг гәбул етмир. Нечә ки, бүтүн дастанларда буталар, кәбәккәсмәләр бир-биринә говушур (бә'зи хүсуси семантикалы һаллар истисна олунмагла). Әмиоглу илә Әмигызының кәбинин қәждә қәсилмәсі һагтында һәтта бу күн белә шүүрларда яшајан фикирләр кәбәккәсмә нишанланмасын етник-мәдени шүүр тәрәфиндән бутавермәjә бәрабәр тутулдугуну көстәрир. Бу исә һәр ики һалы ejni бир семантик сыраja салмагла, онлары ejni бир сакрал феноменин мұхтәлиf формалы тәзәһүрләри кими гәбул етмәjә кәтирир.

Догулуш сүjetини истәр синхрон, истәрсә дә диахрон планда өјрәнмәк үчүн дастанларда мұрачиәт едәk. Индики һалда бу үзүттүмалар схематик сәчиijә дашиячаг.

«Әсли-Кәрәм» дастанында Зијад ханла онун хәзинәдары Гара Кешишин өвләлләрү јох имиш. Онлар өвләлләрү оларса онлары евләндirmәк һагтында әһд едирләr. Ушаглары олур. (Кәбәккәсмә, гәһрәманларын бир-бирләrinә бута верилмәләri юхдур) – (20, с. 71-72).

«Ашыг Гәриб» дастанында гәһрәманын сакрал образын мұдахилеси илә догулушу юхдур. Рәсүл (Гәриб) Мәммәд сөjdәкарын бөյүк оғлудур. Шаһсәнәм она бута верилир (20, с. 167-170).

«Гурбани» дастанындан бәлли олур ки, Һүсеjналы ханла Мирзалы хан гардаштыр. Кичик гадаш Мирзалы ханын өвләдү юхдур. Онларын аталары өлүр вә Һүсеjналы хан Мирзалы ханы мүлкәdәn паj вермәdөn говур. Нәзир-нијазла онларын (очага нәзир апарырлар) өвләдү олур. Гурбани догулур. Іер әкәндә Гурбаниjә Кәнчә ханы Зијад ханын гызы Пәрини бута верирләr (20, с. 204-207).

«Аббас – Құлқәz» дастанында Хоча Маýлын ики оғлу вар имиш. О өлүр, кичик оғлу Аббас бөjүjүр вә она бағда ўхуда икән Құлқәz Пәри бута верилир (догулуш мотиви юхдур, бутавермә вар) – (20, с. 262-263).

«Гул Маһмуд» дастанында Маһмудун докулмасы жохдур. Никар ханым она бута верилмишdir (20, с.309).

«Лејли-Мөчнүн» дастанында Хачә Абдулланын өвлады жохдур. Вар-жохуну касыблара пајлајыр. Өвлады олур – Гејс. Бурада бутавермә жохдур. Гејслә Лејли ушаглыгдан бир-биринә әһд едилрләр (20, с.323-324).

«Алы хан-Пәри» дастанында Һачы Сајадын ушагы јох имиш. Бир қун күчлү еһсан вериб бүтүн ачлары дојуздурду. Екиз ушаглары олду: бири оғлан, бири гыз. Гызын адыны Пәри гојурлар (20, с.382-383).

Гејд едәк ки, мәһәббәт дастанларының һеч дә һамысы гәһрәманларын докулушу илә башламыр, жаҳуд дастанларын һамысында бута мотиви жохдур. Мәсәлән, «Вален-Зәрникар» дастанында Вален ашыгдыр, Зәрникар исә әрә кетмәкдән өтрут шәрт гојмуш тачир гызыдыр. Жаҳуд «Мәһәммәд-Құләндам» дастанында Шаһ Аббас раст көлдији ушаглар ичәрисинде Мәһәммәди ағыл-камалына қөрә сараја кәтирир. Мәһәммәд овла мәшгүл олур вә өз севкилиси Құләндамла дағда растлашыр. Жаҳуд «Алы хан-Пәри» дастанында Пәријә өкөй гардашы тәрә-финдән бөһтан атылыр, о, шәрә дүшүр. Илк бахышдан бунларын ән'әнәви структур бахымындан мәһәббәт дастанларының структурундан гырага чыхмалары мүшәнидә олунур. Анчаг диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә бәгли олур ки, бурада мәсәләjenә дә озан-ашыг ән'әнәләриндән, епик тәһкијә структурундан гырагда дејил. Садәчә олараг мәһәббәт дастанларының мөвзү гаjnаглары һәм ән'әнәви, һәм дә гејри-ән'әнәвидир. Зәнкин фонда малик Азәрбајҹан дастанчылыгында мәһәббәт дастанлары мөвзү бахымындан зәнкин галарејаны тәшкил едир. Мәһәббәт дастанлары өз мөвзуларыны һәм дә нағылларындан, тарихи һадисәләрдән, язылы әдәбијатдан алмышдыр. Бу ваҳт мөвзунун ән'әнәви структурла узлашдырылмасы баш вермишdir. Жаҳуд дастанларымызын бир чоху тарихән жашамыш ашыгларын ja өзләринин өзләри һагтында, ja да соңракы ашыгларын онлар һагтында гоштуглары мәтнләрdir. Бу налда да мүәјјән һадисәләрин бир гәдәр «реал» верилмәси һәмин «һадисәнин» дастанлашмасы просесинде мүәјјән дастан елементләринин «ихтисарына» кәтирә билир. Бу соңунчу «Вален-Зәрникар» дастанындан көрүнмәкдәdir. Жаҳуд «Алы хан-Пәри» дастаны нағыл мөвзусу әсасында гурулмушшур. Бурада өкөй гардашы Тапдыг тәрәфиндән Пәријә бөһтан атылмасы

структур-семантиклә бағлы дастандақы һадисәләрин сүжет әсасы дүнja нағыл фолклорунда «шәрә дүшмүш гыз» мотивинин сүжетләр группуна аид олунмалыдыр. Бу налда мәһәббәт дастанларында ади олмајан докулуш, жаҳуд бутавермә мотивләри олмаја да биләр. Мараглыдыр ки, белә дастанларда тәсәввүфи давраныш коду – һагг ашиглиji чох зәиф көрүнүр. Бу да ону көстәрир ки, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының үмуми күтләсіндө әсас лај фәслин әvvәлиндән вердијимиз структуру там әкс етдирир. Башга сөзлә, мәһәббәт дастанлары зәнкин бир фондтур вә бу фондда мә'јарлары жүздә-жүз әкс етдирилмәјин дастанлар да вар. Бу да там тәбииидир. Она көрә ки, мәһәббәт дастанлары Азәрбајҹан дастанчылыгында өз хүсуси дифференциаллашма ән'әнәләри илә чыхыш едән мухтар бир гол олмагла бүтөв бир системдир. Тәбии ки, hәр бир систем мүәjjән системләрлә жанаши дуур, жаҳуд даһа бөյүк системләрин тәркибинә дахил олур. Бу налда мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг, айлә-әхлаг кими системләри илә жанаши дуур. Еләчә дә мәһәббәт дастанлары Азәрбајҹан фолклорунун епик системинә дахил олмагла нағыл, әфсанә, рәвајәт кими системләрлә мұнасибәтләр маликдир. Нәһајәт, мәһәббәт дастанлары епик-лирик һадисә кими зәнкин язылы әдәбијатымызын лирик вә епик системләринин тә'сирләринә мә'ruz галыр. Көрүндүjү кими, мәһәббәт дастанлары учун ортаг олан инвариант структуру там әкс етдирилмәјен дастанлар мәһз системләр арасы әлагәни әкс етдирил дастанлардыr. Элбәттә, бу барадә давам етмәк оларды. Анчаг белә һесаб едирик ки, мәһәббәт дастанларының бир систем кими, башга системләрин мұхтәлиф әлагәләринә (мөвзү, сүжет, мотив, епизод, әһвалат, реал һадисәләр, ше'р формалары, тәсәввүфи-ирфани тәканлар, лирик-тематик тә'сирләр вә с.) мә'ruz галмасы вә бунун мәһәббәт дастанлары структурунун ич вә габыг гатларына тә'сир етмәси, системин һансы параметрләриндә көклю, һансы һиссәсиндә зәиф дәжишмәләр жаратмасы вә с. кими мәсәләләр айрыча бир тәдгигатын мөвзусудур. Һесаб едирик ки, истәр мәһәббәт дастанларымыз, истәрсә дә үмумијәтлә дастанларымыз тәсвири истигамәтдән чох өjrенилмишdir. Азәрбајҹан фолклоршұнастырыгының мәһәббәт дастанларының симасында дүнja елминин стандартлары сәвијїесинә галдырылмасы бу мәсәләләрдән айрыча вә монографик шекилдә бәhc едилмәсini актуал бир зәурәтә чөврилир.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын догулуш сүжетләриин нәзәрдән кечирилмәсі қәстәрир ки, гәһрәманларын қөбәккәсмә нишанлы олдуглары һалларда бутавермә олмур. Бурада аталар гардаш олур. Ушаглар һәлә догулмамышдан бир-биринә нишанланырлар. Бутавермә мотивинин олдуғу һалларда исә ушагларын сакрал күчүн мұдахиләси илә (о чүмләдән бунун еквиваленти олан нәзири-нијаз вермә илә) догулушу јохдур. Бу, қәстәрир ки, ушагларын аді олмајан јолла (дәрвишин мұдахиләси, нәзири-нијаз, еңсан вә с.) догулмасы мотивиндә әслиндә онлара бута верилмәси дә вар. Бу, қәбәккәсмә нишанланмадыр. Башга сөзлө, мәһәббәт дастанларында гәһрәманларын қебәккәсмә нишанлы олмалары бута верилмәләри илә ејни семантик тутума маликдир. Бу һәм дә ондан қөрүнүр ки, һәмин дастанларда бу чәһәт гәһрәманларын «нагг ашигләр олмаларына бир фәрг қәтирир. Демәк, һәр ики нишанлылыг (қебәккәсмә, бута) ејникучлу семантемләр кими дәјәрләндирилир.

Мәһәббәт дастанлары гәһрәманынын, яхуд гәһрәманларынын гејри-ади докуму бу просесин мә'чүзәли васитәләрлә бащ вериб – вермәмәсіндән асылы олмајараг, мәһз аді олмајан докум кими реаллашдығы үчүн елмдә «мә'чүзәли догулуш» адланыр. Бурада докрудан да мә'чүзәли олан, яхуд һәр чүр аді олмајан докум типләри аид едилир. Бу баҳымдан Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларындакы догулушларын семантик тутумунун арашдырылмасы бу мотивин архетипләриндә мифологи-архаик гатларына енмәни тәләб едир. Бунун үчүн һәм архаик мотивли мәтнләрлә, һәм дә түрк халгларынын синхрон мәтнләри илә тутуштурма тәләб олунур.

«Әсли вә Кәрәм» дастанын түркмән вариантында Тәбиз падشاһы Зијадын өвлады јохмуш. Вәзириң мәсләһәти илә о, ачлара, касыблара мал-дөвләт, еңсанлар верир. Өзү исә Имам Рзаның гәбрини зијарәт едир. Зијарәтдә јуху заманы гайбән бир сәс ешидир ки, «Еј гул, ојан, гүдрәтли Аллах сәнә огул бәхш етди» (79, с.127-128)

«Сејүпәлмүлк вә Мәдхалчамал» дастанында Мусурун падшаһы Асимин өвлады јох имиш, фалчылар, мүнәччимләр она мәсләһәт көрүрләр ки, о, Іемән падшаһынын гызы илә евләнсин, бу һалда оғлу олачаг (79, с.158-159).

Өзбәк «Алпамыш» дастанында Алпамыш илә Барчинин догулушу аді олмур. Қөркәмли фолклорчу X.Короглу языр

ки, «Алпамыш» композиция баҳымындан ики һиссәјә бөлүнүр вә ән'әнәви бащланыгыча бащланыр. Ики бәј гонаглыға дә'вәт едилмишиди. Саһибләр онлары сојуг гәбул едир, лазымы һөрмәт қәстәрмиirlәр. Белә гәбулун сәбәби онларын өвладсызылыгы иди. Инчимиш гардашлар мәчлиси тәрк едирләр. Һәмин кечә онларын јуҳусунда мүгәддәс адам пејда олур вә ушагларынын докулачагларыны хәбәр верир. Кичик бәј Бирчинин гызы – Барчин докулур. Бөјүк бәјдә исә ушаглар әкіз олур: огул Алпамыш вә гыз. Халг адәтинә қөрә Алпамыш вә Барчин қебәккәсмә нишанланырлар.

Көрүндүjү кими, түрк халглары, о чүмләдән шәрг халглары фолклорунун биличиси X.Короглу да ики гардашын, яхуд ики һәфәрин өвладсызы олдугунун, сонра онларын гејри-ади јолла өвладларынын докулмаларыны вә һәмин ушагларын бир-бириләри илә қебәккәсмә нишанлы олмаларыны «ән'әнәви бащланыгы» саяыр. Башга сезле, бу, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары үчүн сәчиijәви олдуғу кими үмуми түрк дастанчылыгы ән'әнәләри үчүн дә сәчиijәвидир. Диггәт едәк.

Гыргыз епосу, о чүмләдән дүнja епосунун великаны «Манас» белә бащланыр ки, Алтај торпагында Чакып адлы бир варлы яшајыр. Онун өвлады јохдур. О, мәһкәм дәрд едир. Бир күн ятыр. Ади олмајан бир јуху қөрүр. Арвадынын мәсләһәти илә һејванлар қәсиrlәр, гонаглыглар вериrlәр. Варлы-касыба фәрг гојмурлар. Һамыја жемек-ичмек пајлајырлар. Чакып гонаглара өз јуҳусуну данышыр. Чакыпнын јуҳусуну хејрә ѡзурлар. Арвады һамилә олур. Манас докулур (81, с.13-26).

Түрк епосунун мәшhур тәдгигатчысы В.М.Жирмунски языр ки, Манасын докулушу вә ушаглыгы һаггында дүнja епосу вә нагыл фолклорунда кениш яјылмыш бир сырға ән'әнәви мотивләрдән гурулур. Гәһрәман өз өвладсызылыгларына қөрә хәчаләт чәкән вә алчалан гоча валидејнләrin дуасы нәтичәсіндә анадан олур. Түрк халгларында бу мотивә артыг орта әср оғуз епосу «Китаби-Дәдә Горгуд»да (Бамсы Бејрәк вә Бугач хан һаггындағы бојларда), һәмчинин «Алпамыш»да, газах гәһрәманлыг нәгмәләринин («Коланды-батыр», «Шора-батыр», «Ер-саин») әксәриjәтindә вә с. раст қәлинир. Она мұсәлман шәргинин орта әср классик әдәбијатында да (Низами «Лејли вә Мәчнүн» – XII әср, Нәвайинин «Фәрһад вә Ширин» – XV әср), Орта Асија түркләринин фарс-әрәб китаб гаjnагларына әсасланан халг романларында да («Сејүпәлмүлк»,

«Күл вә Сәнубәр» вә с.) раст кәлинир. Бу мотив гәһрәманының мө'чүзәли докулушу нағында епсө вә нағыл үчүн характерик олан тәсөввүрләрин хүсуси налларындан биридир (39, с.35).

Умуттурк ареалына дахил олан дастанлардан «мө'чүзәли докулуш» мотиви илә бағлы кәтирилмиш өрнәкләрдән хүсуси семантик јүклү элементләри сечәк, «Әсли-Кәрәм» дастанының түркмән вариантында ушагын докулушунда ики элемент көз чәкир. Биринчи гурбан верилир (еһсан, нәзир-нијаз, әл тутма, көмәк вә с.) Икинчи, Зијад хана өвлады олачагы нағында жухуда хәбәр верилир. Гејд едәк ки, гурбанвермә айни Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында жашы горунуб. Анчаг ушагын анадан олачагының гәһрәманын атасына жухуда хәбәр верилмәси характерик дејил. Эксинә, дәрвиш алманы верәндән соңра онлара ушаглары олачагларыны хәбәр верир. Жуху мотиви Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында бутавермә үчүн јүкәк функционаллыгы маликдир.

Өзбәк «Алапамыш»ында да инчимиш бәјләрә өвладларының олачагы хәбәри жухуда верилир. «Манас»да да Чакып жуху көрүр вә баша душүр ки, өвлады олачаг. Демәк, бура гәдәр нәзәрдән кечирилән материаллар ики семантеми мө'чүзәли докулуш мотиви бахымындан аյырмага – мутләгләштирмәје имкан верир: гурбанвермә вә жуху. Диггәт едәк.

«Алпамыш» дастанының Кунграт версијасы гурбанвермә вә жуху семантемләринә даһа дәгиг чизкиләр әлавә едир. Дастаның Фазил Йулдашев вариантында нәгл едилир ки, Алпинбајын ики оғлу вар иди. Өвладлары јох иди. Онлар бир мәчлисдә өвладсызылыштарына көрә тәһигир олунурлар. Онлар Шаһмәрданың мәзарыны (Хәлифә Әли Шаһмәрданың, «әрәнләр агасының» әфсанәви гәбри, Фәрганә вилајетиндә) зија-рәтә кедирләр. Гырх күн-гырх кечә мәzarын јанында олурлар. Бу мүддәт баша чатанда онларын арзусунун јеринә јетириләчәји нағында гайбдән сәс кәлир: «Бајбура, Аллаһ сәнә огулу гызла верди... нәм дә бир-бири јох, әкіз верди. Бәјсары, сәнә дә Аллаһ өвлад верди. Анчаг әкіз јох, бир гыз јоллады. Инди евә қедин. Ушаглар анадан оланда ели топлајын, бејүк тој един. Тојда гәләндәр (дәрвиш типи М.Ч.) палтارында өзүм олачагам вә ушаглардан нәр биринә ад верәчәјим».

Әз вахтында ушаглар анадан олдулар. Гардашларын чамаат үчүн тәшкіл етди тоја онларын жухусуна кирмиш јолчу-гәләндәр кәлди (39, с.120).

Кунграт версијасында нәр ики семантем вар. Гардашлар Имам Әлиниң гәбрини зијарәт едир, Әли онларын жухусуна кәлир вә Аллаһын өвлад верәчәјини хәбәр верир. Гардашлар тој едирләр (мал дагытма, гурбанвермә, әл тутма), Имам Әли дәрвиш формасында кәлир, ушаглара ад верир вә онлары нишанлајыр (кәбәккәсмә).

Бурада диггәт чәкән мәгам нәдир? Ушагларын олачагыны жухуда хәбәрверенлә, ушаглara ад верән, онлары нишанлајан дәрвиш ejni варлыгдыр – Имам Әли. Аждын мәсәләдир ки, Имам Әли(ә) Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында сонракы надисәдир. Јә'ни исламын гәбулуна гәдәр зәнкүн түрк дастанчылыг ән'әнәләри вардыр. Мараглысы одур ки, бурадакы трансформасија мотивин архаик семантикасыны баша дүшмәје имкан верир. Қөрүндүjу кими, бүтүн функцијалар Имам Әли тәрәфиндән јеринә јетирилир. Јә'ни жухуда пејда олан да одур, реал шәкилдә мәчлисә қелән дәрвиш дә одур. Башга сөзлә, бунун Имам Әли – олуб-олмамасындан асылы олмајараг, бу функцијалар бир образ тәрәфиндән јеринә јетирилир. Бу чәhәт мотивин баша дүшүлмәси үчүн әсасдыр. Чунки архесемантиканың бәрпасы архефункцијаларын бәрпасына сөјкәнир. Функцијаларын дүзкүн дүзүлүшүнүн тапылmasы бу дүзүмдә реаллашан образы анламага имкан верир. Имам Әли трансформасијадыр. Икинчи фәсилдә бу образ нағг ашагы элементи илә бағлы тәсөввүfi базада тәһил олунанда биз бу трансформасијаның механизмләrinә дә тохунмалы олачагыг. Индики һалда факт одур ки, Имам Әли трансформасијасының түрк мәтнләrinә дүшмәсиин конкрет мәкан-заманы вар. Лакин трансформасија, бутөвлүкдә функцијаларын Имам Әли образы әтрафында мутләгләшдирилмә, функцијаларын она концентрасија олунмасы Имам Әлијә трансформасија олунмуш архаик образы көрмәjе имкан верир. Бу барәдә тәдгигатчы фикирләриндән әvvәl фактлары нәзәрдән кечириләр.

«Алпамыш» дастаны даһа бир Орта Асија мәһәббәт дастан олан «Кози-Кәрпәш» вә «Бајан-Сулу» дастаны илә вариантив сәслөшмә тәшкіл едир. Нәм бу бахымдан, нәм дә үмүмийјәтлә, бу дастан дејилән мотив бахымындан чох мараглы материал верир.

Газах «Кози-Кәрпәш вә Бајан-Сулу» дастанында нәгл едилир ки, Гарабәj өвладсызы имишләр. Онлар бир

дәфә овда диши бөгөн марала – онларын арзуларынын чин олачагынын әламетінә раст қөлирлөр. Гарабај яхшы әламет кими марала рәһм едир, Сарыбај исә ону овлајыр. Достлар гәрара қөлирлөр ки, әкәр Танры онлара оғлан вә гыз версө онлары нишанласынлар (39, 201).

Бурада диггәт чәкән марал элементидир. Бу элемент әслиндә функционал сыртада Имам Әлиниң функциясыны архаик формада һөјата кечирир. Бу мә'нада әслиндә докулуш мотивинин архаик семантикасы үчүн ачар верир. Дастаның башта бир мәтни ejni һадисе илә бағлы даһа мараглы чизкилөр тәгдим едир.

Дастаның түрк фолклоршұнасы Бәкир Шишманың бәһс етдији вариантында Гарабајлы Сарыбај овда таныш олурлар. Өвладсызылғары баресіндә дөрдләширлөр. Өвладлары оларса онлары евләндирәчәклөринә сөз верирлөр. Соңра раст қәлдиклөри бир маралы (диши кејики) Сарыбајын өлдүрмәсі үчүн Гарабај исрар едир. Сарыбај она дејир: «бу маралы өлдүрсөм һамымыза зәрәр қәлөр. Өлдүрмәсөм сәнин евинө Хызыр қәлөр». Аңчаг Гарабај исрар етдији үчүн Сарыбај маралы өлдүрүр. Сарыбајын атдығы ох маралдан кери гајыдыб Сарыбајын өзүнү өлдүрүр. Бу ваҳт онлар овда икән Сарыбајын оғлу (Козы), Гарабајын гызы (Бајан) анадан олурлар (82, с.56).

Бу газах дастанының Жирмунски вә Б.Шишман вариантында диггәт чәкән мәғамлар вар. Дүздүр вариантында Гарабај-Сарыбај дәжишмөләри вар. Аңчаг индики һалда мараглы бу дејил. Жирмунскийде марал дишидир вә бөгездыр, о, бәjlәrin ушагларынын докулачагларынын әламеті кими гәбул олунур. Б.Шишманда марал саләчә олараг дишидир вә ону өлдүрөрлөрсө зәрәр, саг бурахарларса, хеир олачагына инам вар. Беләликлә, hər ики вариантда ортаг олан маралын дишилиji вә әламет дашымасыдыр. Диши марал – Ана Марал хүсусилә Орта Асија мифологи мәтнлөриндө раст қелинән образдыр. Ән мүһүм мәғамлардан бири овдур. Демәк ушагларын докулмасы индики һалда ов, марал, ох (Сарыбајы өлдүрән ох) элементлөри илә бағлыдыр. Марал бурада мүһүм функция дашыјыр: həm bəxsh едир, həm də chəzalandyryr. Бу да ону сакрал гүввәлөр сырасына салыр. Овда туш олунан белә образлар ов һамиләри олур. Лакин образда әчдад күлтүнүн гапынтылары да көрүнмәкдәdir.

Демәк, Имам Әли образына трансформасия олунмуш өвладверицилик функциясы әски гаттара ендикчә даһа архаик образлар вермиш олур. Нагылларымызда гадынлар нәjәсә бахмагдан, судан вә с. һамилә ола билирлөр. «Маһмуд-Әлиф» дастанында дәрвиш өвладсызлара ән'әнәви алма әвөзине мунчуг верир (1, с.196). Түрк алими Әбдулгадир Иinan түрклөрле бағлы бир епик сүжет верир вә həmin сүжетдән бәлли олур ки, Малта шәһеринин Алтун адлы ханын гызы илк дәфә пәнчәрәни ачыб құн ишығыны қөрәндә онун ишығындан һамилә олур (83, с.195).

А.Н.Веселовски дә кениш фактологи мәнзэрә әсасында, көстәрик ки, кәләчәк гәһрәманын мә'чүзәли докулушу миф, нагыл вә епсода кениш язылмышдыр (84, с.533-538). В.М.Жирмунски су мотивлә бағлы языр ки, о, өзүнүн ән архаик формаларында ана гәбиләсинә кедиб чыхан партокенезис (б.с. гызылгда һамилә) нағбындакы илкин тәсәввүрлөрлә бағлыдыр. Гәһрәман анасынын сеһирили алма јемесиндән, яхуд дирилик булагындан су ичмөсиндән, чичәјин әтриндән, қунәш ишығындан, яғышдан, күләкдән вә с. докулур (39, с.224). Тәбии ки, бу, докумун ән архаик формаларындандыр. Буна јухарыда марал, ов, ох семантемлөринин симасында туш олдуг. Билдијимиз кими, мифологијанын инкишаф тарихи зооморфизмдән антропоморфизмә докру олмушшур. Бу бахымдан илк әшжалар, зооморф образлар кетдикчә инсанлашмыш вә әшжалар, hejvan образлар инсанлашмыш семантемлөрин ат-рибутларына, көмәкчиләrin چеврилмишdir. Одур ки, В.М.Жирмунскинин фикирлөри бу мотивин ән архаик формаларына аиддир. Һәмин архаик формалар бизим мәhәббәт дастанларында алма, мунчуг вә с. шәклиндә галмышдыр. Тәдгигатчынын сонракы фикирлөри дә мараглыдыр. О языр ки, гәһрәманлыг нағылтынын гәһрәманы гоча валидеjnләрдән јухарынын һамилиji алтында докулур. Маһијәтчә, ән архаик вариантында о, көj танрысынын, яхуд илаһи гәбилә әчдадынын оғлудур (39, с.293). Тәдгигатчы фундаментал әсәринин башта бир јеринде докумда иштирак едән дәрвиш-гоча илә бағлы языр ки, адәтән гәһрәманын докулушуну һимај едән гоча, јегин ки, гәһрәман көрпөнин атасы (гәбилә тотеми, яхуд илаһи гәбилә әчдады) кими дүшүнүлүрдү (39, с.35-36).

Беләликлә, мәhәббәт дастанларында Имам Әли образына е'tива едилән докулуш мотиви әски инамларла, әчдад күлт-

лары, тотемлөрлө бағлыдыр. Мәсәлән, Алтај епосу олан «Мадај Гара» вариантларына дахил «Кан Пүдеј» дастанында Караты кааның өвлады жохдур. О, бәхтиндән шикајет едир. Онунла бирликдә онун торпагының бүтүн тәбиәти гәмләнир; гајалар, ағачлар, нејванлар аглајыр, гушларын маһнысы кәсилир. Анчаг алтын сары гушу севинчлә хәбәр верир ки, гарысы оғлан дөгуб (38, с.161). Бурада оғланың дөгулдугуну гуш хәбәр верир. Бу мәһәббәт дастанларымызда дәрвишин – Имам Әлиниң, Хызыр Нәбинин функциясыдыр. Мараглы детал будур ки, бурада тәбиәт образлары Карапы каның өвладсызылығына дәрд едир. Бу өски мотив дастанларымызда елин алғышына трансформасия еди. «Китаби-Дәдә Горгуд»да биринчи бојда Бугач, үчүнчү бојда исә Бејрәк вә Банучичәк ejni јолла дөгулурлар. Һәр ики бојда оғуз бәjlәри ejni јолла әл галдырыб дуа еидрләр, «танрыдан һачәт диләјирләр».

Биринчи бојда Дирсә ханың оғлу дөгулур (85, с.34-35), үчүнчү бојда исә Бајбөрәнин оғлу, Бајбечаның гызы дөгулур (85, с.52). Мараглыдыр ки, бәjlәрин әл көтүрүб Танрыдан һачәт диләмәләри, о чүмләдән бунун гурбанвермә илә мушайијет олумасы үмуми бир комплексдир. Іә'ни оғуз бәjlәри бүтүн адларда Танрыдан белә һачәт диләјирләр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, әкәр Дирсә хан сонсуз идисә, проф. К.Абдуллаевың жаздығы кими, Бајбөрә сонсуз дејил, онун гызлары вар, оғлу жохдур. Еләчә дә Бајбечаның оғлу вар (Дәли Гарчар), гызы жохдур (86, с.100). Дејиләнләр көстәрир ки, «Мадај-Гара»да Карапы каана тәбиәтин-гаја, ағач, нејван, гушларын ачымасыны биз «Китаби-Дәдә Горгуд»да бәjlәрин – инсанларын ачымасы шәклиндә көрүрүк. Бу, зоотәсөввүрләрин антропотәсөввүрләшмәсинин дастандакы изләридир. Гумыг алими И.Халипаева көстәрир ки, гәбилә имчасындан һәрби демократия вә илк синфи дөвләт бирләшмәләринә кечид илә дини тәсөввүрләр дә дәжишир – зооморф тәсөввүрләр антропоморф тәсөввүрләрә чөврилир (87, с.92).

Беләліклә, мәһәббәт дастанларымызда гәһрәманларын «мә'чүзәли дөгулушу» Имам Әли – Хызыр Нәби (сонунчы нағында да айрыча дејиләчәк) илә бағлы олмасы ән сон мәрһөләдир. Бу комплексин нүвәсиндә архаик тәсөввүрләр дурур. Түрк дастанчылығында һәмин архаик тәсөввүрләр Танры оғлу мотиви шәклиндә формалашмышдыр. Жада салаг ки, В.М.Жирмунскиинин жаздығына көрә, баһадырлыг нағыллары

гәһрәманы гоча валидејнләрдән јухарының һамилији алтында дөгулур. Манијјәтчә, ән архаик вариантларда о, көј танрысынын, жаҳуд илаһи гәбилә өчдадының оғлудур (39, с.293).

Гејри-ади дөгулан гәһрәманлар, көрүндүjү кими, бир тәрәфдән танры илә (онун оғлу олмаг), о бири тәрәфдән гәбилә өчдадлары, өчдад тотемлөрлө бағлыдыр. Миғоложи дүзүмдә бунлар фәргли шејләр дејилләр. Іә'ни бунлар сакрал дүнҗаның ejni иерархик чәркәсисин мұхтәлиф пилләләрини тәшкил еидрләр. Өчдад күлту (тотем өчдад) өзүнү сонсуз валидејнләрин мәзар-зијәрәткаһлары; мәзар – очаглары зијарәт етмәләриндә, жаҳуд гәһрәманларға өлмүш аталарының гәбирләри үстүндә бајылмаларында (јухуларында) бута верилмәсіндә хүсусилә горујур. Дастанлар бу баһымдан ән мұхтәлиф формалар тәгдим едир. Һәр һансы бир дастанда һансыса дөгулуш элементинин олмамасы һәмин сүжетин мотив комплексиндән гырагда дурдугуну көстәрми. Дастан епизминин кет-кедә гүввәтләнмәси, дастанчылыг ән'әнәләринин епик элементләрлә даһа чох «конфигурация» етмә габилијјетини артырmasы мә'чүзәли дөгулушун «ән қасыбы» вариантларын белә верир. Анчаг бу налда да һәмин вариант үмуми комплексдән гырага чыхмыр. Мәсәлән, Ираг көркүкләринин «Арзу-Гәмбәр» маталында (дастанда) ики гардаш вар имиш. Арвадлары һамилә имиш. Ушаглары оғлан вә гыз оларса евләндирмәк нағында әһд еидрләр (88, с.364). Көрүндүjү кими, һеч бир гурбанвермә, «мә'чүзәли дөгулуш» жохдур. Галан елементләр јериндәдир. Бүтүн бунлар бута комплексинин кениш бир комплекс олдуғуну көстәрмәклә онун тәкчә бутавермә илә јох, мәһәббәт дастанының бүтүн структуру илә бағлы олдуғуну көстәрир. Нәзәрдән кечирдијимиз материалларда Имам Әли-Шә Мәрдан-Дәрвиш – Аға – Гырхлар – Хызыр Нәби образ комплексинин һәм ушагын дөгулмасында, һәм дә бута алмасында иштирак етдиини көрдүк. Бу исә өз нөвбәсиндә бизим ирәли сүрдүйүмüz бир тезиси тәсдиг еидр ки, бутавермә һадисәси Ашиг-Мә'шүгүн бир-бирләринә бута верилмәләриндән јох, гәһрәманларын дастанларда көрүнән, жаҳуд көрүнмәjән дөгулуш мотивиндән баһлајыр. Бу баһланғыч мотивидир. Беләліклә, бута бир епик-семантик комплекс кими дастанын бүтүн структурону өнатә еидир. Бу мә'нада мәтнин структур-семантик тәдгиги баһымындан Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары структуронун «охусу» бүтөвлүкдә «бута» кодундан көлән охудур.

Бунун белә олмагы илә мәһәббәт дастанлары структурунун бүтүн элементләри бир код бахымындан өзүнүн елми шәрнини дә тала билир. Диггәт едәк.

Көрдүк ки, бутавермә мотиви гәһрәманын догулушу мотивиндән айры тәсәввүр олунмур. Әслиндә истәр догулуш, истәрсә дә бутавермә икиси мәһәббәт дастанларында бир-бири илә ишарә бахымындан бағлы мотивләрdir. Онларын әлагәсинин мәһз ишарә сәвијәсindә олмасы бу мотивләри мәтнин структур тәдгиги бахымындан семиотик ваһидләр кими нәзәрдән кечирмәjә имкан верир. Бунун белә олдугу ондан көрүнүр ки, мәһәббәт дастанларынын башлыча күтләсindә әкәр кәләчек Ашиг-Мә'шүгларын догулушу тәсвир олунарса, онда онлар кәбәkkәsmә нишанланылар. Бу һалда гәһрәманларын бир-биринә була верилмәси олмур. Догулуш сүжети олмајанда исә бутавермә олур. Беләликлә, догулуш вә онуна бағлы кәбәkkәsmә нишанланманын олуб-олмамасы бутавермә мотивин олуб-олмамасынын ишарәси кими чыхыш едир:

- a) *Догулмуш вә кәбәkkәsmә нишанланма варса –
бутавермә јохдур.*
- b) *Догулмуш вә кәбәkkәsmә нишанланма јохса –
бутавермә варды.*

Көрүндуjү кими, бу ики мотив бир-бири илә ишарә сәвијәsindәn бағланыб. Бу ишарәләrin дүзүмү була епик-семантик комплексини верир. Бу анламда дастанын сонракы мә'налы элементләри – аддәшишмә, јол, сынаг, тоj (jac) да була епик комплексинә дахилдир вә була (тале) семантеми сәвијәsindәn јозула билир. Бунун үчүн бутавермә мотивини гысача нәзәрдәn кечирәk. (Бу гысалыг онуна бағлыдыр ки, назырда семантик структур нәзәрдәn кечилир, hәmin семантик структурн мә'на мәканыны тәшкىл едәn hәр чур образлар айрыча шәрh едиләchek. Mәgsәd тәkrara јол вермәmәkdir).

«Ашиг Гәриб» дастанында атасынын гәбрини зијарәт едәn Rәsүl биňush олуб јатыр вә јухуда она Шаһсанәми була верирләr (10, c.169-170).

«Гурбани» дастанында өкүз отаран Гурбанини јуху тутур вә јухуда она Пәрини була верирләr (20, c.207).

«Аббас вә Күлкәz» дастанында бир бағда Аббасы јуху тутур вә она јухуда Күлкәzi була верирләr (20, c.263).

«Гул Маһмуд» дастанында Маһмуд гардашы Гәмбәрлә Еjnәl Jagut пиринә кедир вә орада јатырлар. Еjnәl Jagut она Никары була верир (20, c.309).

Өрнәкләри чох давам етдиrmәк олар. Индики һалда деjиләnlәr фикримизи үмумиләшdiрмәk үчүн кифајет едир. Аждын көрүнүр ки, бутавермә комплексинде гәһрәманларын бүтүн һалларда јухуда, биňush вәзијәtдә була верилир. Бурада очаг, бағ кими хүсуси мәканларда туш олунур. Бу да тәсадүfi деjил. Була сакрал гүввәләрдәn альныр. Мәсәләn, Rәsүl (Ашиг Гәриб) деjir:

*Гадир нағдан мән бир диләк диләдим,
Шүкүр мурадымы верди, aһ мәним.*

*Чумә ахшамында, чумә күнүнде,
Әрәнләr јеришди нәзәркаh мәним... (20, c.170)*

Гурбани деjir:

*Јатмышым, үстүмә кәлди әрәнләr,
Сәфил, нәјатмысан, ојан, дедиләr.
Ојандым, гәфләтдәn ачым көзүмү,
Ал, аби-көвсәрдәn ич, ган, дедиләr... (20, c.208)*

Аббас деjir:

*Агалар агасы, агалар хасы,
Ана, Мәвлам мәнә була вериби,
Дүлдүлүн саңиби, Гәнбәr агасы,
Ана, Мәвлам мәнә була вериби... (20, c.263)*

Маһмуд деjir:

Јатмышым, үстүмә кәлди әрәнләr... (20, c.309)

Була сакрал гүввәләr, је'ни архаик планда зооморф әчдадлар, тотемләr сонракы планда антропоморф әчдадлар, сон планда Ыәэрәt Эли, Хызыр Илjas вә с. тәсаввүfi-ислам образлара трансформасија едилмиш илаһи гүввәләr тәрәфиндәn верилир. Бу бахымдан була верилмиш мәканын өзү илаһи чәhәтдәn дәjәrlәndiriлmiш мәкан олмалыдыr. Дүздүr, мүәjjәn һалларда мәкан өзүнүн сакрал ишарәсini итирир вә ади мәканлар да мотивә дахил олур. Анчаг бу, мәсәләnin маһијәti ni дәjishmir. Мәсәләn, Гурбаниjә була өкүз отаранда верилир. Анчаг бу, бутанын бу дастандакы тәsәvвүfi-ирфани боjларыны зәифләтмиr. Әксинә, «Гурбани» дастаны ирфани боjларыны зәифләтмиr.

лары ән гаты олан дастанларданыр. Демәлијик ки, бутавермә мотивинде бадә элементи дә иштирак едир, бундан башга гәһрәмана саз чалмаг вә шайрлик габилийјәти дә верилир. Бүтүн бунлар арашдырманын «образлар» һиссәсиндә ажрыча нәзәрдән кечириләчөji үчүн бурада тәфәррүата вармајыб, бутавермә илә бағлы фикирлөрө диггәт верәк.

Проф. М.Һәкимов мәһәббәт дастанларымыздакы бутавермә нағисәсинин јуху илә бағлы тәрәфләрини елми шәкилдә арашдырмага чәһд етмиш вә бутанын физиологи өсасы олдуру гәнаәтинә кәлмишdir (14 с. 138-145). О көстәрик ки, һаггашыгларымызын, биличи бабаларымызын истигадә етдиқләри «бута», «ре'я» бәдии пријомлары телепатија вә интуисија һагтында емпирик мә'lуматларын үмумиләштирмәси нәтичәсидир (89, с.62).

Түрк алими Умай Құнајын ашыг ше'ри ән'өнәләриндә ре'я мотивинә һәср олунмуш тәдгигатында гәһрәманларын гејри-ади мә'нәви күчүн һаглы олараг бута – һаггверкиси илә әлагәләндирлир вә ашигләрин саз-сөз, һикмәт, мұдриклик, назырчаваблыг габилийјәтләри бута-һаггверкисинин ифадәсі кими (бута элементинин дастанда ифадә – көрчәкләшмә планы – М.Ч.) реализасија олунур (90, с.49).

Проф. М.Тәһмасиб бутаны ислам вә севки контекстиндән изаһ едәрәк јазыр ки, исламијәтиң дини ғанун шәклине салдығы һичаб һәтта оғланын башгасынын гызына баҳмасыны, гызын исә оғланла данышмасыны, оғлан һагтында дүшүнмәсіни белә ясаг етмишди... Бизчә, бу «бутавермә», ј'ни ики мұсәлман қәнчин бир-биринә баҳмаг, севишмәк, соңра да көрүшләрини ғануниләштирмә тәдбири бир јарадычылыг пријому олараг өзүнә қөрә хұсуси инкишаф мәрһөләләри дә кечиртмешdir (1, с.69).

Фикримизчә, бутавермә мотивинин тәшәккүлүндә исламын һичат мәсәләсинин мұтләгләшдирилмәсінә еңтијач жохдур. Башга сезле, бута һичабла бағлы севки пријомудурса, онда нә үчүн белә бир севки пријомундан фолклорун дастан нөвүндә истигадә едилди жаңада, ғылыми буна еңтијач олмур. Јә'ни белә чыхыр ки, дастанларда һичаб қөзләнилмиш, ғылыми буна ишәннилмәшишdir.

Бутанын тарихи әскиләрдән қөлир. Гәһрәманын севклилиси сакрал дүнjaja мәнсуб олур. Оғузун арвадлары һеч бириси јер ғылыми дејилдирлөр. Еләчә дә архаик мәтнләрдәки сев-

кили-ғылыми әксәрийјәти (хұсусилә сенирли нағылларда) гејри-ади ғылыми дәнир. Бу бахымдан архаик мәтнләрдәki севклилиләр гәһрәманларын дејиклиләридир. Бу дејикли-нишанлы сонралар мәһз тәсәввүфи-ирфани зәминдә бута-севклии жөндилир вә бунун да әсасында һаггашыгларында дурур. Нөвбәти фәсилдә бу мәсәлә һагтында хұсуси дејиләчек. Мәһәббәт дастанларымызын әксәрийјәтindәki Мә'шүгө образы тәсәввүфи тәсәввүрләрдәki Мә'шүгә – Аллаһын тәчәлласы образдыр. Бу бахымдан рө'я-бута тәкчә мәһәббәт дастанларында дејил. Јуху, үмумијәттә сакрал вә профан дүнjalарын қәсишиди иррасионал мәқандыр. Ҳәтаи јазыр:

Бир сајеји – сәрвназә јетдим,

Бир ләһзә орада хабә кетдим... (91, с.18)

Бурада метафорик дејим тәрзи илә јухуда көзөлә – Аллаһын тәчәлласына жетишмәкдән сөһбәт кедир. Лирик гәһрәман бир анлыға јухуда «сајеји-сәрвназә» жетишир. «Сајеји-сәрвназ» һәрфи алламда наз едән сәрвін көлкеси демәкдир. Әслиндә бу метафорада чох мүрәккәб образ жаралылмагла тәсәввүфи ешгин һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'налары метафорик шәкилдә ифадә едилмишdir. Метафора бурада икигатдыр. Бири норматив – ј'ни бәдии метафорадыр. Икинчиси, хұсуси семантика жүкә малик тәсәввүфи метафорадыр. Бириңинсендә гыз сәрв ағачына бәнзәдилir. Бу, көзәлин бој-бухунлу, гамәтли олмасыны тәсвир едән образ кими әдәбијатда чох фәалдыр. Икинчисиндә, диггәт верәк ки, лирик гәһрәман көзәлин өзүнә јох, онун көлкесинә ашиг олур. Көзәлин өзү Иләнијә олан мәһәббәтәтин һәгиги аспектидир. Көлкеси исә Иләниң гызда – севклидә тәчәлла етмиш мә'чази аспектидир. Орта әср мәһәббәт дастанларымызын лирикасы бүтөвлүкдә тәсәввүфи символларла зәнкиндиr. Бу символларын бура нечә дүшмәсіндән асылы олмајараг онлар дастан ше'ринин лирик-метафорик тәсвир-ифадә васитәләри кими чыыхыш едир. Бу ҹәнәтдән бутавермә мотиви архаик дејикли-нишанлы елементинин («гәһрәманчасына елчилик» мотиви) тәсәввүфи-ирфани зәминдә орта әср дастанчылығында женидән ишләнмәси, трансформасијасыдыr. Ҥеч тәсадүфи дејилдир ки, дини мотивләринә қөрә совет дөврүндә чапы ясаг олан дастанларымызы ажрыча бир мәгаләдә арашдырмыш М.Н.Тәһмасиб орада «Саһиб-Мәләкүззәман» адлы бир дастандан бәһс едир. Бурада бәлли олур ки, Салеh өз бута-

сынын ардынча јола дүшүр вә јолда Сонгур бәјин өјјары Чумурун һијләси илә һәбс олунурлар. Сонгур бәј онлары динләриндән дәндәрмәк үчүн ширин бир тәклиф едир. Онлар гәбул етмирләр. Салеңи тәдричән өлмәк үчүн чармыха чәкирләр. Кечә бир нурани шәхс үч дәфә Чумур өјјарын јухусуна кирир вә Салеңи азад етмәji тәләб едир. Чумур Салеңин јанына кәлиб јухунун јозумуну сорушур. Салең дејир:

*Сәнин јухуна кирән о нурани шәхс мәним ағамдыр.
Мәнә бута вериб сәфәрә қөндәрән одур* (91, с.10-11).

Көрүндүjу кими, Чумурун јухусунда Ағанын пејда олмасы һеч дә севки илә бағлы олмур. Бу мә'нада бута-јуху даһа кениш бир символ олмагла тәсәввүфи-ирфани семантемидир.

Фолклоршұнас Б.Абдулла жазыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да көрүлмүш јуху, угурлу-угурсузлугундан асылы олмајараг, бә'зән чин чыхыр (92, с.129). Жада салаг ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда гәһрәманлар јухуну јоздурур, онун хејринә, яхуд шәрә сәбәб олачагыны билмәк истәјирләр. Бу бахымдан јухуда кәләчәкдә олачаглар хәбәр верилир. Бу, башақәләнләр – тале демәкдир. Мәсәләнин тәрәфиндән чыхыш етдиқдә орта өсрләр мәһәббәт дастанларымызын структур өсасы олан бута тале семантемини символизә едир. Таленин жазы (алын жазысы) аспекті тәсәввүфдә хүсуси символикаja маликдир. Бу мә'нада Бута – Тале семантемидир. Бунун белә олдугу истәр архаик, истәрсә дә классик дастанларын символизасија имканлары илә тәсдиг олунур.

Мәһәббәт дастан гәһрәманы үчүн башга тале јохдур. Бу дастанларда тәгдим олунан тале модели севки талејидир. Бунун үчүн дә бута семантеминин доминант јүкү онун талеи символизә етмәсіндәдир. Бу өчөт хүсуси бир мәгамдыр. Бунун белә олмасы дастанын сүжет структуруну бирбаша шәртләндир. Тале һадисәләрин габагчадан мүәjjәnlәшдирилмиш илаһи схеми кими дастан гәһрәманынын програмлашдырылыш һәрекәтләрини нәзәрдә тутур. Белә динамик вайналләрин дүзүлүшү исә сүжети вермиш олур. Бу мә'нада бута семантемин мәһәббәт дастанлары сүжети үчүн структурлашдырычы функциясы вардыр.

«Алпамыш» дастанынын архаик версијаларындан олан Алтай «Алып-Манаш»ында иккىд Алып-Манаш бир күн «мудриклик китабыны» вәрәгләјөркән охујур ки, «көjlә јерин говуштугу» узаг бир өлкәдә залым Ак-Канын (Аг хан – М.Ч.)...

Ерке-Кракчи адлы бир гызы вар. «Көзәлликдә бириңчиidir»: «Неч вахт адам үзү көрмәйб, онун көзәллийнә киши әли дәјмәйб». Алып-Манаш дејир: «Мәним очагым онун очагы илә бирликдә јандырылыб, мәним јатагым онун јатагы илә биркә салыныб» (94, с.91). Мәшhур Алтай сөјлеjичиси Н.Улагашев-дән геjdә алынмыш, «Алпамыш» дастанынын архаик бир версијасыны тәгдим едән бу дастанда Алып-Манашын сонунчу сөзләри илә бағлы В.М.Жирмунски көстәрир ки, бу, Алтай гәһрәманлыг нағылларында гәһрәманларын ejni вахтда додулдуғуну вә бир-бирләриндән өтүр јарапдыгларыны билдириән каноник формуллур (39, с.210). Һәм дастандан вердијимиз мисалларда, һәм дә Жирмунскинин геjдиндә бутанын тале семантеми олмасы илә бағлы мүһүм мәгамлар вар. Белә ки, Алып-Манаш өз севкилиси һаггында «мудриклик китабында» охујур. Башга сөзлә, она өз севкилиси һаггында мә'lumat (бутавермә) жазылы шәкилдә чатыр. Бу мә'нада бурада китаб-јазы элементинин иштиракы бутаны тале-кәләчәк жазысы мә'насында актуаллашдырымьшдыр. Элбәттә, е'тираз олуна биләр ки, Алып-Манаш гыз һаггында китабдан садәчә олараг хәбәр тутур. Анчаг жада салаг ки, о, китабдакы мә'lumatы охујандан соңра гәти әминдир ки, сөһбәт онун севкилисіндән кедир. Буна көрә дә јухарыдақы сөзләри дејир. Һәмин сөзләри В.М.Жирмунски «каноник формул» адландырыр. Бунун каноник формул олмасы һәмин дүстүрун Алтай епик мәтнләри үчүн сәчтүjеви олдуғуну көстәрир. Башга сөзлә, бу каноник формула көрә, китабда Алып-Манашын севкилиси һаггында жазылыб вә Алып-Манаш китабда жазыланлар өсасында өз севкилисінин ардынча кедир. Она китабла мә'lumat чатыр, о, өз талеини бу китабдан «охујур». «Алып-Манаш»дакы бу һиссә бизә бутанын даһа бир формасыны нұмајиши етдирмәклә онун тале семантеми илә сыйх бағлылығына да көстәрмиш олур.

Бута сезүнүн севки-мәһәббәт, тале илә бағлы семантикасы көз табагындашыр. Анчаг бу сезүн лексик габығынын алтында илк бахышдан әлагәси олмајан лексик мә'на гатлары дурур. В.В.Радловун мәшhур лүгәтиндә бу сезүн «шүвүл», «чубуг», «һөрүк», «чичәк һөрүjү», «шахәләнмә», «гәнчә», «бадамвари нахыш» вә с. кими мә'на гатлары көстәрилир (95, с.1856). Көрүндүjу кими, бу сөз ағач, яшылтыгла бағлы өски түркчәдә дериватларына (төрәмәләринә) маликдир. Бунун ағачла бағлы мә'налары илк бахышдан тале семантеми илә

багланмыр. Аңчаг бутанын архаик структурлу дастанларда да (мәс., «Алыш-Манаш» вә с.) өзүнә жер алмасы онун бир елемент кими бу мәтнләри шәртләндирән дүнja модели илә баглылығыны нәзәрдә тутур. Бурада hər шеј садәчә олараг мифологи мәнтиг дахилиндәдир вә лексик семантикасы ағачла баглы олан бир сөзүн дастан мәтнләриндә тале семантикасыны билдиrmәсини јалныз мифологи мәнтигин әнатә етдижи чөврәдән изаһ етмәк олар.

Мәрнүм мифолог М.Сеидов бутанын ағачла баглы семантикасыны hаглы олараг түрк мифологи мәтнләриндәки дүнja ағачы илә әлагәләндирir. О жазыр ки, бутанын «гөңчө», «шувүл», «шахәләнмә» мә'налары ону истәр-истәмәз ағач, битки мифи илә баглајыр. (Бута – М.Ч.) әсасән жазла баглы гөңчө, шахәләнмә, артымдыр. Бу, дүнja ағачы мифинин атрибуту, әlamәтидир. Дүнja ағачы кайнатын jaрадычысы олдугу үчүн о, hәм дә жаранышын, артымын да мифи сајымышдыр. Демәли, онун әlamәти, атрибуту – бута қенчлијә вериләркән онлар бир-бирини севмәлидирләр ки, жени айлә жарансын, артым олсун... Бута истиликтә, одла, күнәшлә, дүнja ағачы илә баглы мифологи мә'на дашијан сөздүр, рәмзdir, нурлу-одлу ичкидир. Қенчләрә бута верәркән онлар ашыг, ашыг олурлар. Белә ашыг, жә'ни одла – күнәшлә әлагәдар ашыг тәбии ки, кизли сирләрә ақаһ олмалы иди. Чүнки мифологи инама көрә од сирләри ачыр, сирләр она ақаһ олур (96, с.130-131).

М.Сеидов бутанын дүнja ағачы илә баглылығыны дүзкүн тутмуш вә она изаһ вермишdir. Тәдгигатчы бу сөзүн дастанларында бадә-одлу ички аспектинә дә диггәт вермишdir. Аңчаг бутанын дастан мәтниндәки башлыча мә'на тутуму – тале, севки талеji семантеминин дүнja ағачы илә баглы аспекти бурада там изаһ олунмур. Лакин јенә дә бүтүн һаллarda М.Сеидовун бу сөзү дүнja ағачы илә әлагәләндirmәси сөзүн изаһында башлыча хәтт олараг галыр.

Бутанын лексик бахымдан ағачла баглы сөз олмасы онун дүнja ағачы илә баглы мифләрдә мифем (мифологи вайид) кими дүшүнүлмәсine қәтиришишdir. Бу бахымдан бутанын дастандакы епик мә'на гаты олан тале семантеми дә елә дүнja ағачы илә багланыр.

Бутанын тале семантеми мәhәббәт дастанларынын бүтүн сүжет структуру үчүн әсасдыр. Тале семантеми програмлашырылмыш hәрәкәтdir. Бу бахымдан гәһрәмана бута верил-

мәси јалныз бу мотивлә мәhәдудлашыб галмыр. Сүжетин сонракы hиссәләри дә бута семантеминин заман вә мәкан гатлары үзрә ачылышыдыр. Бу мә'нада мәhәббәт дастанлары сүжетинин сонракы hиссәләри дә бута «кодундан» ачылыр. Башга сөзлә, гәһрәманын сонракы hәрәкәтләри она верилмиш бута илә програмлашдырылыб. Бутавермәдән сонра сүжет хәтти бојунча бүтүн hәрәкәтләр бута илә мүәjjөнләшдирилir вә бурада бутадан гырагда hеч нә јохдур. Елә буна көрә дә сүжет гурулушунун сонракы hиссәләри дә бута семантеми бахымындан өзүнүн структур-семантик јозумуну тапа биләр.

Жухарыда демишик ки, мәтнин структур-семантик тәдгиги бахымындан мәhәббәт дастанлары сүжетиндә аддәшишмә, јол, сынаг вә тоj (jac) элементләри диггәт чәкир.

Гејд едәк ки, мәhәббәт дастанларынын структурунда аддәшишмә мотиви тәдгигдән гырагда галышдыр. Дүздүр, гәһрәманлыг дастанларында (хүсусилә «Китаби-Дәдә Горгуд»да) адгојма, о чүмләдән мәhәббәт дастанлары гәһрәманларынын адларынын төсөввүfi символика дашишасы барәсindә әтрафлы дејилмишdir. Лакин мәhәббәт дастанлары мәтниндә аддәшишмәjә фикир верилмәмишdir. Вә бурада өн мараглы олан да мәhз адын дәжиширилмәсidiр.

«Эсли-Кәрәм» дастанында Maһмудла Mәrjәm илк дәфә тәсадүфән бағда көрүшүрләр вә онларын бу көрүшләрини сонунда белә бир диалог олур:

Сөз тамам јетди, гыз деди:

– Оғлан, көрәм елә тез чыых бурадан кет, кешиш бабам кәлиб бизи көрмәсин.

Maһмуд деди:

– Кедәрәм, аңчаг көрәк бир ханиши мәржәм јетирәсән.

Mәrjәm деди:

– О нә ханишишdir?

Maһмуд деди:

– Мән истәјирәм ки, сәнин адын Эсли олсун.

Mәrjәm көрдү ки, Maһmud әл чәкмәjөчәк, чар-начар разы олду.

Maһmud деди:

– Инди ки, сән мәним сөзүмү јерә салмадын, адыны Эсли чагырмаға разылыг вердин, бундан сонра сән дә мәним адымы Kәrәm чагыр (20, с.74).

Проф. Т.Халисбәјли бунунла бағлы жазмышыр ки, илк көрүшдөн өз мәһәббәтини бүрүзә верән Махмуд адының да дәжиширилмәсінә разы олур. Һәтта бу тәклифи ирәли атан да Махмудун өзүдүр. Һеч шұбәсиз, XVI әср Азәрбајчан шәрайтиндә гызла оғланың көрүшүб севиши мәсі дөврүн ганұларына зидд олдуғундан қызы галсын деjә гәһрәманлар бу жолу сечирләр. Дини тәәссүбкешлијин дөгурдуғу фәлакәтләрин дәһшәтләрини һисс едән Махмуд: «Бу құндән мәним адым Кәрәм олсун, сәнин адын Әсли» (8, с.90-91).

Фикримизчә, «Әсли-Кәрәм» дастанында бу аддәшишмә мотивинин әсасында мәрһүм профессорун сөjlөдији амилләр дурмур. Профессорун жаздығына көрә, Махмуд өзүнүн вә Мәрjемин адыны дини зәміндө төрәнәчек тәһлүкәләр гарышында дәжишмәли олур. Башга сөзлә, аддәшишмәнин сәбәбиндә дини конфликт дуур. Әкәр биз бу фикри гәбул етмиш олсаг, онда белә аддәшишмәје башга мәһәббәт дастанларында туш олмамалыјыг. Анчаг белә мотив «Ашыг Гәриб»дә дә var.

«Ашыг Гәриб» дастанында нәгл едилр ки, Тәбрiz вилајетиндә Мәммәд сөjdәкар адында бир киши варды. Бунун дүнија үзәриндә бир гызы вә ики оғлу варды. Бөйүк оғлунун ады Рәсул, кичијинин ады Һејдәр иди, гызынын ады исә Нәркизханым иди. Аталары вәфат едир. Исфаһан шәһеринин гырх лотусу Тәбрizә кәлиб Рәсулун атадан галма бүтүн варdevlәтини гумарда удурлар. Пис вәзиijәtlәrә дүшән Рәсул атасынын гәбри үстүндә тифлисли Хачә Сәнаның гызы Шаһсәнәми бута алыр вә бутасынын ардынча ѡюла дүшүр. Тифлисә кәлир. Дәли Махмудун гәһvәханасына дүшүр:

«Дәли Махмұл Рәсулун, анасыны, бачысыны арвадлара мәхсүс олан отага апарды. Гајыдыб Рәсулдан хәбәр алды:

— Еj гәриб, нардан кәлиб, наралара кедәнсән?

Рәсул деди:

— Тәбрizdәn кәлирәm.

Гәһvәханада отуранлар Тәбрiz адыны ешидән кими јербәјердән дедиләр»

— Гәриб, Тәбрizdәn бизим үчүн бир нечә сөz оху.

Рәсул бундан соңа Тәбрiz барәсіндә охујур вә дастанын бу һиссәсіндән Рәсул Гәриб адланмага башлајыр вә дастанчы бундан соңа һеч бир јердә Рәсул адыны чәкмир вә мараглыдыр ки, онун Тифлисдә гәриб олдуғу үчүн бу адым чајханада алмасы барәсіндә дә хүсуси әсасландырма жохдур. Һал-

буки сүжетдән бәлли олдуғу кими, онун адыны билмирләр вә Гәриб деjә чағырылар. Мараглыдыр ки, чајханадақылар онун адыны хәбәр белә алмыrlар. Беләликлә, бурада да бир аддәшишмә илә растлашырыг. Әкәр жухарыда Махмуд-Кәрәм вә Мәрjем – Әсли трансформасијасы дини сәбәбләрлә мотивләндирлирдисә, бурада да ejni үсулла Рәсулун Тифлисдә гәриб олмасыны аддәшишмәнин мотиви кими көтүрмәк олар. Лакин фикримизчә, нә биринчи, нә дә икинчи һалда аддәшишмәнин әсасында бу заһири әсасландырма дурмур. Мәсәләнин мәниjәти дастанда дәриндәдир.

Мәһәббәт дастанларынын статик формуллара әсасланан структуру олдуғуну көз өнүндә сахласаг, hәр бир мотивин мәтніндә мүәjjән ишарәви семантика малик олдуғуну нәзәрә алмалыјыг. Индики һалда ән үздө олан паралел «Китаби-Дәdә Горгуд» дастанлары илә апарыла биләр. Бүтүн гәһrәманлыг дастанларындан гәһrәманлara ад гојулмасы хүсуси мәзмун дашыјыр. Бу мотив «Китаби-Дәdә Горгуд»ун сүжетләриндә өз әксини долгун тапыб. Тәкчә Бугачын адынын гојулмасыны жада салаг.

Дирсә ханың оғлунун он беш јашы тамам оланда о, оғлуну көтүрүб Бајандыр ханың диванына кәтирир. Дирсәнин оғлу Бајандыр ханың Бугасыны мәғлуб едир. «Огуз бәкләри кәлиб оғланың үстүнө үйнаг олдулар, тәһсин дедиләр».

Дәdә Горгуд кәлсін, бу оғланы ад гојсун, белсәнчә алуб бабасына варсун, бабасындан оғланы бәқлик истәsin, тәхт алы версии дедиләр...

...Дәdә Горгуд оғланын бабасына сөjlөмиш, ханым, нә сөjlөмиш:

—Аждыр, hej Дирсә хан...

...Ады Бугач олсун.

Адымы мән вердим, јашыны Аллаh версиин, деди (101, с.283-287).

Бурада дигтәти чәлб өдән Дирсәнин оғлунун он беш јашадәк адсызлығыдыр. «Бејрәjin бојунда да Бајбурәнин оғлу он беш јашадәк адсыз олур». Соңра икидлик көстәрир (бәзир-канлар хилас едир) вә Дәdә Горгуд она да ад гојур:

«Сөzүм динлө, Бајбурә бәк, аллаh тәала сана бир оғлу вермиш, тута версии... Сән оғлуну Бамсам дөjү охшарсан. Бунун адым Боз ажырылды Бамсы Бејрәк олсун» (101, с.315).

Көстәрилән ики нүмүнә «Китаби-Дәдә Горгуд»да адгојма мотивинин семантик структуруну гурмаға имкан берір: он беш јашына чатмыш ушаглара көстәрдикләри икidlекләрә көрә Дәдә Горгуд тәрәфиндән адлар верилир. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларында Маһмудла, Рәсулун аддәшишмәләринин «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы адгојмаларла санкы әлагәсі жохдур. Анчаг бу, заһирән беләдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бу мотивләрдән бәһс едән бүтүн тәдгигатчылар онлардан мәһз «адгојма» кими бәһс етмишләр. Лакин һәмин мотивин мә'налы элементләринин ахырадәк өјрәнилмәсі бу адгојманың әслиндә аддәшишмә олдугуны қөстәрмәкдәdir. Дәдә Горгуд Бајбураја дејир ки, «сән оглуну «Бамсам» дејү охшасан». Башига сөзлә, он беш јашынадәк Бејрәк Бамса (Бамсы) чагырылыштыр. Бу мә'нада истәр Бугачын, истәрсә дә Бејрәин әvvәлки адлары олмушшур. Тәбии ки, онлар һансыса адларла он беш јашынадәк чагырылыштырлар. Он беш јашында алдыглары адлар исә онларын өз икidlекләринә көрә алдыглары адлар иди. Бу адь онлара Дәдә Горгуд верирди. Бу ад шәхси аддан даһа чох, ичтимай сәчијә дашыјырды. Бу адла Бејrәк вә Бугач икidlәр сырасына дахил олурдулар. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, Дәдә Горгуд Бугачын атасы Диңсәдән вә Бејrәин атасы Бајбурадан онлар үчүн һәм дә бәјлик истәјир. Жәни онлар бәјлик үчүн жетишмишләр, буну адлары илә сүбүт едиrlәр. Дәдә Горгуд да онлары бәj адь илә үнванлајыр. Беләликлә, жени адлар онларын бәјлик адларытыр. Филология елмләри доктору Е.Әлибәјзадә һеч тәсадүфи олмајараг бунун мәрасими маһијәтини мүшәнидә етмишdir. О жазыр ки, Азәрбајҹан халгынын адәт-әn'әnәләри онун мә'нәви кејфијәти кими беләчә тарихи инкишаф јолу кечиб кәлиб. Халгымызын бу мә'нәви кејфијәтләриндән бири жени докулан ушага, дүнja да тәзә гәдәм басан вәтәндаша адвермә вә ja o, бәјүjуб әрсә чатдыгда бу адя жени бир (вә ja бир нечә) ад әлавәетмә, бунун мәрасим һалына кечмәси вә гејд олумасытыр. Бу мәрасимин дә биздә гәдим тарихи вардыр. Тәдгигатчы бу хүсусда гәдим түрк ономастикасындан, Орхон-Женисеj мәтнләриндән, о чумләдән «Китаби-Дәдә Горгуд»дан мисаллар верир (102, с.484-489).

«Китаби-Дәдә Горгуд»да да он беш јашына чатмыш көнчләр артыг бәјлијин астанасында олурлар. Бунун үчүн онлар «баш кәсиб, ган төкмәлидирләр». Бунлардан сонра он-

лары Дәдә Горгуд инициасијадан кечирир – бу, адвермә мәрасими. Әслиндә бу мәрасим онлара женидән ад верилмәсidiр – аддәшишмәdir. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бу адвермә – аддәшишмә мәһәббәт дастанларындакы аддәшишмәjә эквивалентdir. Буну һәм дә әски гәһрәманлыг дастанынын мәһәббәт дастанында жашајан чанлы изләри кими гәбул етмәк олар. Анчаг бунун башга, даһа дөгрүсу, жени семантикасы вардыр. Бу, мәһәббәт дастанларынын тәсәввүфі давраныш коду илә бағлыдыр. Диңгәт едәк.

Әкәр «Китаби-Дәдә Горгуд»да көнчләрин мүәjjән жашда ад алмалары чох әски бир ритуалла тәсдиg олунурса, әслиндә мәһәббәт дастанларында Рәсулун вә Маһмудун өз адларыны уйғун олараг Гәриб вә Кәрәмә дәжишмәләри әсасландырылымыр. Бу мә'нада жени аддәшишмә әски архетипләриндән формал структуру илә joх, епик коду сечилир. Бу епик код аллгәһрәмандан hagg ашығы гәһрәманыны фәргләндирir. Бу мә'нада Бејrәк вә Бугачын ад алмалары илә Кәрәм вә Гәрибин ад алмалары ejni архетипе кекләнсә дә, семантик дәjәрләндирмә бахымындан фәргли вә женидир. Бу хүсусда бизә гәһрәманларын бута алмалары ачар верир. Бу «каchar» «бута» элементинә даһа бир мүһум вә индијәдәк тохунулмамыш аспектдән бахмага имкан верир.

Мәсәлә бурасындаидыр ки, мәһәббәт дастанларынын әсас күтләси илә тәсдиg олунан бутавермә механизми өз символик тәбиети илә әски түрк инициасија (әлүб-дирилмә) мәрасимини әкс етдирир. Инициасија мәрасиминдән кечен символик шәкилдә өлүр, өлүм дүнjasына – сакрал дүнja дахил олур, сонра тәзә статусла докулур. Бу ритуал структуру мәһәббәт дастанларынын бутавермә актында да вар. Бу мә'нада биз бутавермәни әски инициасија мәрасимләринин мәһәббәт дастанларындакы трансформасија һесаб едирик. Мәсәләнин бу чүр гојулушу Азәрбајҹан фольклоршунаслыгы үчүн женидир. Бу бахымдан фикримизи әсасландырмага чалышаг.

Өнчә жада салаг ки, гәһрәманлардан һеч бири бутаны аյыг вәзијјәтдә алмыр. Онлар јухулу вәзијјәтдә олурлар. Јуху түрк мәдәнијәттән өлүмүн символларындан сајылыр. Буну «Китаби-Дәдә Горгуд» огузларынын јухуну «кичик өлүм» адландырмалары өзүндә дәгиг әкс етдирир. Бу «өлүм» адь өлүм дејил. Бу «өлүм» – јуху просесиндә гәһрәман жени дурумуна трансформасија едир – она ашиглик, шаирлик, саз чал-

маг габилийјётлери бута верилир. Соңра гәһрәман јуҳудан – өлүмдән айылыр вә бу вәзијјётдән о, артыг көһнә адам дејил. О, инди бута алмыш, нағг јолунун јолчусу олан «нағг ашығыдыр». Беләликлө, бутавермә чох айдын олараг үч мәрһәләдә кечир: 1) гәһрәманын әvvәлки вәзијјәти; 2) символик өлүм – јуҳуда бута алмасы вәзијјәти; 3) гәһрәманын јени вәзијјәти. Бу үч вәзијјёт – кечид мәрһәләси бутавермәдә о гәдәр айдындыр ки, онлары структур-семантик бәрпа жолу илә үзә чыхармага еңтияч олмур. Садәчә тәсвир кифајётдир. Бутавермәнин бу үч мәрһәләси инициация мәрасимләринин үч мәрһәләси илә структур бахымындан еңидир:

Инициация (өлүб-дирилмә) процесси		Бутавермә процесси
1	Ажрылма	1. Гәһрәманын ja јухуја кедәрәк, ja да һушдан кедәрәк әvvәлки вәзијјётиндән ажрылмасы.
2	Кечид	2. Гәһрәманың сакрал гүввә илә тәмаса кириб јени дурума кечмәси процесси.
3	Бәрпа олунма	3. Гәһрәманын јени вәзијјётлә һәјата јенидән гајитмасы, докулмасы (бәрпа олунмасы).

Беләликлө, бутавермә гәһрәманын өләрәк о бири дүнҗаја кетмәјини, иләни гүввәләрдән јени статус алмагыны вә тәзәдән јени статусда бу дүнҗаја кәлмәјини символлашдырыр. Тәбии ки, дүнҗаја «тәзәдән кәлән» – «догулан» гәһрәман јени статусуна ујун ад да алмалыјды. Кечид (инициация) мәрасимләриндән кечмиш неофит-јени кәнч адам чәмијјётиндә артыг тәзә социал група аид олунур, јени социал мөвгејә чыхырды. Бу бахымдан о, һәм дә тәзә ад алырды. «Китаби-Дәдә Горгуд»да гәһрәман бәјлик группуна кечирилмәк үчүн баш кәсиб, ган тәкмәлијди. Бундан соңра Дәдә Горгуд ону инициация мәрасимләриндән кечирирди. Тәдгигатчылар буны адвермә мәрасими адландырылар. Анчаг бурада тәкчә ад верилмир: Гәһрәман бәјлик һүгүг, мал-мүлк, отлаг саһәләри вә с. алырды. Онун јени социал-ичтимай мөвгеји јени адла тәсбит олунурду. Бутавермәдә дә гәһрәман өз көһнә вәзијјётиндән

чыхыр, јени вәзијјётә (нағг ашиглијинә) дахил олур. Онун јени дуруму јени адла тәсбит олунур. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, истәр Рәсүлүн јени ады олан Гәриб, истәрсә дә Маһмудун јени ады олан Кәрәм мәһз онларын јени вәзијјётләринә – нағг ашиглијинә ујун адлардыр. Бу адлар истиснасыз олараг тәсәввүфи символика дашыјыр. Кениш мұзакирәләр ачмајыб белә ад-тәхәллүсләрлә бағлы дејилмиш дәјәрли вә сәчијјәви бир фикри анаг. Фолклоршунас М.Гасымлы јазыр ки, озанын сәнәт мејданыны ашагы тәһвил вермәсілә ел сәнәткарынын јарадычылыг аләминә тәригәт сәчијјәли сөз-терминләр дахил олмага башлајыр, вә онлар кет-кедә лингвистик вә поетик активлији артырыб бир нөв норматив кефижүәт кими тәзәһүр едир. Һәтта бу ахын о дәрәчәдә күчләнир ки, ше'r системи вә дастан епик мұһитлијә бәрабәр, классик ашыг тәхәллүсләриниң әкәсериалы дә суфи мәзмунлу сөзләрлә әнатәлидир: «мискин», «гулу», «хәстә», «диванә», «өкүз-јетим», «сәфил» кими тәхәллүсләр (вә ja тәхәллүс тә'јинләри) танры гарышында бәндә «мискин»лијини қөстәрир; ашығын танрынын «гулу» олдугуны билдирир... Бу тәхәллүсләри ардычыллыгы изаһ едән тәдгигатчы «гәриб» тәхәллүсүлә бағлы јазыр ки,... «гәриб» образы да тәригәт дүнҗакәрүшүнә бағлылығы илә диггәти чәкир... Белә ки, суфи дүнҗакәрүшүнә қөрә бәндә дүнҗаја қәлдији андан гүрбәтә дүшүр вә гәриб олур... (51, с.125-129).

«Кәрәм» ады әрәб мәншәлидир вә «кәрамә» сөзүндән-дир. «Кәрамә» сөзү исә тәсәввүфи хүсуси семантика дашыјан анлајышлардандыр. «Ислам» лүгәти јазыр: Кәрамә (чәми-кәрамәт) – мұсәлман мүгәддәси (вәли) тәрәфиндән едилән фөвгәладә һәрәкәт «КРМ» көкүндән дүзәлән Кәрамә сөзү – «сәхавәтли, кенишүрәкли олмаг» мә'насындаңдыр. Бунунла Кәрамәнин пејгәмбәр тәрәфиндән өз миссијасыны тәсдиг етмәк үчүн қөстәрдији мә'чүзәдән пассив, «бәхш едилмиш» сәчијјәсі нәзәрә чарпдырылыр (106, с.131).

Фикримизчә, «кәрамә» сөзүнә верилмиш бу изаһ һәмин сөздән тәрәмиш «Кәрәм» ономастик ваһидинин тәсәввүфи символикасыны ачмагла жанаши бутавермә илә дә бағлы чидди бир ана ишыг салыр. Изандан қөрдүйүмүз кими «кәрамә» сөзү «мә'чүзә» сөзү илә тутуштурулур. Мә'чүзә пејгәмбәр тәрәфиндән һәјата кечирилмиш һәрәкәтдир. «Кәрамә» исә вәлиләр (јөни пејгәмбәрдән ашагы статуслу мүгәддәсләр) тәрәфиндән һәјата кечирилән һәрәкәтдир. Бу бахымдан пејгәмбәрин

мө'чүзәси актив, «кәрамәт» исә вәлијә мәхсүс һәрәкәт кими пассивдир. Башга сөзлә, бу һәрәкәт она бәхш олунмушдур. Бу мә'нада пејгәмбәр һәрәкәтләрindә сәрбәст, вәли исә сәрбәст дејил. О, бәхш олунмуш, верилмиши һәјата кечирир. Бу бахымдан «Кәрәм» ады бәхш олунмуш демәкдир. Бутавермәнин дә мәнијјети елә бурада үзә чыхыр. Бутавермә бир гајда олараг пејгәмбәрдән ашагы статуслу образ тәрәфиндән һәјата кечирилir. Бу, тәсәввүфдә әсасән Имам Әли олур. Имам Әли вәлидир – мүгәддәсdir вә о, Аллаһын кәндәрди бутаны Мәһмуда бәхш едәрәк ону «бәхш едилмишә» - Кәрәмә чевирир.

Мәһәббәт дастанларының структурунда семантик символикасының тутумлuluгу, ирилиji илә сечилән нөвбәти үнсүрләр юл-сынаq вә тоj (jac) элементләридир. Геjd едәк ки, истәr юл, истәrсә дә онун реаллашдырылma тәзәһүрләри кими чыхыш едәn сынаqлар M.İ.Tәhmasibin «Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр)» монографијасында кениш тәсвиr едилиб. Һәmin тәдгигатда юл элементинин бүтүn структуру, сынаqларын ардычыллыг принципи вә реаллашдырыlma юллары өz әксини әтрафлы тапыб. Бу мә'нада бурада мәһәббәт дастанларындан сәчиijәvi нүмунәләр верә-верә юл вә сынаq элементләринин гурулушуну тәсвиr чалышмаг бүтүn налларда M.İ.Tәhmasibin тәkrары олар. Биз исә белә бир лүзумсуз тәkrардан гачараг юл вә сынаq элементләри илә бағлы бә'зи сәчиijәvi структур-семантик чәhәтләrә диггәt вермәji мәgsәdәуjгун сајырыг.

Елми фикрә көрә, космоложи әn'әnәdә чанлы инсанын юлу керијә дәнмәji дә нәzәrdә tutur. Чанлы олмаjan инсанын юлу исә биртәrәfliдidir – кетm (jaxud җediш – M.Ч.) – (107, c.72-73, 76). Бу фикirdәn мәhәbбәt дастанлары гәhрәманын юлuna бахdygda көrүruk ки, онун да юлу чанлы бир инсанын юлу кими ikitәrәfliдidir. Бүтүn дастанлар үчүn buta алмыш гәhрәманын юла душмәsi хүсуси структур элементидir. Гәhрәman юла душүр, космик дәjәri әldә eдip (севдиjinә говушур) вә jenә dә әvvәlki мәkана гајыдыр. Бу, архаik структурлу дастанларда өзүнү daha парлаг көstәrir. Mәhәbбәt дастанлары исә архаik структур тәsәvвүfi кодa көklәnmiш класcик дастанлардыr. Бу бахымдан юл элементинин архаik семантикасы бу гәhрәманларын юлунун алт гатыны, архети-

пини тәшкиl еdir. Уст гатда исә юлун hәm дә тәsәvвүfi анламы var.

Тәsәvвүfдә юл хүсуси семантикаja маликдир. Тәsәvвүfдә mәrkәzi анлаjышлардан олан «тәrigәt» сөзу садәchә oлaraq «юл» demәkdir. Суфи тәrigәtдә Аллаhа dogru символик бир юл кедir. Суфи юлу дөрд mәrhәlәdәn кечir:

1. Шәriәt – исламын ehкамларының мәнимсәnilmәsi (108, c.36).
2. Тәrigәt – nәfsин ram eдilmәsi вә dәjiшdiриlmәsi.
3. Һәgigәt – hәgиги «Mәnә» чатма.
4. Mә'rifәt – hәgиги idraka tam говушма (109, c.177).

Гәbul etmәlijik ки, суфи kамилләshmәsinin бу дөрд mәrhәlәsi илә mәhәbбәt дастанлары гәhрәманы юлунун структур тутушдurmасы формал нәтичәlәr верә bilәr. Чүnki mәhәbбәt дастанларының әn'әnәvi архетипик структуру var. Бу налда mәhәbбәt дастанларының суфиләrin kамилләshmә юлу өz коду ин'ikas etmәsinde jox, tә'sirindәn arхetipic кодун тәsәvвүfi кодa үjгүnлашдырыlmasыndan сөhбәt кедә bilәr. Бу бахымдан белә бир «үjгүnлашдырма» иши орта әсрләr дастанчылары тәrәfinдәn апарылмыш вә mәhәbбәt дастанлары тәsәvвүfi кодa – тәsәvвүfi – давраныш типинә трансформasiya eдilmishdir. Бурадан чыхыш etdикdә, бутасының симасында hafta-Allah aшиглиji верки кими алмыш гәhрәманын юлу тәsәvвүfүn тәrigәt (hәrфи mә'насы «юл»), һәgigәt вә mә'rifәt дилләrinә үjгүnдur. Анчаг бурадакы үjгүnлуг hәrfilәshdirmәk olmaz. Сөhбәt умуми үjгүnлашmadan кедir.

Mәhәbбәt дастанлары гәhрәманының юлу bojuncha гаршысына чыхан сынаqлар да әski түрк дастанчылыгыndan, eпik мәtnlәrinde irәli kәlәn arхetipik структура mалик олмагла белә бир dәjiшmә – үjгүnлашma кечirmiшlәr. Arхetipik сынаqлар үмumiјәtlә, tәkchә дастан mәtnlәri үчүn jox, elәchә dә sehirli nagylar үчүn сәchiijәvidir. Bu da tәsadüfi dejil. Sehirli nagylar вә arxaik eпoslар ejni gajnagdan – ilk өчdad-mәdәni гәhрәman-demiurg haftynnda kосmogonik mәtnlәrdәn nәş'et evoljusiya etmishdir. Бу бахымдан istәr sehirli nagylarда, istәrсә dә дастанларда, o чумләdәn mәhәbбәt дастанларында rast kәlinәn сынаqлар (шәrt, imtahan вә c.) онларын структурунун stabил elementlәrindeñdir.

Башга сөзлө, сеңирилі нағыл гәһрәманынын индики һалда мәхббәт дастаны гәһрәманынын жолу сынағларындан гурулур.

Тәдгигатчылар сеңирилі нағылын структурундан бәһс едәркән онларын үчпилләли иерархик композисија малик олдуғуну көстәрирләр: илк сынағ, әсас сынағ вә әлавә сынағ (110, с.90-91). Жада салаг ки, мәхббәт дастаны гәһрәманы да бир јох, бир нечә сынағдан кечмәли олур. О, һәр дәфә өзүнүн, догрудан да һагт ашиги олдуғуну сүбут етмәли олур. Лакин бурада архаик мәтнән јох, тәсеввүфи кода уйгунаштырылмыш классик мәтнән сөһбәт кетдији нәзәрә алынмалыдыр. Она қорә дә сеңирилі нағылын епик мәтнеләр үчүн сәчијәви олан бу структурун мәхббәт дастанлары структурунда олдуғу кими ахтармаг олмаз. Мәхббәт дастанларында гәһрәман чохлу сынағларла үзләшир. Лакин о, ахырда әсас сынағдан чыхмалы олур, әсас сынағла о, һааг ашығы олдуғуну сүбут едир вә бунунла өз севкилисінә.govушмуш олур. Бу бахымдан биз мәхббәт дастанынын структурунда илк вә әсас сынағлары қөрүрүк. Гәһрәман әсас сынағадәк ѡлда мұхтәлиф ашыгларла дејишир, она әкс олан гүввәләрин әлиндән һагт ашығы олдуғуну сүбут етмәклә гүртаратыр, чешидли сынағлардан чыхыр. Бунлар илкин сынағ мәрһәләсіні тәшкіл едир. Әсас сынағ гыза саһиблөнмиш адамла олур (бурада статизм јохдур, сөһбәт гызын кимин әлиндә олмасындан кедир). Гәһрәман сонунчы сынағла һагт ашығы олдуғуну сүбут едіб севкилисінә.govушур. Бу, әсас сынағдыр. Дүздүр, гәһрәман өз севкилисі илә вәтәнинә гајыданда онун севкилисінә көз дикмиш атасы илә жаҳуд башга кимсәнә илә үзләшө билир. Бу әлавә сынағ сајыла биләр. Анчаг әлавә сынағ мәхббәт дастанларында рудимет-галыг сәчијәлидир.

Әсас сынағла сүжет, демәк олар ки, баша чатыр вә бундан соңра гәһрәманларын тој мәрһәләси қөлир. Мәхббәт дастанларынын әксәрийjetи тојла баша чатмыр. Бу, тәбии олараг, белә олмалыдыр. Дастан мәтни боју космик гүввәләрин хаотик гүввәләрлә мұбаризәси ән'әнәви мәтнеләрдә, бир гајда олараг космик гүввәләрин гәләбәси илә баша чатыр. Әслиндә бу гәләбә космосун бәрпасы кими реаллашыр. Белә ки, бир-биринә бута верилмиш гәһрәманлар.govушмаг әрәфәсіндә кимсә тәрәфиндән айрылырлар. Мәһз бу кимсә антигәһрәмандыр вә хаосу символлашдырыр. Антигәһрәманын ишә мудахиләси илә космос позулур. Ики кәнч бир-бириндән айры

душур. Космосун бәрпасы угрunda мұбариzә башланыр. Бурада кәнчләrin бир-биринә бута верилмәси илаһи гармонијадыр. Антогонист бу илаһи гармонијаны позур. Гәһрәман хаосун тәмсилчisi – антигәһрәманла мұбариzәjә башлајыр вә гәләбә чалыр. Бу гәләбә кәнчләrin бир-биринә.govушмасы шәклиндә олур. Һәмин.govушма илә бир-бириндәn айры дұшмұш космик дәjәrlәr (гыз вә оғлан) бирләшир вә космик аhәnk бәрпа олунур.

Демәлијик ки, космосла арасында мұбариzә вә космосун сонда бәрпа олунмасы әксәр мәхббәт дастанларынын сүжети тәрәфиндәn тәсдиг олунур. Бу әсасда формалашан структур инвариант структур кими, мәхббәт дастанларынын башлыча күтләсіни вә онун башланғышында дуран гәһрәманлыг дастанларынын да структурун өз ичинә алыр. Анчаг бу инвариант структурундан мүәjjәn фәргләри олан мәтнеләр дә мөвчуддур. Мәсәләn, «Гурбани» дастанларынын Қәнчә ашыгларындан топланмыш вариантында сонда дејилир: Гурбан илә Пәри ханымы тој-нагара илә Гарадага ѡола салдылар. Онлар ѡолун дамарыны гырдылар, таки қәлиб Дирлиjә чыхдылар. Гонум-әгрәба, ел-оба јыгылды; Гурбаниjә гырх күн, гырх кечә тој еләдиләр (70, с.195).

Анчаг «Гурбани» дастанынын Дири версијасында Гурбани өлүр вә севкилисінә.govуша билмир. Жаҳуд «Әсли-Кәрәm» дастанынын гәһрәманлары да бүтүн сынағлардан чыхырлар, анчаг бир-биринә.govуша билмирләр. Әслинин палтaryнын аловундан Кәrәm жапыб күл олур. Гырх күн аглајан Әсли дә Кәrәmin күлүндәn галмыш көзлә од алыб аловланыр вә өлүр (20, с.163-165).

Беләликлә, дастанын сону тојла, жаҳуд јасла битә билир. Әсасен сонлуг, тојла гүртаратыр. Бу, ән архаик структурдур. Јасла гүртаран сонлуглар сүжетин социаллашмасындан сораг верир. Даһа дөгрүсу, шәрә нифрәт ашылајан бу сонлугда дастанчынын социал сәчијәли субъектив мұнасибәти дә көрүнмәкдәdir. Анчаг дастан сонлугунун јасла гүртармасы үмумтүрк ареалы материаллары илә тәсдиг олунур вә бу да өз нөвбәсіндә сонлугун јас ишарәсинин дә архаик структурк дахил олундуғундан сораг верир. Мәсәләn, «Әсли-Кәrәm» дастаны илә сәслөшшәn «Кози Көрпәш вә бајан Сулу» дастанында Кози Көрпәш өлдүрүлүр вә Бајан Сулу да өзүнү өлдүрүр (1.c, 302-303).

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын сонунун јасла гуртмарсы ән'әнә структуру баглы олса да бурада мәһз мәһәббәт дастаны олмагла бағлы семантика вар. Бу, тәсөввүфи семантикадыр. Џәни о мәһәббәт дастанларында тәсөввүфи код архаик тәсвир кодуну өз ичинә алараг өз мәнтигинә табе едир. Әкәр архаик структурда гәһрәмандарын бир-биринә.govушмамасы социал семантика дашијырса, мәһәббәт дастанларында социал семантика арха пландадыр. Өндә тәсөввүфи семантикададыр. Кәрәм вә Әсли кешиш үзәриндә гәләбә-чалыглар, лакин онларын сонрадан жанараг аловада дәнмәләри тәсөввүфи символика маликдир. Еләчә дә Дири версијасында Гурбанин Дири дагында илан тәрәфиндән өлдүрүлмәсі өз тәсөввүфи семантикасына маликдир.

Тәсөввүфдә мәчази вә илаһи мәһәббәт вар. Мәчази мәһәббәт гадынадыр. Илахи мәһәббәт исә бу гадында тәчәлла етмиш мүтләг баşлангыча – илаһинин әзүнәдир. Мәһәббәт дастанларынын баш гәһрәмандары нағг, јәни Аллаһ ашигидирләр. Мәсәләнин бүтүн мәнијјәти дә елә бунунла баглыдыр. Сүжетин тојла, жаҳуд јасла гуртмарсындан асылы олмајараг мәһәббәт дастаны гәһрәмандары өсас сынағдан чыхырлар. Әсас сынағ онларын нағг ашиги олмаларынын имтаһаныдыр. Онлар нағг ашығы олдугларыны субут едиrlәр. Тәсөввүфи планда онларын севкиләринә.govушуб-govушмамалары мә'чази анлам дашијыр. Џәни тәсөввүфдә чизмани.govушма јох, мә'нәви.govушма өсасдыр. Белә бир.govушма мәһәббәт дастанларында вар. Гәһрәман өсас сынағдан галиб чыхмагла нағг ашиги олдуғуну субут едир. Џәни о мә'чази планда әлдә етмәк истәдији космик дәјәрә чатыр – нағга.govушур. Онун бу һәгги тәчалла етдиရен севкилисисинә.govушмасы артыг шәрти мә'на дашијыр. Башга сөзлә, истәр Кәрәм, истәрсә дә Гурбани өлсәләр дә һәгг вұсалына чатмышдылар. Бу мә'нада онларын севкиләринә.govушмалары мә'чази мәһәббәтә аид иди. Һәгиги мәһәббәт баҳымындан онлар өз севкиләринә.govушурлар. Бунунла да соңу гәһрәмандарын чизмани.govушмалары илә баша чатмајан мәһәббәт дастанлары илә Азәрбајҹан дастанчылыгы мәһәббәт дастанларынын тәсөввүфи кодла реаллашан ән парлаг өрнәкләрини, тәгдим етмиш олур. «Гәһрәмандарын тоју, жаҳуд јасы илә мәһәббәт дастанлары» структурунун мәтн (сүжет) элементи тамамланыш олур. Џәни фәслин әvvәлиндә көстәрдик ки, мәһәббәт дастанлары-

нын структуру Мәтнөнү, Мәтн (сүжет) вә мәтнсону элементләринин структур-семантик сырасы кими реаллашыр. Сүжетин сонунчу элементи олан тој, жаҳуд јасла мәтн баша чатыр. Соңра сонунчу структур элементи мәтнсону кәлир. Бу, ja дуваггапма, ja да чаһаннамәдир. Әкәр сүжет тојла тамамланырыса – дуваггапма, јасла-әлүмлә тамамланырыса – чаһаннамә кәлир. Белә олдугда инчә бир мәгам мејдана чыхыр. Биз мәтнсону элементи кими сырф олараг ja дуваггапманы, ja да чаһаннамәни көтүрүрүк. Һалбуки истәр дуваггапманы, истәрсә дә чаһаннамәни сүжетин сонунчу элементи олан тој, жаҳуд өлүм мүәјжәнләшдирир. Онда тәбии олараг белә һесаб етмәк олар ки, структурун сонунчу элементи олан мәтнсону, дуваггапма вә чаһаннамә илә бәрабәр, сүжетин соңу олан тој, жаҳуд өлүм дә дахилдирир. Ахы Мәтнсонун дуваггапма, жаҳуд чаһаннамә жанр ишарәси мәһз мәтн һиссәсини реаллашдыран сүжетин сонунчу элементтиндән асылыдыр. Бу һалда онлары ајры-ајры структур элементләринә аид етмәк нә дәрәчәдә дүзкүндүр. Әслиндә елә, белә дә олмалыдыр. Чүнки мәтн һиссәсиндәки тој, жаҳуд шәрти олараг ja сүжет һадисәсидир, дуваггапма илә чаһаннамә исә – јох. Бунлар фәргли һадисәләрдири. Бунларын арасындакы әлагә семиотик, јәни ишарәви әлагәдир. Белә ки, сүжетин сонундакы тој, жаҳуд өлүм һадисәсендән дуваггапма, жаҳуд чаһаннамәје бирбаша һадисә кечиди јохдур. Бу кечид һадисә сәчијјәли јох, ишарә сәчијјәлидир. Бу мә'нада сүжетин сонундакы тој, жаҳуд өлүмлә сүжет јекунлашыр. Бунунла структурун мәтн элементи тамамланыр вә Мәтнсону кәлир. Мәтнсонундакы дуваггапма, жаҳуд чаһаннамә мәтндиндәки сүжетлә бирбаша һадисә, әһвалат әлагәсindә дејил. Башга сөзлә, Мәтнсону үчүн сүжетдә кимин тојунун, жаҳуд кимин өлмәсисинин јох, үмумијјәтлә сүжетин хејирлә, жаҳуд шәрлә баша чатмасы өсасдыр. Џәни мәтнсону үчүн сүжетин ишарәси өсасдыр вә бу сүжетин сонундакы Хејир (тој), жаҳуд Шәр (өлүм) ишарәси Мәтнсонун тәбиетини мүәјжәнләшдирир. Џәни мәтнин соңунда үзә чыхан хејир-шәр (жаҳуд һәјат-өлүм) ишарәси Мәтнсонун һансы шәкилдә функционаллашығыны шәртләндирир. Башга сөзлә, сүжети ишарәси хејир – һәјатдырса, мәтнсону дуваггапма кими функционаллашыр, јох, шәр – өлүмдүрсә, онда чаһаннамә кими функционаллашыр.

Өз реализасия материалы баҳымындан дуваггапма-чаһаннамәләр устаднамәләрлә ејничинслик тәшкіл едир.

Башга сөзлә, фәслин әvvәлиндә көрдүк ки, устаднамәләрдә поетик универсалиләр шәклиндә һәкм гојулур, сүжетдә сынагдан чыхарылыр, дувагапма-чаһаннамәләрдә тәсдигләнир. Йәни мәһәббәт дастанларының структурунун ејничинсли материаллардан тәшкил олунмуш схеми беләдир:

Һәкм – сынағы – тәсдиги

Бурада һәкм-устаднамә, сынағ-сүжет, тәсдиг исә – дувагапма-чаһаннамәдир. Бу, хүсусилә чаһаннамәләрдән аյдын көрүнүр. «Эсли-Кәрәм»ин сонундакы чаһаннамәдән бир бәнд:

Дәһри-фәнада белә инсан һаны?

Гылмаја фани ону дөвран, һаны?

Ей бивәфа дунја, сән дә залымсан,

Бу гајәтдә сәнә калән һаны?... (20, с.165).

Ше'рин поетик руhy тәсдигә көкләниб. Риторик суалларла дунјаның белә бир һәгигәти тәсдигләнир ки, дөвран инсанлары фани гылышы, дүнja бивәфадыр, залымдыр вә с. Бу бахымдан чаһаннамәнин руhy устаднамәләрә сөјкәнир. Эслиндә чаһаннамәләр елә «устаднәләләрдир». Садәчә бунларын дастан мәтниндә ишарәси фәрглидир. Бири һәкм верир, о бири тәсдигләјир. Һәкмлә тәсдигин арасында наисә – сынағ дуур. Беләликлә, мәһәббәт дастанлары поетикасының бизим тәдгигатымыздакы шәрничин бүтүн мәһијәти дә структурун елә һәкм сынағ-тәсдиг формулунун алышмасына јөнәлдилүү. Бу формул мәһәббәт дастанларының һамысы учүн универсалдыр. Илк бахышдан ади көрүнәчек бу формул мәһәббәт дастанлары структурунун даһа ири вәнидләрдән охунушу илә реаллашып. Әкәр М. И. Тәһмасибин вердији морфологи структур мәһәббәт дастанларының структур элементләринин морфологи вәнидләр сәвијјәсендә охусудурса, бизим тәклиф етдијимиз формул мәтнин өн ири структур-семантик вәнидләрдән ачылышыдыр. Бу структур вәнидләри исә Тотал Мәтнин ишарәви мәһијәтини реаллашдыран Мәтнөнү, Мәтн вә Мәтнсону элементләриндә реаллашып. Һәмин элементләр исә семиотик сәвијјәдә уйғун олараг һәкм, Сынағ вә Тәсдиг вәнидләрини ишарәләндирилрәр.

П ФӘСИЛ

МӘНӘББӘТ ДАСТАНЛАРЫНЫН ОБРАЗЛАР СИСТЕМИ

Бундан өvvәлки фәсилдә мәһәббәт дастанларының гурулшуу ајдынлашдырыларкән бир чох мәсәләләр нағтында нөвбәти, јөни образлардан бәһс едән бу фәсилдә данышылачагы билдирилирдиди. Бу да тәсадүфи дејилди. Өтән фәсилдә мәһәббәт дастанлары сүжетин структур семантикасы бахымындан өјренилди. Инди исә єйни мәтнләр образлар системи бахымындан өјрениләчек. Сүжет вә образ исә мәтнин мұхтәлиф структур анлајышлары олсалар да, бир-бирләриндән айры, тәчрид едмлмиш муфһумлар дејилир. Бу бахымдан биз биринчи фәсилдә бир чох мәсәләләрин шәрниндә онлары нөвбәти фәслә сахламага мәчбүр олурдуг. Мәсәлән, бутавермә мотиви јеничинсли наисәләрин семантик топлусу кими нағ ашығы образы илә бағлыдыр. Бу мә'нада биз бутавермәни шәрһ едәркән истәр-истәмәз нағ ашығы образындан да данышмалы олурдуг. Һалбуки бир образ кими, онун нағтында икинчи фәсилдә бәһс едилмәлидир. Еләчә дә бурада нағ ашығы образы шәрһ едиләркән мүәjjән тәкрап едилмәј «мәһкумдур». Мәсәләнин бу чөһөти сүжет-образ мұнасибәтләринин гаршылыглы мәвчүдлүг спесификасы илә бағлыдыр. Мәһәббәт дастанларының бүтүн жанр параметрләри үзрә фолклор наисәси олдугуны нәзәрә алса, онда һәмин сүжет-образ комплексини биз фолклор сүжети фолклор образы комплекси кими нәзәрдән кечирилмәлијук.

Б.Н.Путилов көстәрир ки, сүжет термини мұасир фолклоршұнаслығда үч мұхтәлиф мә'нада ишләдилір:

1. Сүжет ады алтында һәр һансы етник ән'әнәдә бир текст, яхуд варианtlар «дәстәси» илә тәгдим олунан конкрет бир өсәрин әсас мәзмуну баша дүшүлүр...
2. Сүжет термини мұхтәлиф етник ән'әнәләр вә мұхтәлиф жанrlара мәнсуб олан, мәзмунда охшар, тәкрапланан, яхуд үст-үстә дүшән әһәмијәтли вә хүсуси анлары олан фолклор өсәрләри топлусуна мұнасибәтилә дайы ишләдиләр. Бу сәвијјәдә сүжет категоријасы

өз конкретлијини әһәмијјәтли дәрәчәдә итирир, схемләшир вә инвариант сәчијјәси алыр...

3. Сүжет термини илә һәмчинин сон һәddә чатдырылан үмумиләшдиричи схематик формул билдирилир ки, бу да бир сыра мәтнләри әһатә едән јалныз әсас коллизијаны нәзәрдә тутур... Белә формул-схемләри да-ха дәгиг олараг «сүжет мөвзулары» адландырмаг ла-зымдыр (111, с.121-122).

Көрүндүjу кими, фолклор сүжети фолклор мәтнләри илә тәмсил олунан һәр үч сәвијјәсindә һадисә олараг галыр. Бу мә'нада сүжет һәрәкәтидир. Іә'ни бунун фолклор мәтнинин һансы динамика сәвијјәсindән тәгдим олунмасындан асылы олмајараг, фолклор сүжети динамик һадисә, һәрәкәт һадисәси олараг галыр. Әслиндә сүжетин һәрәкәт һадисәси олмасы фолклор вә бәдии әдәбијјата ejni дәрәчәдә дә хасдыр. Анчаг фолклор сүжети мәһз дүстурлашдырылмыш, «програмлашдырылмыш» һәрәкәтидир. Башга сөзлә, биринчи фәсилдә мәһәббәт дастанларынын гурулушу, ј'ни әсас олараг сүжетин структуру айдынлашдырыларкән көрдүк ки, истәр тотел мәтн, истәрсә дә онун сүжет һадисәси ән'әнәви формуллардан тәшкил олунур. Сүжетин белә ән'әнәви формуллары дайын тәкrap олунан, статик һәрәкәт ваһидләрини нәзәрдә тутур. Бу бахымдан форлклор сүжети ән'әнәви формуллардан тәшкил олунур. Мәсәләnin бу чөннөти фолклор образына да мәһз белә бир ән'әнә призмасындан баҳмагы тәләб едир. Она көрә ки, фолклор һәрәкәти кими реализә олунур. башга сөзлә, сүжет – һадисәдир. Бу һадисә өз-өзлүjүндә јохдур, о, төрәниш һадисәдир. Бу мә'нада онун төрәдичиси, фолклор һәрәкатынын јарадычысы фолклор образыдыр. Биринчи фәсилдә мәһәббәт дастанларынын сүжети өjрәниләркән көрдүк ки, сүжет баш гәhrманын һәрәкәт траекторијасыны әкс етдирир. Ј'ни мәһәббәт дастаны мәтни үчүн сүжетјарадычы обьект Ашигдир. Онун һәрәкәти мә'налы формулларын дүзүлүшү кими сүжети көрчәкләширир. Сүжетин ән'әнәви, статик формуллардан тәшкил олунмасы бу статизми, формуллашдырманы шәртләндирән фолклор образынын өз тәбиетиндә дә ejni дәрәчәдә статизм, формуллашдырма ахтармага имкан верир.

Фолклор сүжети фолклор образларынын формуллашдырылмыш һәрәкәтинин семантик дүзүмү кими ортаја чыхыр. Бу бахымдан фолклор мәтнине онун һәр ики башлыча көстәри-

чиләри (сүжет вә образ) сәвијјәсindә схематизм, статизм, фи-турлулуг хасдыр. Башга сөзлә, фолклор сүжети ихтијари дина-мика хәтләриндән јох, формулашдырылмыш һәрәкәтләрин-дән тәшкил олундугу кими, фолклор образлары да өз һәрәкәт-ләриндә сәрбәст дејилдир. Онлар ихтијари һәрәкәтләр јох, мәһз функцијалар јеринә јетирирләр.

Бу дејиләnlәр инвариант схемләр кими фолклор мәтнинин башлыча көстәричиләриндәндиr. Анчаг фолклор мәтнләриinin өзләри бүтүн һалларда статик, јекчинс һадисә дејилдир.. Мәсәләn, нағыла мәхсүс статизмлә ашыг ше'ри мәтнинә хас статизм мәниjjәтчә фәрглидир. Башга сөзлә, фолклор мәтнләри өзләrinin формулашдырылмыш динамикаларына көрә сечилирләр. Бу мә'нада мәһәббәт дастанлары чох мараглы мәнзәрә тәшкил едир. Бурада бир тәрәфдәn архаик схемләrlә гаjnаглашан образлар көрүнүр. Башга тәрәфдәn бу об-разлар орта әсрләр јазылы әдәбијјатынын, еләчә дә бәдииләш-дирмәnin үмуми тә'сирі алтында статизмлә сәрбәстлијин го-вушугунда тәгдим олунурлар. Ј'ни мәһәббәт дастаны гәhrе-маны истәjib-истәmәсә дә бута алыр, севкiliсинин угрunda мүбәризә апарыр вә сонда һәгиги, јаҳуд мә'чази планда гәләбә-чалыр. Бу, статизмдә вә мәһәббәт дастанларынын бүтүн күт-ләси илә тәсдиг олунур. Башга тәрәфдәn мәһәббәт дастаны образы өз «шәхси аләмини» сүжет сәвијјәsindә тәгдим едә билмәсә дә, лирик тәгдимат, өзүнүифадә коду олан ше'рләрдә фәрди чизкиләри баҳымындан бүтүн гатлар үзрә ачылырлар. Дүздүр, лирик өзүнүифадәnin тәгдим етдиji һиссәләр емо-сионал көрчәкләшмә планы олараг лирик гәhremanынын һис-сәләриндәn «о жана» кетмәj имкан вермир. Башга сөзлә, Ашиг (Јаҳуд Мә'шүг), өз лирик кодлары сәвијјәsindә нә гәdәр реал тәгдим олунурларса, сүжет сәвијјәsindә бир о гәdәр әксинә, ј'ни статик тәгдим олунурлар. Беләликлә, мәһәббәт дастаны образынын структур планында ики гат – динамика вә статизм бир-бири илә.govушур вә бу чөннөти фолклорун статик образынын чанлы, геji-статик тәгдимине кәтириб чыхарыр. Бу чөннөти бүтүн һалларда дастанчы – шаир фактору илә бағлыдыр. Бу мә'нада мәһәббәт дастан образлары системини, образларын иерархик дүзүм принципини айдынлашдырмаздан өввәл мәһz мәһәббәт дастаны үчүн сәчијјәви олан образ чизкилә-рини айдынлашдырмаг лазым қәлир. Она көрә ки, белә бир ай-дынлашдырма апармадан бу образлары јалныз формал чөннөти

дән тәсвир етмәк, образ чизкиләри ады алтында заири, аз функционал сәчијәви элементләри системләшdirмәк мүмкүн дүр. Анчаг образын структур-семантик анализи биздән мәһз мәһәббәт дастанына хас образын өз сәчијәви, функционал әlamәтләрини тапмагы тәләб едир. Мәсәлән, нагыллар, истәр сүжет-истәрсә дә образ сәвијәләриндә дастанларла жахын, «готумдур». Бүтүн бунларла бәрабәр, нагыл гәһрәманы илә дастан гәһрәманы (индики һалда мәһәббәт дастаны гәһрәманы!) ejни дејилдир. Бу мәтнләр архебаза бахымындан ejни гаjnагдан баш алый қәлсәләр дә, истәр сүжет, истәрсә дә образ сәвијәләриндә онларын арасында чидди жанр дифференсиасијасы кетмишdir. Бу, мәсәләnin елми тәрәфидir. Мәсәләnin pragmatika (Мәти-Динләjичи) тәrәfләri даha мараглы мәнзәре верир. Нагыл динләчијиси нагыл мәһз нагыл – ујдурулмуш мәтн кими гәбул едир. Лакин нагыл динләчијиси дастаны нагыл, jе'ни ујдурулмуш мәтн кими jоx, дастан реаллығы, үмумијәттә, һәгигәт кими гәбул едир. Бурада, тәбии ки, «һәгигәт» олмагын өзүнәмәхсүс дәрәчәләри вардыр вә бу бу бахымдан мәһәббәт дастанлары нагыллара нисбәтән олмуш нади-сәлләр, реаллыглар кими гәбул едилir. Бу мә'нада нагыл образлары илә дастан образларынын семантикасында да чидди фәргләр вардыр. Динләjичи нагыл образыны мәһз нагыла мәхсүс, ујдума мәтнә мәхсүс образ кими гәбул едир. Бу мә'нада нагыл образы даha чох мараглылыг аспектиндән гәбул едилir. Дастан гәһрәманы исә динләjичи тәrәfinдәn чидди аспектдәn гәбул едилir. Бу мә'нада мәһәббәт дастаны образы динләjичи тәrәfinдәn фәрди характер чизкиләrinе малик варлыг кими гәбул едилir. Һалбуки бу образлар конкрет вә дәгиг функцијаларын дашиjычылары кими, дастандан-дастана «тәkrарланыrlар». Мараглы оланы мәһz бу «тәkrарчылыг» аспектиндәn белә мәһәббәт дастаны образларынын олмушлар, һәгигәт кими гәбул едilmәsидir.

Мәһәббәт дастанынын бүтүн образ сәвијәләри үзрә dinamizm вә statizm бир-бири илә.govushmada tәzaһүр едир. Башга сәзлә демиш олсаг, мәһәббәт дастаны образлары бир тәrәfdәn ejни бир «гәлибин» агзындан чыхмыш «стандарт» образлардыr. Дикәр тәrәfdәn исә, бу образлар фәрди характер чизкиләри илә јадда галан тәkrarolunmaz образлардыr. Беләликлә, мәһәббәт дастаны образлары hәm statik dәjiш-мәz, стандарт сериал, hәm дә dinamik (характер өзүнәмәх-

суслугуны шәртләndirәn hәrәkәtlәr) образлардыr. Бу чәhәt онлары фолклорун епик нөvүнүн башга жанрларынын образларындан, хусусилә жанрча жахын нагыл образларындан кәс-кин фәргләndirir. Бу мә'нада мәһәббәт дастаны образлары бүтөвлükдә фолклор образлары илә jazyly әdәbiyät образларынын ортасында поетик мәканы долдурурлар ки, бу да тәсадүfi дејилдир. Онда мәһәббәт дастаны образыны белә «өзүнәмәхсүс» едәn faktorlarын nәdәn ibarәt олмасы кими суал тәбии олараг ортаја чыхыр.

Бу суалын илкин чавабы жанр өзүнәмәхсүслугу илә бағ-лыдыr. Тәбии ки, фолклорун епик нөvүнүн истәnilen жанрынын образлары мәһz жанрын тәbiәtinde ирәли қәlәn чизкиләр илә сечилирләr. Бу, образын жанр өзүнәмәхсүслугудур вә бу мә'нада мәһәббәт дастаны образлары да, тәбии ки, белә bir жанр өзүнәмәхсүслугуна маликдир. Анчаг индики һалда сәhбәт белә bir өзүнәмәхсүслугун тәbiәtinin мүәjjәnlәshidiрilmәsindәn җедир. Башга, сәзлә, мәһәббәт дастанларынын поетикасы илә бағлы икинchi фәsildә образлар тәsвириндәn габаг мәhз бу призмадан аждынлашдырылma тәlәb едир.

Дедик ки, мәһәббәт дастанынын hәr bir образы statizm вә dinamizmin.govushmasынын tәzaһүr kими mejdana чыхыr. Бу бахымдан образларда statizm вә dinamiz gatlapы ajdynlaшdyrmä тәlәb едир. Чунки образлар бу iki образjara-дышы материалын mukhtәliif прapорasiyalardы iшlәnmәlәrinin nәтичәsi kими mejdana чыхыr. Бу һалда hәmin образjara-дышы прapорсиjalарын техники реаллашма mәnзәrәsi diggәt тәlәb едир.

Мәhәbбәт дастаны образлары statik образлардыr вә bу mә'нада онларын әn'әnәnin mәhсулу олмасы, әn'әnәvi функцијалары hәjata keçirmәlәri haggында kениш danышmagа ehti-jač galmyr. Mәhәbбәт дастанлары, biринчи фәsildә, тохун-дуг ки, гәһrәmanлыg дастанларындан differensijsija olun-nur. Бу мә'нада онлар mәhәbбәт дастаны olmazdan gabag klassik гәһrәmanлыg дастаны классик гәһrәmanлыg дастаны ol-mazdan əvvəl arxaik гәһrәmanлыg дастаны, bundan əvvəl исә mifologji həkajətlərdir. Belәliklә, mәhәbбәт дастанлары eз башlanычларында kosmogonik сәchiјәli mәtnlәrdәn баш алый қәlier вә bу mә'нада mәhәbбәт дастанында hәr bir образын mifologji mәtnlәrdәki arxetiplәrinin mүәjjәnlәsh-Dirmәk чәtin dejildir (fәsild boju belә bir ish kөrүlәchәk dә).

Бу мә'нада мәһәббәт дастанының һәр бир образы мифологи мәтнләрдә конкрет космогоник, этногоник, яхуд темпорал (заман) сәчијәли функцијалар дашијан образларла бағлыдыры: башга сөзлә, конкрет дәжишмәз функцијаларын дашијычылары олан статик образлардыр. Белә бир статиклик елә мәһәббәт дастанларының өз мәтнләриндән дә көрүнмәкдәй. Биринчи фәсилдә мәһәббәт дастанларының, о чумләдән онун сүжетиниң структуруну аյдынлаштыраркән көрдүк ки, мәһәббәт дастанлары өз башлыча күтләсиндә формуллаштырылмыш һәрәкәтләрин дүзүмү кими реаллашыр. Башга сөзлә, «гәһрәманчасына докулушдан» тутмуш, бута алмага, бутанын ардынча јола дүшмәјә, мухтәлиф антогонистләрлә мубаризә етмәјә, нәһајәт, бүтүн сынағлардан чыхыб, бүтүн антогонистләр үзәриндә гәләбә чалмага вә тоја гәдәр мәһәббәт дастанларында бүтүн образлар «ејни һәрәкәтләр» едиrlәр. Јә'ни онларын һәрәкәтләри статик, формуллаштырылмыш, гејри-динамик һәрәкәтләрдир. Бу мә'нада истәр образлар, истәрсә дә онларын һәрәкәтләри ejni бир гәлбән – мәһәббәт дастаны кодундан чыхышыр. Јә'ни мәһәббәт дастаны јаратманын бир коду вар вә дастанчы дастан јарадаркән һәмин кодун јарадычылыг گәлбләриндән, сәрһәдләриндән гыраға чыха билмир. Бу, статизмдир вә һәмин статизм мин мәнијәти ән'әнә илә бағлыдыр. Ән'әнә вә статизм, үмумијәтлә, фольклорун мәнијәтини тәшкىл еди. Анчаг фольклорун мәнијәти тәкчә бунлардан ибарәт дејил. Мәһәббәт дастаны жанрынын фольклор јарадычылыг коду илә јазылы әдәбијат јарадычылыг кодунун ортасында дајанан бир код олдугуну хатырлатсаг, онда онун мәнијәтinde ән'әнәви, статик олмајан амилләрә дә раст қәлинмәси тәбиидир.

Мәһәббәт дастаны образынын динамик – фәрди, тәкrap олунмајан тәрәфләринә диггәт вермәздән өввәл статизм мин тәзәһүр мәканыны мүәjjәндәшдирмәк лазым җәлир. Мәһәббәт дастаны образлары дастанын сужет хәттингә синде статик образлардыр. Башга сөзлә, образларын статизм мин тәзәһүр етди дастан мәканы онун структурунун сужет, тәһкијә һиссәсендәй. Бу мә'нада сужет, тәһкијә һиссәсендә динамизм ахтармаг, образлары чанлы кими тәгдим едән чизкиләри бурада арамаг фајдасызыр. Бурада динамизм вар. Анчаг һәмин динамизм бурада сәрбәст, мұхтар, доминант динамизм олмајыб, сужетә, бүтөвлүкдә тәһкијә дастанын

шे'р күтләсиндән җәлир. Бу мә'нада образларын өзүнәмәхсүслугу дастаның нәзм-нәзм структуру илә бағлыдыр. Йухарыда демишик ки, мәһәббәт дастаны динләjичиси нагыл динләjичисиндән фәргли олараг, мәһәббәт дастаны образыны реал гәбул еди. Әслиндә бу реаллыг шәртийдир. Јә'ни динләjичи мәһз дастан динләдијини анлајыр. Анчаг бурада реаллыг чанлылыгла бағлыдыр. Башга сөзлә, дастан динләjичисинә тәг-дим олунан мәһәббәт дастаны образы елә бир лирик-поетик гатдан тәгдим олунур ки, о, һәмин образы «чанлы» – «реаллыг» кими гәбул еди. Бу мә'нада чәсарәтлә һекм вермәк олар ки, мәһәббәт дастаны образынын белә «чанлылыгы» – «реаллыгы» дастанын нәср јох, мәһз нәзм һиссәси илә бағлыдыр. Бах бу чәhәт мәһәббәт дастаныны, бир жанр кими дә өзүнәмәхсүслуг тәбиетини мүәjjәндәшдирән гаjnагдыр.

Беләликлә, мәһәббәт дастаны образынын чанлылыг, өзүнәмәхсүслуг динамикасы дастан ше'риндән, мәтнин лирик күтләсиндән җәлир. Бунун поетик тәбиетини кениш айдынлаштырмаздан өввәл статизм вә динамизми мәтнин өзүнүн структур ишарәләри илә гаjnаглаштыраг. Дедик ки, образларын статизм сужет епик һиссә, динамизми исә лирик һиссә илә әлагәдардыр. Статизм епик лај, динамизми исә лирик лај кими көтүрсәк, онда мәһәббәт дастаны образынын өзүнәмәхсүслугуну шәртләндирән статизм-динамизм.govушмасы образда епик вә лирик лајларын.govушмасыдыр. Бу мә'нада образын епик лајы онун дәжишмәз структуруну, «скелетини» тәшкىл едиrсә, лирик лај онун «рухуну» тәшкىл еди. Бу, әслиндә мүстәгим олараг да беләdir. Образлар сөjlәдији ше'рләрлә мәһз өз характеристләринин руhани-мә'нәви һиссәсини поетик-ләшдирмиш олурлар.

Мәһәббәт дастаны образынын сөjlәдији ше'рләр образы чанлылаштырыр, реаллаштырыр, статикләдә, схем олмагдан чыхарыр. «Тайир Зөһрә» дастанында Зөһрәдән айрылан Тайир белә бир ше'р сөjlәйir:

*Мән кедәрәм, Аллаh сәни сахласын,
Аглаја-аглаја гал иннән белә!
Әманәтин нечә-нечә мәндәди,
Сахлаја билмәнәм, ал, иннән белә!*

*Дидәркинәм, қәлмәм мән буралара,
Ахыб дидәм јашы дөнүб сулара,*

Чаным дұчар олуб сох бәлалара,
Нәрдем-нәрдем жаңа сал, иннән белә!

Тәһир дејәр: ишім айу-зар олду,
Шораданды көзүм жашы, чар олду,
Дагылды дәвлеitim, тару-мар олду,
Атыны дузәхә сал иннән белә! (20, с.37-38).

Чөлләд Тәһири өлдүрмәjә апарыр вә бу дәм күлафиrән-күдән Зәһрә өлүмә қедәn севкилисini қөрүр. Онлар Тәһирлә ше'рлә хәбәрләширләr вә бу бахымдан сөjләниләn сәhнәdә емосионаллығын күчләндирilmәsi, рұhани-поетик тә'сир күчү анчаг ше'рләrin саjәsinde алынмыш олур. Башга сөзлә, гәh-рәманын белә «чәзаландырылmasы» дастан сүжетләri үчүn сәчиijәвидir вә динләjичи дә белә «чәзалары» әn'әnәvi призмадан гәбул еdir. Анчаг гәh-рәманларын ше'рлә сөjләшмәlәri бурада сәhнәnin тә'сир күчүнү қорунmәz шәkildә артырыр. Экәr нәzәrә алсаг ки, прагматика бахымындан бунлар дастанчы-динләjичи мәгамына аидdir, jә'ni ашыg бунлары сазын мүшәjетi илә охуujur, онда тә'сир күчүнүn експрессивлик дәrәchесi өз апокеjинә чатмыш олур вә динләjичи Тәһири вә Зәһrәnin қедәrinи чанлы гәбул етмиш олур. Нәzәrә алмалыjыг ки, дастан гәh-рәманлары данышмагдан даha чох ше'рләшиrlәr. Бу бахымдан емосионал-експрессив тә'сirin әsас ағырлыг күтләsi дастанын лирик лаjында hasilе қәllir. Бу мә'nada Тәһири jұхарыдаqы ше'rinндекi қедәri динләjичи «механики», jаxud «статик» қедәr кими гәбул етмир, әксинө, hәmin қедәri Тәһir вә Зәһrә ilә birkә jашамалы олур.

Өлүмә қедәn Тәһir eз jaryna үz tutur, onunla vidalashyр. Ajrylyg nissi nә gәdәr kүchlu olsa belә, севкилисini Аллаha тапшырыр. Bu, фәrdi севки чизкисидir. Башга сөзлә, bu «тапшыrmанын» daha haрадa belә iшләdилә билин-mәsindәn асылы олмаjараг, индики haлda belә bir tapshyrma din-ләjichi jaddashыnда Тәһiри mәhз Aшиг образыны bүtүn емосионаллыг bojalары ilә hәkk etmiш oлur.

«Әсли-Кәrәm» дастанында Кәrәm гәriblik, tәklik, фәrag әlindeñ чаны чәzana қәllir вә dejir:

Гәлbi һавајнан учарсан,
Ендиrәjdim, kөnul, cәni,
Будаг-будаг күл dalыna,
Гондураjdым, kөnul cәni... (20, с.118)

Дастанда Кәrәmin дедиji бу сәkkiz бәndlik kәrajlы севәn Aшигин емосионал-ruhани образынын ачылыshы бахымындан чох сәchijjәvidir. Mәsәlә burasындадыr ки, бутөv дастан, еләchә dә dikәr mәhәbbәt дастанлары образлары mәhз онларын дахиili, фәrdi, психоложи чизkilәri бахымындан сәchijjәlәndirәn шe'rlәrlә zәnkinder. Башга сөzлә, Azәrbaj-chan mәhәbbәt дастанларындакы шe'rlәri sadәchә nәzm kimi гәbul etmәk мүмкүn олмур. Дастанларын nәzmлә nәsрин nәv-bәlәshmәsindәn ibarәt olmasы haggynidakы фикir filolo-ki-jada artыg umumilәshmiш hәkmдүr. Bu, әslindә dә belәdir. Анчаг бурадакы nәzm бизим Altaj, jakut вә c. дастанлардан kөrdүjумuz nәzm dejildir. Mәsәlәn, hәcmchә dujjanыn әn nәhәnk дастаны олан «Манас» башдан-ajaga nәzmдәn ibarәtdir. Анчаг бу nәzmin поетик kәstәrichilәri ilә Azәrbaj-chan mәhәbbәt дастанларындакы nәzmin поетик kәstәrichilәri фәrg-лиdir. Belә ки, «Манас»da bүtүn nadisәlәr nәzmлә – шe'rlә nәgl olunur. Jә'ni bu, gafiyәli nәzm, gafiyәli tәhkiyәdir. Tәbbi ки, бурада da әske tүrk шe'rinin поетик kәzәlliji иin'ikas olunur. Анчаг Azәrbaj-chan mәhәbbәt дастанларындакы nәzm gafiyәli tәhkiyә, шe'rlә nәgl olunan сүjет joх, kamil шe'p парчаларыdyr. Mәsәlәn, Kәrәm jenә hәmin kәrajlыja dejir:

...Дәрдли Kәrәm ган аглаjыр,
Үrәjин чарпаз даглаjар,
Jaz, баhары jас сахлаjар,
Күлдүrәjdим, kөnul, cәni. (10, с.118)

Bu шe'p artыg gafiyәli nәzm joх, orta әsrlәr jazyly әdәbiyатынын bүtүn поетик канонлары әsасында гурулмуш bәdии инчидir вә бу mә'nada bu шe'rin nәzm kәstәrichilәri ilә «Манас» шe'rinin nәzm kәstәrichilәri аjрыdýr. Bиз бурада mәhз Azәrbaj-chan orta әsrlәr поезијасы үчүn норматив-ләshmiш шe'rlә гаршылашыryg. Mәsәlәni bүtүn mәnijjәti dә elә бурададыr (Bахmajaraq ки, mәhәbbәt дастанларынын лирик лаjынын поетик өзүnәmәxsuslugunun арашдырыlmасы nәvbәti фәslimizин предметидir, анчаг бурада mәsәlә mәhәbbәt дастаны образынын өзүnәmәxsuslug kәstәrichilәrinin формалашмасында дастан структурунун лирик лаjынын оjнадыgы rola диггәt верилиr).

Dедиjимiz kimi, «Kitabi-Dәdә Горгуд» mәtnindә шe'p mәsәlәsi мүбәhисәlidir. Bu бахымдан дастанын мүхтәлиf

чапларында бә'зиләри дастан гәһрәмандарынын дилиндән дејиләнләри ше'р, бә'зиләри исә садәчә гафијәли нәср сајырлар. Бүтүн бунлардан асылы олмајараг «Китаби-Дәдә Горгуд»да ше'рин олмасы мубаһисә докурмур. Мәсәлән, Бејрәк Бану Чичәј хитабән дејир:

Бејрәк кедәли Бам-бам дәпә башына чыгдынымы, гыз??

Гарылатыб дөрт янына багдынымы, гыз??

Гаргу киби гара сачын јодынымы, гыз??

Гара кәздән ачы яш дәкдинми, гыз??

Күз алмасы киби ал янағын јыртдынымы, гыз??

Сәнә әрә ваарсан, алтун јузук мәнимдир, вер мана, гыз
(85, с.65)

«Китаби-Дәдә Горгуд» парлаг шәкилдә көстәрик ки, дастанын мәтни нәсрлө нәзмин нөвбәләшмәсинә өсасланыр. Анчаг бунун дифференсиация сәрһәдләри һәлә яңгын олдугу учун мубаһисәләр докурур. Бурада өнәмли олан одур ки, «Китаби-Дәдә-Горгуд»дакы ше'р мәһз огuz поетикасынын гајда-ганунларына табе олан шифаһи ше'рdir. Дүздүр, орта әср мәһәббәт дастанларында ше'р дә истиснасыз олараг түркогуз поетикасы әсасында тәшеккүл тапыбыш яранмыш ше'рdir. Анчаг бу ше'р күчлү шәкилдә јазылы әдәбијатын тә'сири алтынадыр. Вә мәһәббәт дастанларынын образ өзүнәмәхсуслугунун мүәյҗәнләшдирилмәси биздән дигәти һәмин ше'рин формал әlamәтләринә јох, јазылы әдәбијатла тә'сиrlәшмә саһәләринә јөнләтмәји тәләб едир.

Орта әср мәһәббәт дастанларымыздакы ше'р јазылы әдәбијатдакы неча ше'риндән тәчрид олунмуш һалда дејил. Бу дәврдә артыг Гази Бүрhanәddиндән, јәни XIV әсрдән башлајараг ҳалг ше'ри јазылы әдәбијатда өзүнә мөhkәm көк салыр. Бу бахымындан ашыг ше'ри әn'әnәләри јазылы әдәбијатда нүфуз едир. Мәсәләнин бүтүн мәнијәти дә бунунла баглыдыр. Ҳалг ше'ринин һәм јазылы әдәбијатда, һәм дә шифаһи ашыг ше'риндә ejni заманда мөвчуд олмасы јазылы әдәбијат ше'ринин гәһрәманы олан лирик образ чизкиләринин ашыг ше'риндәки лирик гәһрәманын образ чизкиләринә тә'сир етмәси илә нәтичәләнир. Бу мә'нада ҳалг ше'ри ашыг ше'ри илә әруз ше'ри арасында көрпү ролуну ојнајыр вә бу «көрпүдән» јазылы әдәбијат ше'ринин нормативләри әсасында яранан лирик образын чизкиләри ашыг ше'ринә, о чумләдән дастан ше'ринә кечир.

Јазылы әдәбијат ше'ринин образлары емосиал-хисси, психоложи-руhani чөһәтдән соң гүввәтли образлардыр. Јә'ни бу ше'рләрдә гәһрәманын лирик образы бүтүн поетик парлаглыгы илә өзүнүн ифадәсини тапыш олур. Бу чөһәти дастан ше'риндә дә көрүрүк. Дастан ше'риндә дә дастанын образлары мә'нәви чөһәтдән там ачылмыш олурлар. Дастан сүжети бу бахымындан статикдир. Јә'ни дастанын тәһкијә хиссәси дастан гәһрәманларынын ич дүнjasына дүшмәjә az имкан верир. Бурада һәр ше'р гәлибләр, формууллар шәклиндәдир. Гәлиб вә формуулларын мәнијәтиндә дуран схемчилек образлары фәрди, емосионал, психоложи, руhani чөһәтдән сәчијәләндirmәjә соң аз яр гојур. Бу мә'нада дастан образлары сүжетдә ачыла, фәрдләшмә, ич дүнjasы, дүргү вә дүшүнчәләри бахымындан көрүнә билмир. Буна сүжет статизми имкан вермир. Өвөзиндә исә сүжетин образлара кәтирди статизм дастан ше'риндә санки компенсация олунур. Башга сөзлә, дастан статизми дастан образларыны нә гәдәр «сыйхыр», «гәлиб салыр», фәрдләшмәjә, өзү олмага имкан вермирсә, дастанын лирик лајы образлара бүтүн динамизм имканлары бојунча «ачылмаға», өзләрини бүтүн мә'нәвијатлары бојунча «ортажа гојмага», «нумајиш етдирмәjә» имкан ярадыр.

Белә бир өзүнәмәхсүс фактору чәсарәтлә геjd етмәк лазымдыр ки, орта әсрләрдә яшајыб-яратмыш Гурбани, Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Абдалкулаблы Валеh кими сәнәткарларымыз өз поезија гүдрәтләри бахымындан јазылы әдәбијатын гүдрәтли сәнәткарларындан гәтиjән керидә галмырлар. Бурада белә бир чөһәтә хүсуси фикир верилмәлидир ки, Азәрбајҹан ашыг сәнәткарлары шифаһи, фолклор сәнәтинин нұмајәндәләри кими, Орта Асија, Алтай, якут фолклор сәнәткарларындан һәddindәn артыг фәргләнирләр. Азәрбајҹан сәнәт мүһитинин спесификасы шәraitindә фолклор ше'rimizин нұмајәндәләри бүтүн поетик кејиijәt параметрләри үзрә јазылы әдәбијат сәнәткарлары илә бир сырада дајанырлар. Бунун бирчә мотиви вар. Она көрә ки, Азәрбајҹанын истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи ше'р бахымындан соң күчлү поетик әn'әnәләри олумшудур вә бу әn'әnәләр неч вахт бир-бириндән тәчрид олунмамышдыр. Хүсусилә орта әсрләрдә јазылы әдәбијатын лирик гәһрәман нормативләри ашыг ше'ринә нүфуз етмишdir. Еләчә дә XVI әсрдән башлајараг Азәрбајҹан поетик мәқанында ҳалг ше'ринин јазылы

әдебијата бүтүн сәвијјәләрдә тә'сири башланыш вә бу процес Хәтаи ше'риндә нормативләшмиш вә артыг Вагифә чатанда доминант мөвгеј кечмишdir. Бүтүн бунлар гаршылыглы тә'сирләрdir вә мәһәббәт дастаны образларының динләjичи тәrәfinдән чанлы, реал, hәјати гәбул олунмасының вә үмумијjәtlә mәhәbбәт дастаны образларының бүтүн өзүнәmәхсуслуғу бунунла баглыдыр. Беләликлә, мәhәbбәт дастанларының епик лајы статик формул-гәлибләрә әсасланмагла епик әn'әnәlәrin давамы кими ортаја чыхырса, дастаның лирик hissәssi dinamik, мүtәhәrrrik олараг дәjiшmәlәrә hәssaslyg кестәрмишdir. Елә бу «hәccасаслыгын» нәтичәsinдә dә дастан образлары лирик лајын несабына статизм вә динамизми өзүн-дә говушдуран өзүнәmәхсуслуғ кәсб етмишdir. Лакин бурада дастан поетикасы бахымындан инчә бир мәгамы нәzәrә алмаг лазымдыр. Белә ки, дастаның епик вә лирик hissәlәrinin статизм вә динамизм ишарәләри бахымындан өзүнәmәхсуслуғ кәсб етмәsi һеч dә Totал Mәtnin системлилек автономи-ясына tә'sir етмир. Эксинә mәhәbбәт дастаны бир Totал Mәtn kими өзүнүн бүтүн структур-семантик өзүнәmәхсуслуғларыны бу чәhәтдәn даha бариз нұмајищ етдирир.

Дедик ки, мәhәbбәт дастанының сүжети статикдир, лирик лајы исә динамик. Лакин мәsәlә бурысындадыр ки, nә статизмлә динамизм, nә dә онларын tәzaһүр саһәләri олан епик лајла лирик лај mәhәbбәт дастанының поетик мәканында бир-бири илә гаршыдурма яратмыр. Бу гаршыдурма дастанын һеч бир поетик сәвијjәsinдә үмумијjәtlә јохдур. Эксинә, дастаның nәzm вә nәср hissәlәri бир-бири илә үзви говушмада, бир-бирини тамамламададыр. Бу бахымындан дастаның епик лајынын әn'әnә statizminи горумасы, лирик лајынын исә dinamika ja hәssas олмасы Totал Mәtnin дахили өзүнәmәхсуслуғу кими tәzaһүр едир. Jә'ni статиклик dә, динамиклик dә Totал Mәtnidә бирләшир вә бу статизм вә динамизм Totал Mәtnin хассәlәri кими өзүнү кестәрир. Башга сөзлә, демишил олсаг, мәhәbбәт дастаны мәtnindә nә статизм, nә dә динамизм мүtләglәsh биљмир. Онларын бүтүн tәzaһүр пропорсијасы Totал Mәtnin eз структур мөнтиги илә mүejjәnlәшир. Елә бу бахымындан дастан мәtnindә мүtләg статизм, jaхуд мүtләg динамизм јохдур. Мүtләg олан Totал Mәtnin өзүдүр. Статизм вә динамизм исә Totал Mәtnin kejfiyjәtlәridir.

Беләликлә, мәhәbбәт дастаны образлары өзүнәmәхсуслуғлары илә епик сыраның дикәр жаңр статуслу образларындан сечилирләr. Онлара бу «хүсусији» кәтирәn образларын kejfiyjәt чизкиләrinдә mүejjәnlәshiричи рол ојнајан статизм вә динамизмдир. Бу статиклик мәhәbбәт дастаны образларының стандарт, өлчүлү гәлибләrә бағлајыр. Динамизм исә hәmin формууллара, гәлибләrә өзүнәmәхсуслуғ, фәрдлик, чанлылыг кәтирир. Бунун исә гаjnагы Азәrбајҹан әdәbi дүшүнчәсинин өзүнәmәхсуслуғ тарихи илә баглыдыr. Aшыг поэзијасынын Азәrбајҹан әdәbi, сәnәt дүшүнчәси поетик мәканында jazылы поезија илә күчлү гаршылыглы тә'сирләrә малик олмасы мәhәbбәт дастаны образларының статикликдәn азад олмасына, лирик шe'r мәканы несабына фәрдиләshmәsinә, фәрди, чанлы, тәkrarolunmaz образ чизкиләri кәsб етмәsinә ютиришишdir. Бу хүсусда онун да геjd етмәk лазымдыr ки, мәhәbбәт дастаны образларының белә чанлылыгы, реаллыгы, jaшарылыгы исстиснасыз олараг образлар галерејасының бүтүн пилләlәrinә aидdir. Jә'ni мәhәbбәт дастанларында Aшигдә Mә'шүт да, Ана да Чобан да, Кечәl dә, бүтүн антогонистләr dә чанлы образлар тә'сири багышлајыр. Бу, мәhәbбәт дастанларының образлар сәвијjәsinдә өзүнәmәхсус поетика кестәричисидir.

Мәhәbбәт дастанларының образлар галерејасы зәnkin олмагла hәm dә dәgig дахили tәsnifat структуруна маликдир. Бу dәgig классификасија мәhәbбәт дастанларының археструктуру, онун шифаһи мәti олмасы илә баглыдыr. Фолклор образлары бүтүн чанлылыг kejfiyjәtlәrinдәn асылы олмајараг eз археструктурларында конкрет функцијаларын дашиjычыларайдыr. Елә бу чәhәтдәn dә mәhәbбәт дастанларында да образлар системинин dәgig функционал структуру var. Елә буна көrә dә mәhәbбәт дастанлары образларыны конкрет семантикалары бахымындан шәрһ етмәzdәn өvvәl онлара mәhз дастанын Totал Структурундакы мөvgelәri, функцијалары бахымындан үмуми бир nәzәr салмаг лазым қәлир.

Истәr мәhәbбәт дастанлары, истәrсә dә үмумијjәtlә дастанларын образлар системи ики гаршы дуран образын әтрафында tәmәrkүzlәшир: gәhрәman вә онун антогонисти. Антогонист елмәdә антиgәhрәman да адландырылыр. Бунун һечә адланмасындан асылы олмајараг хүсусилә arxaik епик текстләrdә gәhрәman вә антиgәhрәmanын семантик саһәlәri вә бу саһәlәri тәшкىl едәn, долдуран образлар чох аждын шәкилдә

көрүнүр. Еләчә дә мәһәббәт дастанларындакы образлар үчүн концентрация мәркәзлөри гәһрәман вә антигәһрәмандыр. Бу антitez әскilәрә догру ашағыдақы семантик гаршыдурмалары символлашдырыр:

ГӘНРӘМАН АНТИГӘНРӘМАН

Космос	Хаос
Жаңышы	Жаман
Көзәл	Чиркин
Көj	Жералты
Jer	Жералты вә с.

Парадигманы давам етдirmәк олар. Анчаг индики һалда бу парадигма мәһәббәт дастанлары образларынын семантик төмөркүзләшмә гүтблөрини көрмөжә айдын имкан жарадыр. Бу бахымдан бүтүн образлар Гәһрәман вә антигәһрәмандыр позисијасындан тәсниф едилүрлөр. Сүжет мәканы бахымындан Гәһрәмандын тәрәффадарлары онун семантик мәканында, антигәһрәмандын тәрәффадарлары исә онун мәканында чәмләшир.

Гәһрәмандын семантик мәканына бириңчи нөвбәдә онун өзү – Ашиг, севкилиси – Мә'шүг дахилдир. Соңракы образлар дастанын кедишиндән асылы олур. Бу бахымдан көбәккәсмә нишанлы гәһрәмандын севкилисисин атасы Антогонист – антигәһрәмандыр. Дастан сурәтләри мұхтәлиф дастанларда мұхтәлиф функцијалы образлар тәгдим едә билүр. Жәни мұхтәлиф образлар қаһ гәһрәмандын, қаһ да антигәһрәмандын семантик саһәсинә дахил ола билирлөр. Бу бахымдан конкрет образларын начан һансы семантик саһәжә аид олмалары бир гәдәр ирәлидә аյырд едиләчек. Конкрет оланса будур ки, бурада статизм олса да, она дәжишкәнлик дә хасдыр. Жәни мәһәббәт дастанлары бизә Мәрд чобаны да, Намәрд чобаны да тәгдим едә билүр. Жаҳуд дастанларда мәшнүр бир ифадә вар: «Гарылар чүрбәчүр олур: ипек гарылар, көпек гарылар» вә с. Бу бахымдан мәсәләјә жанашма индики һалда беләдир ки, мәһәббәт дастанларындакы образлар истиснасыз олараг ики дүшәркәјә аид олунурлар: гәһрәмандын вә антигәһрәмандын дүшәркәләри. Гејд олунмалыдыр ки, мәһәббәт дастанынын поетик саһәсингә нејтрал образлар жохдур вә бу, мәһәббәт дастанынын мәһз епик фолклор олмасынын көстөричисидир. Фолклор гәһрәмандын вә антигоности таныјыр. Бу икى образ арасында мұтләг характерлы үчүнчү образ жохдур. Жәни гәһрәмандын атасында Ашигин адынын чәкилмәси онларын һәр икисини еңтива едир. Гәһрәмандын арасында һәр икى семантик саһәни әлагәләндирән образлар –

медиаторлар вар. Анчаг медиаторлар бүтүн һалларда медиасия, жәни әлагә жаратма иши илә мәшгүл олурлар. Онлар образлар галерејасынын үчүнчү мүстәгил семантик гүтбүнү тәшикли едә билмиirlөр.

Мәһәббәт дастанларынын баш гәһрәмандары Ашиг вә Мә'шүгдүр. Мараглыдыр ки, мәһәббәт дастанлары бу бахымдан икигәһрәманды дастанлардыр вә бу, онлары дифференсиал әламәтләрдән бири кими гәһрәманды дастанларындан да фәргләндир. Белә ки, гәһрәманды дастанларынын адлары, апарычы образын, жәни баш гәһрәманды ады илә ифадә олунур. Мәсәлән, «Короглу», «Гачаг Нәби», «Гачаг Кәрәм» вә с. Мәһәббәт дастанларынын адында исә чох вахт һәр икى гәһрәмандын ады ишарәләнир: «Аббас-Күлкәз», «Әсли-Кәрәм», «Тайир-Зәһрә», «Валең-Зәрникар», «Солтан-Гәндаб» вә с.

Мәһәббәт дастанларынын һамысы һәр икى гәһрәмандын ады илә адланмыр: «Гурбани», «Гул Маһмуд», «Ашыг Гәриб», «Хан Чобан» вә с. Анчаг бу чәһәт мәһәббәт дастанларынын икигәһрәманды дастанлар олмасына гәтиjjәнтә'сир етмири. Белә ки, мәһәббәт дастанларынын һәр икى гәһрәмандынын (Ашиг вә Мә'шүг), жаҳуд жалныз Ашигин адынын дастанын ады кими ишләнмәсindәn асылы олмајараг мәһәббәт дастанлары икигәһрәмандыдыр.

Мәһәббәт дастанлары гәһрәмандарынын (Ашиг вә Мә'шүг) сүjetин физики чәкисинде иштираклары гејри-бәрабәрdir. Анчаг бу диспропорсија гәһрәмандарын сүjetтә семантик мә'на жүкү бахымындан арадан галхыр. Бу бахымдан һәр икى гәһрәмандын функционал семантика жүкү бәрабәрdir. Она көрә дә мәһәббәт дастанынын жалныз гәһрәмандын, жаҳуд гәһрәмандын вә онун севкилисисин ады илә адланмасы о гәдәр дә әнәмийjәт кәсб етмири. Ҳүсусилә суфи – ирфани бојларла сүсләндирilmиш мәһәббәт дастанларында бу чәһәт һеч бир өнәм дашымыр. Белә ки, вәһдәти-ирфани бојларла сүсләндирilmиш мәһәббәт дастанларында бу чәһәт һеч бир өнәм дашымыр. Белә ки, вәһдәти-вүчуда көрә, илләри мәһәббәттеги инстанцијасыны Көзәл-Мә'шүгө образында тәчәлла етмиш Илаһи илә вүсал тәшкүл едир. Ашиг алии субстансија илә говушараг онда «әриjiр», вәнидләшир, «бирләшир». Бу бахымдан мәһәббәт дастанларынын алында Ашигин адынын чәкилмәси онларын һәр икисини еңтива едир. Гәһрәманды дастанлары илә мұгајисәдә бу, даһа жаңышы үзә чыхыр. Гәһрәман-

лыг дастанлары суфи-ирфани бојадан гырагда олмагла өски фолклор дүнжакөрүшүнүн бир сыра өнәмли параметрлерини илкин формалара жаһын шәкилдө горумагда давам едир. Белә ки, фолклор дүнja моделинә хас дүшүнчәдө олдугу кими, објектив аләмин физики, көрүнгүлү, мадди тәрәфләринин бәдии образы бәдии-поетик мәнтигин өсасы олараг галыр. Башга сөзлә демишил олсаг, бу дастанларда мәһәббәт дастанларында гарышлашдыгымыз тәсәввүфи символлашдырма, поетик-фәлсәфи мүчәррәдләштирмә јохдур. Бу бахымдан гәһрәманлыг дастанларынын онун, догрудан да, шәксиз олараг гәһрәман олан баш гәһрәманынын ады илә адландырылмасы бәдии реаллыг олдугу гәдәр физики реаллыгдыр. Іә'ни гәһрәманлыг дастанларынын, догрудан да, бир гәһрәманы вә онун дастанын адына чыхардылмыш ады символсуз, мүчәррәдләштирмәсиз шәкилдө јалныз онун өзүнү ишарәләндирмәкдә давам едир. Лакин мәһәббәт дастанларында белә дејил. Мәһәббәт дастанларында Ашиг образы өзүндө Мә'шугу, Мә'шуг исә Ашиги еһтива едир. Бурада һансынын сүжетдө фәал көрүмүнүн өһәмијәти аз олур. Тәбии ки, ән'әнви олараг биз физики-динамик функциялары Ашигдә көрүрук. Биз онун һәрәкәтләри бојунча реаллашан сүжети изләмәли олуруг. Бу мә'нада мәһәббәт дастаны сүжетиндә даһа чох Ашигин һәрәкәтләри тәсвир олунур. Анчаг физики планда даһа чох фәаллыг Ашигә мәңсүб олмасына бахмајараг, бурада Мә'шугун тәсәввүфи динамикасы даһа күчтүдүр.

Мә'шуг Алланы символизә едир. Ашиг онун симасында Илаһи башлангыча ашигдир. Бу мә'нада Ашигин һәрәкәтләринин семантик јүкү Мә'шугдан көлир. Мәсәләнин бу чәһәти бутүн һалларда (дастанынын истәр Ашигин ады илә, истәрсә дә Ашиг вә Мә'шугун ады илә адландырылдыгы һалларда) мәһәббәт дастаныны икигәһрәманлы мәтнләр едир.

Беләликлә, мәһәббәт дастанынын ики баш гәһрәманы олур: Ашиг вә Мә'шуг (гәһрәман вә севкилиси). Бу гәһрәманларын сүжетин физики чәкисиндә динамик фәаллыглары бәрабәр көлмәсә дә, онлар семантик планда бәрабәр јүклү обrazлардыр. Бириңчи фәсилдә көрдүк ки, мәһәббәт дастаны поетикасында баш гәһрәман образларынын өзүнәмәхсүслүгү һәр шејдән өнчә Ашигин вә Мә'шугун догулушунун ады өлчүләрдән гырага чыхмасы, семантик чәһәтдән мифологи-ирфани дәјәрләрлә һәдсиз јүкләндирilmәси илә әlamәтдар олур.

Көрдүк ки, мәһәббәт дастанларындағы бу догулуш типологик-кенетик актлар олараг архебазадан – мәһәббәт дастанларынын гаjnаглашдығы түрк епик-мифологи мәтнләрindән қөлир. Инфани-тәсәввүфи јүк исә орта әср дүшүнчәсинин дастандакы адекват мәһсулуудур. Орта әср мәһәббәт дастанлары образларына өски өсатири – епик әнәнәләрлә тәсәввүфи-ирфани дүшүнчәнин бу чүр.govушмасы тәсадүфи дејилдир. Дастан (мәһәббәт дастаны) бу мә'нада ачыг мәтн кими көрүнүр вә ән'әнә илә көлән мүһафизәкар статизминә бахмајараг, һәм дә динамик дәјишикликләрә һәссасдыр. Бу да, В.И.Басиловун јаздыгы кими, дастан тәфәккүрүнүн синкретик мәниjjәтли олмасындан, өски мифологи татлардан тутмуш, јашамагда олан фолклор вә этнография ән'әнәләринә гәдәр ән мұхтәлиф гат вә истигамәтләрин өзүнәмәхсүс бирләшдиричиси вә јашадычысы олмасындан (112, с.121) ирәли көлир.

Мәчүзәли догулуш гәһрәманы (гәһрәманлары) статус бахымындан мәһәббәт дастанынын башга гәһрәманларындан фәргләндир. Бириңчи фәсилдә көрдүк ки, мә'чүзәли догулуш өскиләрдән көлмәклә сонрадан даһа мүрәккәб шәкилләрә трансформасија етмишdir. Белә гејри-ади догулуш көбәккәсмә мотивли мәһәббәт дастанлары үчүн сәчиijәвидир. Бүтөвлүкдә көтүрдүкдә X.Короғлунун көстәрдији кими, гәһрәманын гејри-ади догулушу, сенирли вә ja мә'чүзәли гүввәләрин ярдымы илә дүнja көлиши типологи бир мотив кими дүнja халгларынын әксәриjәтинин фолклор јарадычылыгында раст көлинән бир мәсәләдир (113, с.69-71). Конкрет олараг дастан гәһрәманларына көлинчә, түрк тәдгигатчысы И.Гәфәсоглуунун көстәрдији кими, бу, һәм гәһрәманлыг – баһадырлыг, һәм дә мәһәббәт дастанлары үзрә үмүмтүрк фолклор ареалында кениш яјылмыш бир мотивdir (114, с.320). Лакин биз бириңчи фәсилдә бундан кениш шәкилдә данышдыгымыз үчүн биз јалныз образын али статусу илә бағлы олдуғуну вургуламагла жетәрләнмәли олуруг.

Баш гәһрәманын мәһәббәт дастанынын башга образларындан башга бир фәрги дә јенә дә елә догулушла бағлыдыр. Бу, гурбанвермәдир. Бунун да өски түрк епик ән'әнәләри илә бағлы семантикасына бириңчи фәсилдә енилди. Мүәjүнәләшдирилди ки, өски мифологи-епик ән'әнәдә бунун мұхтәлиф формалары вардыр. Жаҳуд С.Токарев көрүндујү кими, бу, өз

кенетик көклөри илә шаман айин вә дуалары илә гајнаглашыр (115, с.121-124).

Беләликлә, мәһәббәт дастанының баш гәһрәманы нәзирнијазла, гурбанвермә илә догулур вә бу догулуш ади јолла баш вермир. Бураја гејри-ади гүввәләр мұдахилә едир. Йәмин гүввәләр дастан гәһрәманларының догулушуну илаһинин тәгдирни кими реаллашдырылар. Бу мә'нада әски дастан ән'әнәсиндә гејри-ади статусла догулан гәһрәман образында олдуғу кими, мәһәббәт дастанының нәзир-нијаз, гурбанла догулан гәһрәманлары да гејри-ади статуслу олурлар. Бириңчи фәсилдә дедик ки, бизим мұшаһидәмизә көрә, гәһрәманын мә'чүзәли догулушу да бута комплексинә дахилдир. Белә олдугда Бутаның Тале семантеми илә бғылғы олмасы, даһа дөгрису, Таленин символу кими чыхыш етмәси мәсәләјә аյдынлыг қәтириши олур. Нәзир – нијазла, гурбанвермә илә догулмуш гәһрәманлар яр үзүнә Илаһи миссијалы талејин дашыјычылары кими қәлирләр. Онлар бу дүнјаја илаһи севкинин дашыјычылары кими қәлирләр вә бу, онларын бүтүн сонракы талејини дә мүәјјәнләшдирмиш олур. Догулмуш оғлан вә гызы қебәккәсмәдәки қебәкләри қәсилиди андан нишанланырлар. Бу, бутавермә илә ejni семантикаја бәрабәрdir. Елә буна көрә дә нәзирнијазла догулмуш оғлан вә гызын бир-биринә бута верilmәләринин гејри-ади догулуш мотивли дастанларда олмамасы онларын структуруну, бириңчи фәсилдә қөрдүк ки, бута комплексиндән гырагда гојмур. Елә буна көрә дә, нәзир-нијазла догулмуш гәһрәманларын қәләчәк талеји дә бута алмыш гәһрәманларын сонракы талеји илә эквивалент семантикаја малик олур. Бу бахымдан истәр гејри-ади јолла догулмуш, истәрсә дә өз севкилисиси гејри – ади јолла (бутавермә) тапмыш баш гәһрәман образлары бүтүн мөвчуд вә архебазалары илә гејри-ади статуслу олурлар. Онлар һәм гәһрәманлыг дастанларындан қәлмә ән'әнә илә, һәм дә сонракы тәсәvvüfi-ирфани ән'әнәләрин тә'сири алтында бүтүн параметрләри үзрә ади инсанлардан фәргли образлардыр.

Бириңчи фәсилдә мәһәббәт дастанларының структуру айдынлашдырыларкән қөрдүк ки, мә'чүзәли догулуш мотивли мәтнләрдә қебәккәсмә нишанланма вар, бутавермә јохдур. Еләчә дә бутавермә мотивли мәтнләрдә мә'чүзәли догулуш мотиви јохдур. Дејилди ки, истәр бутавермәнин, истәрсә дә қебәккәсмәнин мәһәббәт дастанларында семантик әқиси ejni

олур. Она көрә ки, hәр икиси мәһәббәт дастанларында Илаһи Тале, Илахи Арзусу кими реаллашдырылып. Қөркәмли алим О.Фрејденберг јазырды ки, әски мифологи дүшүнчә белә бир инам формалашдырыштыр ки, алгыш-дуя руһлар аләминәтанры дәркәһына јетишидијиндә онун нәтичәси олур (116, с.202). Бу хүсусда тәдгигатчы К.В.Чистовун шәрһи дә сәчиј-јөвидир. О јазыр ки, мифологи сәчијәли мә'чүзәли васитә гәһрәманын гејри-ади шәрайт – ситуасијада догулушуну шәртләндирү ки, бу да фолклор тәфәккүрү ганунларына көрә онларын көрчәклик адамларындан сечилмәсінә тә'минат верир (117, с.197).

Беләликлә, мәһәббәт дастанының истәр нәзирнијазла (мә'чүзәли догулуш мотиви) догулмуш, истәрсә дә мә'чүзәли догулушу тәсвир едилмәјиб бута алан гәһрәманлары бир образ кими өз семантик јүклөринин дәјәри бахымдан дастанын ади статуслу образларындан сечилирләр. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларында ики тип баш гәһрәманлар вар. Бириңчиси, нәзир-нијазла, гурбанла догулан вә қебәккәсмә нишанланан гәһрәманлар. Икинчиси, догулушлары тәсвир едилмәјән вә бир-бири илә бутавермә илә нишанланан гәһрәманлар. Һәр ики тип гәһрәманлар силаһлы, күчлү, әлләриндә һакимијәт олан рәгибләринә сазын, сөзүн, әслиндә исә бунлар васитәси илә реаллашан һагтын қемәји илә галиб қәлирләр. Дијтәт верилсә, белә бир тезиси һәкмләшдирмәк лазым қәлир ки, мәһәббәт дастанлары мә'нәви күчлә мадди күчүн дөјүшүнү вә бириңчинин икинчи үзәриндә ғәләбәсими тәсдиг едир. Мәһәббәт дастанларының орта әсрләрдә тәсәvvüfi-ирфани қөрүшләрлә сүсләнмәнин нәтичәси олараг ортаја чыхдығыны گәбул етсәк, онда бурада Сөзлә Зорун дөјүшүнүн олдугуны ән азы нәзәри шәкилдә گәбул етмәлийик. Дијтәт едәк.

Мәһәббәт дастанының бута алмыш гәһрәманлары дәрхал өз севкилисисин ардыјча сәфәрә чыхырлар. Онлары бу јолдан һеч кәс, нә севдикләри валидејнләри, нә догма јурд, бир сөзлә, һеч кәс вә һеч нә сахлаја билмир. Гәһрәманлар онлары бу јолдан әнкәлләмәк истәјөнләрә баша салырлар ки, онлар илаһидән бута алышлар вә бу јолдан дөнә билмәзләр. Башга сөзлә, инди онлар һагг-Аллаһ јолунун јолчуларыдыр. Бу бахымдан мәһәббәт дастанын Ашиг гәһрәманларына қөрүнмәз бир инад һакимдир. Онлар һеч нәдән вә һеч кимдән горхмадан өз мәгсәдләринә докру аддымлајылар. Мараглыдыр ки, ин-

санлар үчүн горхулу олан һеч бир шејдән онлар горхмурлар. Зәһәр гүјусундан саламат чыхырлар, чөллад балтасындан меңчүзәли шәкилдә хилас олурлар, узун, өлүмчүл жолу «бир көз гырпымында» гәт едиб мәгсәдләринә чатырлар. Бунлар аді инсанын физики күчү чәрчивәсиндә дејилдир. Бүтүн бу күчү, бу гүввәни, бу габилийјәтләри онлар Илаһидән бута алмышлар. Бута Илаһидән кәлмә Таледир. Бу бахымдан Аллаһ дүнҗанын јарадычысы кими өз бәндәсинә сечим едир вә ону өз миссијасынын јолчусуна чевирир. Мәсәләnin мәнијјәти дә бунунла баглыдыр. Аллаһ дүнҗаны сөзлә јарадыб. Бир дәфә «Кон» («Ол») дејиб вә дүнja да јараныб. Беләликлә, дүнja – јарадылыш Аллаһын ирадәсинин Сөздән әмәлә қәлмиш төрәмәсидир. Дүнҗанын башлангычында Илаһи Сөз дурур вә мәһәббәт дастанларынын Ашиг гәһрәманларынын бүтүн күчү, гүввәси дә елә бу Сөздәдир. Онлар сөз демәк, шайрлик гүдрәти алмышлар. Бу, аді бир гүдрәт дејил. Онларын дедикләри сөзләр илаһи мәтләбләрин иfadәсидир. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, ән чәтин сынағларда илаһи бутасыны онлара верән Ашигләрин көнүлләринә қәлир, даһа догрусу, көнүлләрини илаһи сөзлә долдурур вә Ашигләр дә бүтүн һалларда һәмин илаһи сөзләрин һесабына галиб қәлирләр. Бу бахымдан Ашигләрин силахы Сөздүр вә бу сөз дә аді сөз олмајыб, онлара бута илә верилән Илаһи Сөзүдүр. Илаһи сезүнүн габагында дүнҗанын һеч бир мадди күчү дајана билмәз. Она көрө ки, дүнja вә онун үстүндә бәргәрар олан бүтүн варлыглар јарадылмышлары. Бу јарадышын сәбәби исә Илаһи Сөзүдүр. Ашиг дә Илаһидән кәлмә Сөзлә силаһланыб. Демәк, бурада дејүш шәрти планда јарадан објектлә (Сөзлә) јарадылмыш објектләрин (Ашигә гарыш дуран шәр гүввәләр) арасында вә тәбии ки, Сөзүн вә беләликлә, һәмин сөзлә силаһланмыш Ашигин галиб қәләчөји габагчадан аждындыр.

Ашиг вә Мә'шүг бүтүн мәһәббәт дастанларында илаһи гүдрәтинын дашишычыларыдыр. Анчаг бу, Ашигин симасында даһа аждын көрүнүр. Бунун сәбәби вар. Мәсәләnin бу чәһәти нә диггәт едәк. Бутавермә мотивли дастанларда Ашиг гәһрәмана бута верилди тәсвир олунур вә дастан мәтнләринин үмумиләшдирилмәсindән бәлли олур ки, һәр ики гәһрәман ејни заманда бута алыр. Мәсәлән, «Ашиг Гәриб» дастанында тәсвир едилir:

«Рәсул јатмышды, јухуда көрдү ки, Тифлис шәһәриндә беништ мисаллы бир бағдадыр, бунун башынын үстүндә чејран мисаллы бир гыз, гаш каман, қөзләр пијалә, бурун һинд фындыгы, синә Сәмәргәнд қағызы, мәмәләр шамама кими јумурланыб ипек қөjnәкдән баш вермишdir, баханын әглини апарыр. Бу гызын јанында бир дәрвиш, дәрвиш гызын әлини Рәсулa узадыб:

– Рәсул, бу гыз Тифлисли Хачә Сән'анын гызы Шаһсәнәмдир, буну сәнә бута верирәм, чох чәкмәз бир-биринизә чатарсыныз, - дејиб чәкилди» (20, с.170).

Бурада мараглы олан нәдир? Мәсәлә бурасыннадыр ки, гәһрәманын бута алдыгы мә'лумдур. Гыз да бута алыр. Анчаг бута угрунда сүжет һәрәкәти бахымындан Ашиг мубаризә апарыр вә биз Мә'шүгун белә бир сүжет һәрәкәтли мубаризәсдин шаһиди олмуруг. Әслиндә бу, бир тәрәфдән ән'әнәдән ирәли қәлир. Мәсәлән, о дөврдә едә мәһәббәт дастанлары учун камил «Ашиг-Мә'шүг» комплекси олан Фүзули «Лејли вә Мәчнун»унда да сүжет фәаллыгы Мәчнұна мәхсүсдур. Бу, Низами «Лејли вә Мәчнун»унда да беләдир. Анчаг тутаг ки, Низами «Хосров вә Шириң»ндә белә дејил. Бурада һәм Ашиг, һәм дә Мә'шүг сүжет һәрәкәти бахымындан фәалдыр. Беләликлә, Низаминин бир әсәриндә («Хосров вә Шириң») Мә'шүг фәал, о бириндә («Лејли вә Мәчнун») фәал дејилдир. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында да Мә'шүг сүжет һәрәкәти бахымындан аз фәалдыр. Башга сөзлә, јазылы әдәбијат әски гәһрәманлыг ән'әнәләриндән узаглашдыгча Мә'шүгун фәаллыгы азалыр вә онун мубаризәси мә'нәви мәканда қедир. Анчаг бурада мәсәләnin башга бир тәрәфи дә вардыр ки, ону да унутмаг олмаз. Бу, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары гәһрәманлары олан Ашиг вә Мә'шүгун тәсөвүфи давраныш кодуна ујунлашдырылмаларыдыр.

Гәһрәман өз ашиглијини Илаһидән алыр. Мүгәддәс күчләр онунла илаһи арасында васитәчилик едир вә Илаһидән кәллән мәһәббәти она чатдырылар. Бу бахымдан онун мәһәббәти һагг ашиглиji, башга сөзлә, һагг ашигликдир. Һагг – Аллаһ, Таңрыдыр. Һагга ашиглик Аллаһа ашиглик демәкдир. Она исә бута верилән реал гыздыр. Демәк бу реал јер гызы, јер инсаны Аллаһын тәчәлласыдыр. Гәһрәман бу гызын симасында һагг – Аллаһа ашиг олур. Бу ашиглијин сону исә гәләбәдир. Беләликлә, гәһрәманын ашиглијиндә мәһәббәти тәсөв-

вүфи трактовкасы бүтүн ифадә планлары илә габарыгдыр. Гәһрәман гызда тәчелла едән Танрыја ашигдир – бу, һәиги мәһәббәтдир. Гәһрәманын ашиг олдуғу гыз илаһи көзәллийн дашиыјычысыдыр. Ж'ни о, өзү олмагла бәрабәр, һәм дә мә'чази бир инсандыр. Гәһрәманын гыза жөнәлмиш мәһәббәти бу ба-хымдан мә'чази мәһәббәтдир. Мә'шугун мәһәббәт дастанла-рында сүжет һәрекәти баҳымындан пассивлијинин бир сәбәби дә бурадан қәлир. О, илаһи көзәллийн дашиыјычысыдыр. Буна көрә дә мадди мәканда јерләшмә, функционаллашма имканла-ры да онун статусуна уйғундур. Илаһи көзәллийнин дашиыјы-чысы олмагла Мә'шугә мәчази планда Аллаһы символлашды-рыр вә бу сәбәбдән Ашиг онун архасынча кәзмәлидир. Аллаh – мұтләгдир, алидир, һәр шеин фөвгүндәдир. Бу мә'нада Инсан Аллаһын еңтијағыннадыр вә һәр шеј дә мәһәббәт дас-танларында бу мәнтигә уйғун баш верир. Демәк, Мә'шугун пассивлији бир тәрәфден гадынын орта әсүр чөмијәтіндә ролу илә шәртләнірсә, башга тәрәфден бу, тәсөввүфи давраныш кодуна уйғун ролдур.

Мәһәббәт дастанларынын гәһрәманлары олан ашигләр онлара була верилиб-верилмәмәсіндән асылы олмајараг нағ-жолунун ѡлчулары сајылыштар. Ирәлидә дедик ки, мәһәббәт дастанлары икигәһрәманлы мәтнләрdir вә истәр бутавермә-ли, истәрсә дә бутавермәсиз дастанларда Ашиг вә Мә'шугун бир-биринә олан мәһәббәти гануни, нағдан қәлән бир мәһәббәт кими гәбул едилір. Белә ки, мә'чүзәли докулуш илә бу дүнja ja қәлиб, бир-бири илә көбәккәсмә нишанланан Ашиг вә Мә'шугла бир-биринә була верилмиш Ашиг вә Мә'шугун се-мантик јүклөри ejnidir. Онлар һамысы нағт ашигләридир. Жада салаг ки, бутавермәсиз дастанларда гәһрәманлар өз-өзү-нә докулмурлар. Онларын валидеjnләри сонсуз олурлар. Мұ-гәddәs гүввә – Вәли (Имам Әли, Шаһ Мәрдан, Аға, Хызыр Нәби – дәрвиш образлар комплекси) танры илә онларын ара-сында васитәчилик едир вә бу ушаглар Аллаһын разылығы илә докулурлар. Онлар бу дүнja ja ушаглыгдан Ашиг вә Мә'-шуг кими қәлирләр. Жада салаг ки, бу ушаглар докулан кими көбәккәсмә нишанланырлар. Бутавермә мотивли дастанларда гәһрәманларын докумунун тәсвири олмур. Онлар қәнч олар-кән була алыштар. Бу вахтадәк бир-биринин танымырлар. Бу баҳымдан бутавермә илә көбәккәсмә еквивалент семанти-каja маликдидir. Һәр ики мәһәббәт Аллаһын ирадәси кими кер-

чәкләшир. Елә буна көрә дә биз бириңчи фәсилдә белә бир фикир ирәли сүрдүк ки, мәһәббәт дастанларында була епик комплексиндән гырагда дајанан һеч бир структур ваһиди јох-дур вә бу баҳымдан була комплекси бутавермә мотиви олмајан белә дастанлардан башланыр. Елә гәһрәманларын мә'чүзәли ѡлла, ж'ни Аллаһын ирадәси илә дүнja ja қәлмәләри вә доку-лан кими бир-бириләринә нишанланмалары илаһи мәһәббәт-дир. Була илаһи севки веркиси олдуғу кими, Аллаһын ирадәси илә докулан ушагларын бир-бириләринә нишанланмалары да илаһи севки веркиси – бутадыр. Һеч тәсадүfi дејилдир ки, истәр көбәккәсмә нишанлы олан гәһрәманлар, истәрсә дә була алан гәһрәманларын севки талеji ejni олур. Онлар ejni шәкилдә бир-бириләриндән узаг дүшүрләр, ejni үсүл васитә-ләрлә мұбаризә апарыб бир-бириләринә.govшурлар. Һәр ики Ашиг гәһрәман була алан, жаҳуд көбәккәсмә нишанланан Ила-һидән қәлән сәзлә, сазла дејшүб севкилисинә.govшур. Демәк, гәһрәманын нечә докулмасындан асылы олмајараг мәһәббәт дастанларынын әсас күтәсіндә Ашиг-Мә'шуг комплекси тә-сөввүфи давранышын реаллашма тәзәнүру кими чыхыш едир.

Истәр Аллаһын ирадәси илә докулан гәһрәманлар, ис-тәрсә дә Аллаһын ирадәси илә була алан гәһрәманлар Васитә-чинин көмәji илә реаллашырлар. Ж'ни Имам Әли-Шаһмәрдан – дәрвиш, Хызыр Нәби, Аға ja ушагларын докумунда, ja да була алмаларында васитәчи олур. (Онун бу васитәчи миссија-сы бир гәдәр ирәлидә арашдырылачаг). Гәһрәманлар бүтүн налларда илаһи ирадәсинин реаллашдырычысы кими чыхыш едирләр. Бу илаһи ирадәси мәһәббәт дастанларында мұхтәлиф формада символлашыр.

«Ашиг Гәриб» дастанында жүхуда була алмыш ашиг ез нағг жүхусундан аյландан сонра белә дејир:

Гадир һәгдән мән бир диләк диләдим,
Шукур мурадымы верди, аh мәним.
Чүмә ахшамында, чүмә құнундо,
Әрәнләр јеришди нәзәркаh мәним.

Кәнч жашымда көрдүм дүнja ja гәмини,
Бу заман фәләјин сәрәнчамыны,
Нуш етдим рө'јада ешгин чамыны,
Көрүнду көзүмә докру раh мәним.

*Вагеәдә Рәсүла бута вердиләр,
Долдуруб чамымы бута вердиләр.
Тифлисдә Сәнәмә бута вердиләр,
Ишим олду зикри илләллаһ мәним* (20, с.170).

Бу ше'рдә дини – тәсәввүфи баһымдан бир чох ваһидләрин ады кечир. Рәсүл биринчи бәнддә ачыг шәкилдә диләйинин гадир һәгдән – Гадир Аллаһдан кәлдијини билдирир. Йенә дә биринчи бәнддә тәсәввүф үчүн мүгәддәсләр мә'насында ишләдилән «әрәнләр» ады чәкилир.

«Гурбани» дастанында Гурбани бута алмасы һаггында белә дејир:

*Бир кимсәнә кәлди мәним үстүмә,
Жазылы шәнинә ја минәл-әта!
Имам ола, дамад – Әһмәди – Мұрсәл,
Долдуруб чамини еўләди әтә...* (20, с.209).

Көрүнүү кими, бутавермә заманы Гурбанинин үстүнә кәлән кимсәнә Имам Әлидир. Чүнки Гурбани ачыг шәкилдә дејир ки, о – имамдыр. Әһмәди – Мұрсәлин, јә'ни Мәһәммәд Элејииссәламын дамадыдыр. Бу, исә Мәһәммәдин (ә.) гызынын әри Әлидир. Гурбанинин бундан соңра сөјләдији башга бир ше'р онун бутаны кимин васитәси илә јох, мәһз кимдән алмасыны дәгиг кәстәрир:

*Һагтым әмр еўләди, кәлдим дүнјаја,
Көзүм ачым, мајил олдум о бурча.
Ариф олдум, һагт кәламын охудум,
Әлиф гәддим дал жазылмыш бурча...* (20, ч.210).

Бу бәнддә кәбәккәсмә нишанлы гәһрәманлар комплексинә тамамилә ачыг олан бир аյдыныг қәтирилир. Икинчи фәсилдән јада салаг ки: «Гурбани» дастанында һәм мә'чүзәли докулуш мотиви вар, һәм бутавермә. Бу баһымдан Гурбанинин «Һагтым әмр еўләди, кәлдим дүнјаја» сөзләри бизим биринчи фәсилдә гәһрәманларын докулуш мотивинин бутавермәнин тәркиб һиссәси олмасы һагтындакы фикримизи бирбаша тәсдиг едир. Белә ки, биз демишик ки, бутавермә илә нәзир-нијазла докулма ejni семантик чәкијә бәрабәрдир. Гурбани өзү ачыг дејир ки, мән һаггын әмри илә бу дүнјаја кәлмишәм. Јә'ни Гурбани Танры ирадәсинин реаллашдырычысы кими бу дүнјаја көлир. Бәндин икинчи мисрасындакы фикир сырғ тәсәввүфи мәнијјәтлидир: Көзүм ачым, мајил олдум о бурча... «Гурбани бурада мә'чази ѡлла Аллаһы «бурч» мета-

форасы илә ифадә едир. Анчаг бурада «көзүм ачым» ифадәси докулмагы билдирир. Бурада докулмаг аспекти вар, анчаг бу аспект даһа дәрин аспектин алт гатындаадыр. Бурада «көзү ачылмаг»? бәсирәт ачылмасы алламындаадыр. Диггәт едәк: Гурбани дејир:

*Жатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр,
Сәфил, нә жатмысан, ојан, дедиләр.
Ојандым, гәфләтдән ачым көзүмү,
Ал, -аби, - көвсәрдән ич, ган дедиләр...* (20, с.208).

Демәк әрәнләр Гурбанини јухудан ојатмырлар, гәфләтдән ојадырлар. Нәзәрә алсаг ки, Гурбанинин бүтүн бу ојанмасы мәһз һүшсүзлүг, јуху ичәрисиндә баш верир, онда һеч бир реал јухудан ојанмагдан сөһбәт кетмир. Јә'ни Гурбани јухусунда «јухудан ојадылыр», анчаг бу ојанма заманы белә о, реал, физики јухуда олур. беләликлә, Гурбани гәфләт јухусундан ојадылыр вә бу ојанма илаһи ојанмадыр. Гурбанинин көз еви јатырса, көнүл еви ојадылыр.

*Гурбан она бута верән һаггында дејир:
Исмин хәбер алдым, деди Вәлиди,
Көјдә кәзән Җәбрајылды, Пәриди,
Гапычысы шани-Мәрдан Әлиди,
Мәһәммәд ме'рача кедәр о бурча...* (10, с.210).

Демәк, Гурбанинин «маил олдугу» бүрч Мәһәммәдин(ә.) ме'рача кетдији јердир. Бура Аллаһын мәканыдыр. Бәллидир ки, пејгәмбәр ме'рачда оларкән көјүн доктуз гатыны архада гојур вә замансыз вә мәкансыз бир јерә чатыр. Һәтта бураја Җәбрајылын да қәлмәје ихтијары јохдур. Бура замансыз, чә-һәтсиз бир јердир. Бу, Низами «Једди кәзәл»инде айдын тәсвир олунуб:

*...О елә бир мәнзилә јетиши ки,
Ондан ирәли кетмәмәк Җәбраилә әмр олунмушшур.
Өз јол јолдашларыны јары јолда гојуб,
«Мән»лик јох олан дәрјанын јолуна дузәлди.
Нуран әршдән даһа јүксәкләрә баш вуруб,
Илаһи сирригинин нејбәтли сәһнәсинә дахил олду.
Елә ки, мин нур пәрдәсими јыртды,
Онун көзү нур пәрдәсиз көрдү.
Җәһәт көздән итәндә
Җәһәтсизи о чүр көрмәк олар...* (118, с.23-24).

Беләликлә, пејгәмбәр көјүн дөггүз гатыны – мадди дунҗаны архада гојуб гери-мадди мәканы дахил олур. Бурада җәһәтләр – саг-сол, ашагы – јухары, арха-габаг юхдур. Пејгәмбәр бурада Аллаһы көрүр. О, Аллаһы пәрдәсиз, јә'ни олдугу кими көрүр. Бу мә'нада пејгәмбәр ишыгдан башга бир шеј көрмүр. Бу да тәсадүфи дејилди. Ме'рач һагтында пејгәмбәрдән сорушанлара о, сонралар демишидир ки, «мән нур көрдүм вә ону инди дә көрүрөм». Она көрә дә Гур'анды ачыгча дејилир: «Аллаһ нурун» (јә'ни «Аллаһ ишыгдыр» - М.Ч.) – (119, с.77).

Беләликлә, гәһрәманың бутасы Аллаһдан кәлир. Она бута верәнләр исә Аллаһын бутасыны она јетирән васитәчиләрdir. Бута – севки талеји Аллаһдан кәлир вә бу мә'нада Ашигләр Аллаһын онларын талејинә јаздығы илаһи севкинин реаллашдырычыларыдыр. Елә гәһрәманың «һагг ашығы» миссијасыны да мәһз белә бир мөвгедән баща дүшмәк лазымдыр. Әввәла, «һагг ашығы» һагдан (Аллаһдан) кәлән ашиглик мә'насындадыр. Бу, онун бирбаша лексик мә'насыдыр. Анчаг «һагг ашығы» ифадәси ejni заманда һагга ашиг демәkdir. Һагг ашығы – һагтын ашығы (ашиги). Әслиндә бу ифадәдә тәсәvvүфи ирфани ешгин һәр ики чалары өз ифадәсини тапыбы. Гәһрәманың ешги һагдан кәлән ашигликдир. Гәһрәман бу ешглә севкилидә тәчәллә едән һагга ашиг олуб.

Һагг ашығы олмаг мәһеббәт дастаны гәһрәманынын (Ашигинин) әсас миссијасыдыр вә о, ахырадәк бу миссијанын реаллашдырычысы кими чыкыш едир. Онун бута аландан сонракы бүтүн талеји һагг ашиглиji алмыш инсанын талејидir. Бу бахымдан ашигин һәјаты илаһи гајнагдан бащ алыб кәлән програмлашдырылмыш һәрәкәтдир. Онун һәрәкәтләриндә бундан гыраг неч нә юхдур. О илаһи тале алыб вә бу талеји реаллашдырмагла мәшгүлдүр. Ону јолдан сахламага, юлундан дөндөрмөјә чалышырлар. Анчаг һагг ашығы олдугу үчүн өз јолундан дөнә билмәз.

Мәһеббәт дастанларынын Ашиг гәһрәманы ejni заманда кәзәл сез демә вә кәзәл саз чалмаг габилийјетинин саһиби олур. О, севкилисінә.govушмагдан етру јалныз Сазына вә Сезүнә архаланыр. Бутавермә мотивли дастанларда о, саз чалмаг вә сез демәк габилийјетини бута шәклиндә алыр. Мәсәлән, «Гул Маһмуд» дастанынын башланғычындан охујуруг:

«Әзәл дәврләрдән Исфаһан шәһәриндә бир Хоча Мәһәммәд вар иди. Бир оглу вар иди, ады Маһмуд. Онун да бир гардашы вар иди, ады Гәмбәр. Онлар бир-бириндән ажылмаз идиләр көзә көрүнмәjөн тәhәр.

Мисир шәһәриндә бир Чәфәр паша вар иди. Онун бир гызы вар иди, ады Никар ханым. Ону Маһмуда бута вермишдиләр. Гәздан һәмин вагеәнин ичиндә икән Маһмуда чалмаг, демәк, шайрлик верилмишдир» (20, с.63).

Беләликлә, һагг ашығынын һагдан кәлән образы әслиндә уч илаһи атрибута сејкәнир: севкили, шайрлик, сазәндәлик. Бу бахымдан әслиндә бу уч атрибут һагг ашығы образынын ажылмаз қејфијәти олмагла, бутавермә мотивли бүтүн мәһеббәт дастанларындан кечир. Еләчә дә бутавермә мотиви олмајан мәһеббәт дастанларынын Ашиг гәһрәманлары да кәзәл саз чалыб көзәл сез демәк габилийјетине саһибдирләр.

Бутавермә мотивли дастанларында гәһрәман өз бутасыны, ашыглыг вә сазәндәлик габилийјетини ejni заманда алыр. Дастанларда гәһрәманың саз чалмаг, сез демәк габилийјетине мәһз бута илә јијәләнмәси хүсуси һәзэрә чарпдырылыр. «Гурбани» дастанында бута алмыш Гурбани уч құн һүшсуз галыр. «Гурбани үчүнчү құн аյлыб көрдү ки, башына чохлу гыз-қәлин жыгылыб, деди:

– Ај дәдә, халхыны бурдады, бәс мәнимки һарададыр?

Мирзәли хан деди:

– Огул, өлмүсән, о дүнјадан даныш, сагсан, бу дүнјадан. Сәнинки, мәнимки нәдир?»

Гурбани деди:

– Дәдә, бир баши лимчә, бир баши чөмчә олса, дәрдими сәнә сөjlәjә биләрәм.

Мирзалы хан деди:

– Огул, бир баши лимчә, бир баши чөмчә нә демәkdir? Сән мәнимлә лап гаргадили данышырсан.

Гурбани деди:

– Дәдә, она һәм дәм, һәм гәм чөмчәси дејәрләр. О, қаһдан дәмә чалар, қаһдан гәмә.

Бәли, кәтирдиләр Гурбанијә бир дәнә саз вердиләр. Гурбани сазы алды әлинә, өпүб көзүнүн үстүнә гојду. Зилини зил, бәмини бәм еjlәди, синәсинә басыб алды көрәк нә деди:

*Жатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр,
Сәфил, нә жатмысан, ојан, дедиләр.*

*Ојандым гәфләтдән, ачым көзуму,
Ал, аби-көвсәрдән ич, ган дедиләр... (20, с.208)*

Беләликлә, Гурбани әрәнләрин вердији аби-көвсәр бадәсијлә тәкчә севкилисими јох, еләчә дә саз чалмагы, сөз демәји бута алыр. Онун сөз демәк габилијәтини мәһз бута алмасы Гурбанинин «дохсан мин кәлмәмә бәјан дедиләр» мисрасындан да көрүнмәкдәир:

*Ојандым гәфләтдән, ачым көзуму,
Әрәнләр пајине сүртдүм узуму,
Диндирдиләр, hag сөјләдим сөзуму,
Дохсан мин кәлмәмә бәјан дедиләр... (20, с.208)*

Гурбанинин сазы илк дәфә әлинә көтүрмәси дастанда комик бојаларла тәсвир олунур. О, һеч вахт саз чалмадығы, әлинә саз көтүрмәди үчүн сазы «бир башы лимчә, бир башы чөмчә» адландырыр. Бу, бир комик метафорадыр ки, ондан ашыглар дастанлары нәгл едәркән тәзәчә бута алмыш гәһрәманын саз чалмаг габилијәти алмасыны тәсвир заманы истифадә едирләр.

Гәһрәманын һагг ашыгына чеврилмәсindә бадә елементи рол ојнајыр. Башга сөзлә, гәһрәман бута аларкән мүгәддәс она бадә тәклиф едир. Бу бадә ади бир ички бадәси дејилдир. Мүсәлман олан гәһрәманлар буну өввәлчә ади ички кими гәбул едиб ичмәк истәмиirlәр. Анчаг бута верән она баша салыр ки, бу ади бадә јох, ешг бадәсидир. Буну ичмәк олар. «Сејди вә Пәри» дастанында охујуруг:

«Сејди бу сөзү ешидәндә аглаја-аглаја өзүнү јетирди атасынын мәзар сандығынын үстүнә. Торпагы гучаглајыб атасына шикајтләнди. Башы гәбрин үстүндә, ону јуху апарды. Аглар – агасы Шаһи-мәрдан өзүнү јетириб деди:

– Огул, нијә аглајыб гәмкин олурсан? Ал әлимдән бу чамы ич!»

Сејди деди:

– Атам, анам сана гурбан, ахы о чам бизә нәһјди.

Әли деди:

– Огул, бу чам о чамлардан дөјүл.

Сејди чамы нуш еjlәdi... (64, с.179)

Көрүндују кими, Әлинин (ә.) Сејдијә ичирдији чам ади чам дејил. Бу бахымдан чам-бадә бутавермә мотивинин тәркибинә дахил ади елемент јох, бутавермәдә хұсуси рол ојнајан, тәсәввүф – ирфани дүшүнчәдә өзүнәмәхсүс семантикаја малик

рәмзи-мә'чази анлајышларданыр. Һәмин анлајыш мәһәббәт дастанларында даһа өјани формада маддиләшәрәк бадә образынын симасында даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр. Бу бахымдан бадә образынын истәр үмуми тәсәввүфи-ирфани символикасы, истәрсә дә дастанчы бахышында бу символиканы семантик һүдудлары «Мүгүм шаһ» дастанында чох әтрафлы тәсвир едилиб:

«Чүмә күнү иди. Ушаглар Мүгүм шаһла құллұ багда көзирдиләр, анчаг Мүгүм шаһын һеч һалы үстүндә дөјүлдү. Мүгүм шаһ бир сәрв агачынын дибиндә фикирдәјди. Буну گәм јухусу тутду. Бу, گәм јухусунда галды. Ушаглар дагылыбы кет-диләр. Бунун үстүнә ким қәлди? – Дарда галанларын дадына чатан Хыэр pejgembär. Хыэр pejgembär она деди:

– Огул, нә јатыбсан, бир көзүнү ач!»

Мүгүм шаһ көзүнү ачды. Хыэр деди:

– Мәни таныјырсанмы? Мән мүшкүл ишләри дүзәлдәнәм.

Әлиндә бир пијала Mүгүм шаһын габагына тутду, деди:

– Огул, ал бу пијаланы ич!

Мүгүм шаһ деди:

– Ага, о сују бизә нарам бујурублар.

Хыэр деди:

– Огул, бу сән дејән судан дејил. Бу су Лејлини Мәчинуна, Фәрәнады Ширина, Арзуну Гәмбәрә, Шаһсөнәми Гәрибә, Әслини Кәрәмә јетирән судандыр.

Мүгүм шаһ сују алды. Хыэр деди:

– Бу сују сана верирәм бир Аллаһын ешгиндә, јуз ийирми дәрд мин pejgembärin eшгиндә. Ондан да Ханбалыг шәһәриндә Фәтәли ханының гызы Құдшан ханымын ешгиндә. Ону сана бута верирәм, сәни дә она.

Бу сөздән соңра Мүгүм шаһ бу чамы башына чәкиб ичди... (64, 206).

Гејд едәк ки, «Мүгүм шаһ» дастаны бизә мәһәббәт дастанларынын бута епик комплексини өјрәнмәк вә үмумијәтлә бу дастанларын тәсәввүфи-ирфани давраныш кодуну аждынлаштырмаг бахымындан һеч бир мәһәббәт дастанынын тәгдим едә билмәјчәји материал верир. Бурада бизим бириңчи фәсилдә бутавермә мотивли вә бутавермә мотивсиз бүтүн мәһәббәт дастанларынын бута епик комплексинә кирмәси һагында ирәли сүрдүйүмүз тезиси тәсдиг едән чох гијмәтли ин-

формасија вар. Бу информации бир гәдәр «касыб» шәкилдә «Сәjjад вә Сәадәт» дастанында да мөвчуддур. Бурада да Сәjjада јухуда бир дәрвиш бадә ичирмәк истөјир.

«Сәjjад, – ага дәрвиш, бадә ичмәк бизә нарамдыр, – дедикдә, дәрвиш чавабында деди:

– Огул, бу бадә Лејлини Мәчинуна, Ширини Фәрһада, ашиги мә'шүг јетирән бадәди, ал, нуш ет!» (64, с.323).

Инди исә бу ики дастандакы информацииалары үст-үстә гојуб структур-семантик тәһиллә чәлб едәк. «Мүгүм шаһ» дастанындан көрдүк ки, бу бадә аді бадә олмајыб, Лејлини Мәчинуна, Фәрһады Ширинә, Арзуну Гәмбәрә, Шаһсәнәми Гәрибә, Эслини Кәрәмә јетирән бир бадәдир. «Сәjjад вә Сәадәт» дастанында бу ашиг-мә'шүглардан Лејли вә Мәчинунун, Ширин вә Фәрһадын ады чәкилир. Анчаг бурада даңа үмумиләшширичи вә елә бу бахымдан да гијмәтли семантик тутума малик бир ад-гәлиб чәкилир. Бу дастандан бәлли олур ки, бу бадә «ашиги мә'шүг јетирән бадәди». Мәсәләнин бу чәһәти гијмәтли олмагла семантик һүдүллары бахымындан чох кенишцир. Инди исә јухарыда адлары чәкилән ашиг-мә'шүгларла баглы дастанлары бутавермә мотиви бахымындан јада салаг.

«Ашыг Гәриб» дастанында Гәриб Шаһсәнәми буга алыр, је'ни буга алырса, демәк буга комплексинә дахил олан бадәдән дә «дадыр». Мәсәлә бурасыннада дыр ки, нә «Лејли-Мәчинун» дастанында, нә «Арзу-Гәмбәр» дастанында, нә «Эсли-Кәрәм» дастанында бутавермә мотиви јохдур. «Лејли-Мәчинун» дастанында Мәчинун-Гејс Хачә Абдулланын нәзир-нијазла докулмуш оғлудур. Лејли онун буга илә верилмиш севклиси дејилдир. «Арзу-Гәмбәр» дастанында да Арзу Гәмбәрин әмиси газыдыр вә онлар кебәккәсмә нишанлыдырлар, бутавермә јохдур. «Эсли-Кәрәм» дастанында да Зијад ханла Гара Кешиш өвладсыз олурлар. Экәр өвладлары оларса, онлары бир-бири илә евләндирмәк нағгында әңд-пејман етдикдән сонра ушаглары анадан олур. Бурада да бутавермә јохдур. Беләликлә, нә Мәчинун, нә Арзу, нә Кәрәм буга јухусуна кәтмәмиш, буга бадәсини алыб ичмәмиш. Анчаг «Мүгүм шаһ» дастанына көрә, бунлар буга бадәсини ичмишләр. Бунунла парадокс яраныр.

Парадоксун һәлли јөнүндә белә бир иддия етмәк олар ки, бунлар мұхтәлиф дастанлардыр вә бу мұхтәлиф дастан-

ларын бир-бири илә узлаштырылмасы вачиб дејилди. Бу бахымдан бир фолклор мәтни олараг чох кениш әразидә јајылмыш мәһәббәт дастанларымыз бир-биринә зидд, ујун қәлмәҗән елементләр тәгдим едә биләр. Әлбәттә, бу фикри гәбул етмәк олар. Дастан бир фолклор надисәсидир, фолклорда исә белә «зиддийәтләр» чох олур. Бурада јада истәр-истәмәз «Китаби-Дәдә Горгуд» дүшүр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Шәклү Мәлик бир нечә дәфә өлдүрүлүр. Бу, тәдгигатчылар тәрәфиндән мұхтәлиф чур изаһ олунур. Һәмин изаһлар бизим мөвзумуз бахымындан чох аз актуаллыг кәсб етди ўчун онлара тохунмагы мәгсәдәујүн сајмырыг. Анчаг тәдгигатчылары бу мәсәлә чох дүшүндүрүр. Ахы, «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары бир «Китаб» шәклинде редаксија олунмагла гејдә алындығы дөврдә ванид мәтнләр топлусу кими јазыја көчүрүлүб. Экәр Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары биткин вә мүстәгил мәтнләрдисә, Азәрбајчан ашыг мүһитләринин бир-бириндән чографи бахымындан чох узаг мәканларында ифа олунмалары сәбәбиндән онлардакы һансыса «үүгүнсүзлүглар» там тәбии гәбул олунмалыдыр. Анчаг «Мүгүм шаһ» дастанында бу «үүгүнсүзлүг» «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «үүгүнсүзлүгларла» мұгајисәдә о гәдәр мүшәнидә олунмајандыр ки, бизә гәдәр «Мүгүм шаһ»дакы бу детала тәдгигатчылар неч фикир вермәшиләр. Һалбуки «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «үүгүнсүзлүглар» тәдгигатчылары кениш шәкилдә дүшүндүрмәкдәдир. Фолклоршүас алым Б.Абдулла епосун мәрасимләрлә, әски әсатири, әфсанәви көрушләрлә бағлы поетикасына һәср етди юнити монографиясында неч тәсадүфи олмајараг, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мәтниндәки «үүгүнсүзлүглар» айрыча һиссә һәср едир. О јазыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да өлөнин хортдамасы, аз гала, аді һала чеврилиб. Икинчи бојда елини, айләсини гуртармаг ўчун кафирләрлә дөјүшән Салур Газан елә бу кафирләрин башчысы Шәклү Мәликлө гарышылашыр. Бојда дејилир ки, о, «Шәклү Мәлији бөкүрдүбәни атдан салды, гафилличә гара башыны кәсди» ... Үчүнчү бојда Бамсы Бејрәйин Бајбурд һасарында дустаг сахланылан ѡлдашларыны гуртармаг ўчун башланылан дөјүшдә јенә дә Шәклү Мәлик ортаја чыхыр. Јенә дә Салур газанла үзүзә қәлир вә јенә дә онун әли илә чәһәннәмә васил олур... Дөрдүнчү бојда, ики кәррә Салур Газанын өлдүрдүү Шәклү Мәлик дуруб дүз мејданын ортасында. Бу дәфә дә Салур Газан

онун башыны көсир... Доггузунчы бојда Шөклү Мәлик аяғыны сындырмыш Бәкилин жүрдұна һүчүм едир... Мәсәлә бурасындастыр ки, бојлардакы бу чүр дурум жалныз Шөклү Мәликтә битмир. Икинчи, үчүнчү бојда Дәли Дондар Гара Тәкур Мәлији, икинчи, дөрдүнчү бојда исә Гаракүнә оғлу Гара Будаг Бугачыг Мәлији айры-айрылығда ики көрө өлдүрүрләр». Тәдгигатчы Б.Абдулла бүтүн бунлар көләчәк тәдгигатлар үчүн гејдә алары өз фикрини чох конкрет ифадә едир: «Абидә белә-белә уйгунсузлуглар чохдор вә бунлары өјрәнмәк үчүн «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дахили механизми илө дә дәриндән мәшгүл олмаг вачиб шәртләрдәндир» (92, с.216-217).

Фикримизчә, Б.Абдулланың «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бу «уйгунсузлуглары» епсүн дахили механизми илө әлагә-ләндирилмәси дүзкүндүр. Бу бахымдан бутавермә мотиви олмајан дастан гәһрәманларынын белә «Мүгүм шаһ» дастанында бута-бадә мотиви илө әлагәләндирилмәси истәр «Мүгүм шаһ» дастанынын, истәрсә дә Азәрбајчан мәһәббәт дастанчылығынын «дахили механизмләри» илө бағылышыр. Бу, епик ән'әнәнин структур-семантик проблемләридир вә буны истәр «Мүгүм шаһ», «Сәjjад вә Сәдәт» дастанларыны, истәрсә дә бүтөвлükдә Азәрбајчан мәһәббәт дастанларыны структур-семантик истигамәтдән тәдгиг етмәдән айдынлашдырмаг мүмкүн дејил.

Мәһз белә бир структур-семантик айдынлашдырманын мәнтиги нәтичәси олары билдиририк ки, Азәрбајчан мәһәббәт дастанчылығы епик ән'әнәси дастанларда бутавермә мотивинин олуб-олмамасындан асылы олмајараг бүтүн мәһәббәт дастанларыны бута семантеми илө дәјәрләндирмишшидир. Башга сезлә демиш олсаг, көбәккәсмә нишанлы олан Ашиг вә Мә'шүгүн бир-биринә олан севкиси бута севкиси кими гәбул едилмишшидир. Бу бахымдан «Мүгүм шаһ», «Сәjjад вә Сәдәт» дастанларында неч бир «уйгунсузлуг» өслиндә јохдур. Бурада зәнирән уйгунсузлуг кими, епик ән'әнәнин вариантив рәнка-рәнклигинин ундуулмасы кими көрүнән бу өчән дә мәһәббәт дастанларынын структур-семантик өсасыны тәшкүл едән бута епик комплекси илө бағылышыр. Биз биринчи фәсилдә мәһәббәт дастанларынын структуруну өјрәнәркән белә бир тезиси сүбүт етмәjә чалышырдыг ки, истәр бутавермә мотивли, истәрсә дә бутавермә мотивиз, яәни көбәккәсмә нишанлы олма мотивли мәһәббәт дастанларынын һәр икиси өз структур семантикалары бахымындан еjni бир системә – бута епик ком-

плексинә дахилдир. Чүнки фәсилдәки тәдгигат көстәрди ки, епик ән'әнә көбәккәсмә нишанлы олан гәһрәманларын севкисини дә бута севкиси кими илаһи севкиси несаб едир. Истәр бутавермә, истәрсә дә көбәккәсмә нишанлама ejni бир Ирадәнин – Илаһинин веркиси илә һәјата кечир. Бундан башга, аждын олду ки, истәр өвладсыз валидејнләрә өвлад верән (бунунла онларын илаһидән кәлмә нишанлылығыны тә'мин едән), истәрсә дә бутавермә мотивли дастанларда гәһрәманлары бир-биринә бута верән ejni бир күч-һәзрәт Әли(ә) – Шаһмәрдан-Ага-Хызыр пејгәмбәр-дәрвиш образ комплексидир. Бу бахымдан мәһәббәт дастанчылығы епик ән'әнәсindә истәр көбәккәсмә нишанлылығы, истәрсә дә бутавермә – һәр икиси Илаһинин Әмри, Илаһи Нишанлылығы кими гәбул едилir. Бу мә'нада бутавермә мотиви олмајан дастанларын гәһрәманлары олан Әсли вә Кәрәмин, Лејли вә Мәчнунун, Арзу вә Гәмбәрин «Мүгүм шаһ» дастанында бута алмыш гәһрәманлар кими тәгдим едилмәси нә бир тәсадүф, нә дә бир уйгунсузлуг олмајыб, тамамилә «уйгун» вә «зәрури» бир надисәдир. Она көрә ки, епик ән'әнә бүтүн Ашиг вә Мә'шүглары бута гәһрәманлары яәни севкиси Илаһидән кәлән гәһрәманлар сајыр. Бу мә'нада бутанын дәгиг семантик тутуму да айынлашмыш олур. Әкәр мәһәббәт дастанчылығы ән'әнәси фактик оларыг бута алмајан гәһрәманлары белә бута алмыш сајырса, онда бута семантеминин мә'на чәркәси Илаһи Севки – нағг Ашиглиji – Илаһи Тале кими системләшир. Бу өчән мәһәббәт дастанлары үчүн истиснасыз оларыг универсал бир гәлибдир. Буна көрә дә һәр һансы бир мәһәббәт дастанынын бута семантемидән нә дәрәчәдә узаглашмасындан, жаҳуд она нә дәрәчәдә жаҳынлашмасындан асылы олмајараг Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын һамысы бу вә ja дикәр дәрәчәдә өз структур-семантик мәниjјәтләрindә бута семантемини реаллашдырыр вә бу бахымдан онларын һамысы бута епик комплексинә дахилдир.

Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын бута епик комплексинә дахил олмасы өслиндә мәһәббәт дастанларынын өз мәтни илә «санксиялашдырылыб». «Мүгүм шаһ» вә «Сәjjад вә Сәдәт» дастанларындан сөjkәндийимиз белә «санксиялашдырычы» фактлары бир даһа жада салаг вә онларын парадигма чәдвәлини гураг:

- «Мұғұм шаһ» дастанларда: «Бу су Лејлини Мәчнұна, Фәрнады Шириңө, Арзуну Гәмбәрә, Шаһсөнәми Гәрибә, Әслини Кәрәмә жетирән суданды» (64, с.206).
- «Сәjjад вә Сәдәт» дастанында: «Бу бадә Лејлини Мәчнұна, Ширини Фәрнада, ашиги мә'шүгә жетирән бадәди» (64, с.323).

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының структур-семантик тәдгиги мәһз «бу ики чұмләнин» дашыдығы семантик информациинасын тәдгигат мұстәвисинде мәһз мұтләгләшdirмә, дигәт концентрациясы тәләб едир. Нијә көрә мәһз «бу ики чұмлә» вә нәјә көрә мәһз дыңрагда. Она көрә ки, белә информатив чұмләләри Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларындан бәрпа етмәк вә онларын сајыны чохалтмаг олар. Онларын чохалдылмасы бүтүн һалларда вариантылары вермиш олачаг. Лакин истәнилән вариантылар онлары үмумиләшdirән, бирләшdirән, ортаглашдыран инвариантты реаллашдырылар. Бу ики чұмлә исә бирликдә мәһз инвариантты бүтүн структур-семантиктутуму илә әкс етдирилә билүр. Она көрә «бирликдә» ки, бу чұмләләри айрылығда өјрәнмәк инвариантты бүтүн тутуму илә әкс етдирилә билүрләр. Даһа дәғиг демиш олсаг, «Сәjjад вә Сәдәт»дәки информатив чұмлә бирбаша инвариантты әкс етдирилә, «Мұғұм шаһ»дакы информатив чұмлә исә инварианттын семантик тутум сырасының кенишликлә әкс етдирилә. Дигтәт едәк.

«Мұғұм шаһ» дастанында епик ән'әнәдә бута Ашиг-Мә'шүгларысајлмајан гәһрәманлары да бута ашигләри сајыр вә бу чұмләдән биз кәбәккәсмә мотивиндән гајнагланан ашиглөрин дә бута ашигләри олдуғуны аյдынлашдырыш олуруг. Бу бахымдан семантик тутум сырасы бурада мәһз Қенишләр: Лејли-Мәчнұн, Фәрнад-Шириң, Арзу-Гәмбәр, Әсли-Кәрәм семантик сыралары. Бу мә'нада бу семантик сыраларын структур әламәти қенишликләр. «Сәjjад вә Сәдәт» дастанында исә сыра кениш дејил: Лејли-Мәчнұн, Шириң-Фәрнад. Қөрдүүмүз кими бизи инвариантта қенишлик бахымындан «Мұғұм шаһ» дастаны даһа чох жаҳынлашдырыр. Бу мә'нада «Мұғұм шаһ» дастаны Ашиг-Мә'шүг инварианттын бәрпа етмәје кифајәт гәдәр дәғиг семантик сыра вермиш олур. Чүнки бу семантик сыраларда бута гәһрәманлары илә кәбәккәсмә гәһрәманлар бир семантик сырала салыныр вә ejni семантикадан – бута ашигләри семантикасындан тәгдим едиләр. Бунун әсасында инвариантты

бәрпа етмәк тәдгигатчының бојнуна дүшмәклә буна имкан ярадылыр:

<i>Гәриб</i>	<i>Шаһсөнәми</i>	<i>Бута ашигләри</i>
<i>Мәчнұн</i>	<i>Лејли</i>	<i>Үмумијәтлә ашигләр</i>
<i>Гәмбәр</i>	<i>Арзу</i>	<i>Кәбәккәсмә ашигләр</i>
<i>Кәрәм</i>	<i>Әсли</i>	<i>Кәбәккәсмә ашигләр</i>

<i>Инвариант</i>	<i>Ашиг</i>	<i>Мә'шүг</i>	<i>Бута ашигләри</i>
------------------	-------------	---------------	----------------------

Қөрүндүјү кими, «Мұғұм шаһ» дастанын тәгдим етдији семантик сыраларын инвариант семантик сырасыны биз мүәјжән етмиш олдуг. «Сәjjад вә Сәдәт» дастанында исә тәдгигатчының мұдахиләсинә еһтијач галмыр, инвариантты дастаның өзү тәгдим едир:

<i>Мәчнұн</i>	<i>Лејли</i>	<i>Үмумијәтлә ашигләр</i>
<i>Фәрнад</i>	<i>Шириң</i>	<i>Үмумијәтлә ашигләр</i>
<i>Ашиг</i>	<i>Мә'шүг</i>	<i>Бута ашигләри</i>

Қөрүндүјү кими, Мәчнұн вә Лејлинин, Фәрнад вә Шириңин бута ашигләри олмасы гәнаәтине тәдгигатчы кәлмәди, дастан өзү онлары мәһз бута ашигләри – Ашиг-Мә'шүг кими тәгдим етди. Бу бахымдан һәр ики дастанын тәгдим етдији информатив чұмләләр бир-бирини тамамлајылар. Она көрә ки, «Мұғұм шаһ»да буталы вә бутасыз гәһрәманлар бир сырода тәгдим едилүрләр. Бу, бутасыз гәһрәманларын буталы олдуғунун сүбүтудур. «Сәjjад вә Сәдәт»дә исә тәгдим олунан гәһрәманлар епик ән'әнәдә үмумијәтлә бутасыздыр. Дастан исә онлары бута епик комплексинин семантик гәлиби олан Ашиг-Мә'шүг «инварианттындан» өзү тәгдим едир. Беләликлә, «Мұғұм шаһ» дастанындан инвариант тәдгигатчы тәрәфиндән бәрпа едилүрсә, «Сәjjад вә Сәдәт»дә инварианттын өзү тәгдим едир. Бу бахымдан биз Азәрбајҹан фолклоршұнаслығы, классик әдәбијатшұнаслығы үчүн ики мұһым нәтичә әлдә етмиш олуруг. Бириңчиси, «Мұғұм шаһ» вә «Сәjjад вә Сәдәт» дастанындан бәрпа олунан Ашиг-Мә'шүг инвариантты Азәрбајҹан фолклоршұнаслығында мәһәббәт дастанларының варианташмасы проблеминә тамамилә чох чидди бир структур-семантик аспект вермиш олур. Мәһәббәт дастанларының, үмумијәтлә дастанларын вариантивләшмәси мәсөләси барәдә чох дејилмишdir. Индики һалда һәмин фикирләrin садаланмасы бизи мәтләбдән узаглашдыра биләр. Она көрә үмуми шәкилдә бунун сәбәбләри нағында дејилмишләри жада салаг. Бунун башлығы сәбәбләри сырасында ejni дастанын мұхтәлиф ашыг

мұнитләриндә ифа олунмасы көстәрилир. Бу, дogrудан да белләдир. Дастанчылыг «дөвриjәсинө» дахил едилмиш hәр hансы бир дастан жарадычылыгы ашыг мұнитиндә дастанчылыг әn'әnәләринин фөвгүнә галха биләрсө, онда hәmin дастан жарандығы ашыг мұнитинин сәрhәdlәrinи adлаja, башга ашыг мұнитләринә кечә билир. Башга ашыг мұнитләринин исә hәrәsinin өзүнәmәхсүс дастанчылыг «халлары», «кулләри», мәhәllи үслуб фәргләрини сұбута ehtијач жохdur. Бир ашыг мұнитиндәn o биринә адламыш дастан hәr белә адландыгча фәргли варианты чәhәtlәri әldә etмиш olур. Bu баҳымдан вариативлиjiн көрунәn башлычы чәhәти будур. Анчаг жухарыдақы инвариант «инад еdir» ki, вариативлиjiн mәhәbbәt дастанларынын структур-семантик баҳымындан bir чох башга сәбәби dә var вә bu чидди сәбәb «choх чидди» вариатив фәргләрә kәтирир. Ona көrә ki, мұхтәлиf ашыг мұнитләринdә ифа олунан ejni bir дастанын варианты фәргләри чох vaхт чидди, структур баҳымындан диггәt чәlb еdәn olумur. Lakin ejni bir дастанын мұхтәлиf, bә'zәn лап гоншу ашыг мұнитләринdә bir вариантынын буталы, o биринин бутасыз olmasы, дogrудан da, чох чидди вә үzәринdә dә чидди дүшүнчә tәlәb еdәn варианты фәргидir. Bu фәргин исә «ачары», hәll kodu mәhәz «Mүgүm шah» вә «Сәjjad вә Сәdәt» дастанларындан bәrpа олунан Aшиг-Мә'шуг инвариантыдыr. Baхаг.

Проф. M.Н.Tәһmasib «Аббас вә Күлкәz» дастанынын әldә олан jедdi вариантыны (чап олунмуш вә олунмамыш - M.Ч.) мұgaисә еdәrәk онлары варианты хұсусиijәtlәrinә көrә iki група вә bir јарымгруппа аյырмышдыr. O, биринчи вә ikinchi груп hәrәsinе үч дастан aид etмиш, jеддинчи варианты исә аjрылыгда kәtүrmушdүr. Профессорун тәdgигинdәn aждын olур ki, биринчи група aид олан дастанда Аббас вә Күлкәz kәbәkkәsmә niшanlydyrlar. Ikinchi груп дастанларда исә Аббас Tuфарганлы, Kүлкәz исә Tәбрizlidir. Онлар бир-биринә buta верилирләr. Jеддинчи вариантыda исә Аббасла Kүлкәz әmioғlu-әmigyzы вә kәbәkkәsmә niшanlydyrlar. Bулар hәlә mәktәbdә oхуяркәn бир-биrlәrinә buta верилирләr (1, c.264-274).

Беләликлә, «Аббас-Күлкәz» дастанынын M.Н.Tәһmasib тәrәfinidәn тәdgигә чәlb еdилмиш вә Шимали Азәrbaјчana aид олан вариантынын bir групу буталы, o бири групу бутасыздыr, jә'ni kәbәkkәsmә niшanlama мотивлиdir. Jеддинчи

вариант исә, сөзүн hәrfi аламында, buta вә kәbәkkәsmә мотивләrinи «синтез» etмишdir. Bu да дастанчылыг әn'әnәләrinin өз ганунауjгунлуглary дахилиндәdir. Jada salag ki, «Гурбани» дастанында gәhрәman hәm «mә'чүзәli» jолнan - nәzir-niјazla догулур (kәbәkkәsmә niшanlanma мотивинин tәrkib hissәsi), hәm dә buta alыr. Bундан башга, дастанын фолклоршүнас B.Абдулла тәrәfinidәn чәnub mәtbuatындан kәtүrәrәk Baкыда jaјынладыгы Сивиш вариантында Аббасла Kүлкәz kәbәkkәsmә niшanlydyrlar (120, c.123). Дастанын фолклоршүнас M.Гасымлы тәrәfinidәn бизә аудиокассетләr шәklindә тәгдим едилмиш Cәлmas вариантында исә Аббасла Kүлкәz butaјадәk бир-бирини танымыр вә бир-биринә buta верилирләr (121, 1-чи аудиокассет).

Беләликлә, дастанын шималлы вә чәnublu вариантылары иki әsас grup әtrafyнда чәмләшиr: butалы вә butасыz вариантылар. Тәbии олараг белә bir суал mejdana чыхыr. Нечә olur ki, ejni bir дастан мұхтәлиf ашыг мұнитләrinde hәm butалы, hәm dә butасыz вариантылара маликdir? Өзу dә дастанын Аббас Tuфарганлынын өзу тәrәfinidәn, jaхud sonrakы ашыглар тәrәfinidәn jaрадылmasы suалын мәниjjәtinи dәjiшә bilmir. Чүники дастан истәr Аббас Tuфарганлы, истәrsә dә sonrakы ашыглар тәrәfinidәn jaрадылдыgы tәgdirдә belә, ilk dәfә o, ja butalы, ja da butasыz jaрадылыb (бунун ilk dәfә hансы вариантыда jaрадылmasы индики haлда бизим tәdgигатымыздан uzag olub, ajrycha bir aрашдырма tәlәb еdir. Fikrimizchә, бурада Аббас Tuфарганлы anadan oldugu вә jaшадыgы Tuфарган mәntәgәsinin ашыг мұnитindәki вариант тапылmasы вә ilk варианты kими она әsасланыlmалыдыr. Ыалбуки bu da gejri-dәgиг nәтичәlәrә kәtiрә bilәr). Бизчә, бунун башлычы сәbәbi, jә'ni әwәldәn ja butalы, ja da butasыz олараг bir вариантыда jaрадылан дастанын sonradan butalы, jaхud butasыz вариантылara тәrәmә вариантылар vermәsi mәhәbbәt дастанларындакы Aшиг-Мә'шуг инвариантынын mәhәbbәt дастанчылыгы әn'әnәsinde mәhәz Buta Aшигләri Семантемин-дәn dәjәrlәndirilmesi, гәbul eдilmәsi ilә baglydyr. Беләликлә, mәhәbbәt дастанчылыгы әn'әnәsinе kөrә, Aшиг вә Mә'шуг өз севкиләrinи Ilahiндәn alыr. Bu баҳымдан онларын aшиглиji Buta Aшиглиji - Ilahi Aшигликdir.

Икинчиси, «Mүgүm шah», «Сәjjad вә Сәdәt» дастанларындакы семантик сыралар, чәsarәtлә hәkm vermәk olar ki,

Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары илә Азәрбајчан орта әсрләр язылы романтик-ашигандың өсәрләри арасында инвариант көрпүсүдүр. Бу тезис чох бөյүк арашдырма тәләб едир. Индики наалда тәдгигатымызын конкрет предмети биздөн белә яјғынлыг стмәјө, тәдгигатын конкрет чөврәсindөн гырага чыхмага имкан вермәдији үчүн биз өз фикирләrimизи кәләчәк тәд-гигатларын перспектив истигамәтләринин әсасларында дурачаг тезис-мулаһизәләр шәклиндә үмумиләшdirечәјик.

«Мүгүм шаһ» вә «Сәjjад вә Сәдәт» дастанлары Фәрһад вә Ширини, Лејли илә Мәчинуну да бута гәһрәманлары кими тәгдим едир. Әдәбијатымызыда Фәрһад вә Ширин, Лејли вә Мәчинун образларынын нарадан гаjnагланыглары мубаһисе докторумур. Лејли вә Мәчинун әрәб әфсанәләринин гәһрәманларының вә онлары язылы әдәбијат, мәснәви гәһрәманлары кими истәр Азәрбајчан әдәбијатына, истәрсә дә шәрг әдәбијатына Низами қәтиришилдер (122). Еләчә дә Хосров вә Ширин мөвзусу Фирдовсидән кәләрәк Низамидә айрыча бир поемаја чөврiliшилдер (123). Нә Низами «Хосров вә Ширин»ндә вә «Лејли вә Мәчинун»унда, нә дә Фүзули «Лејли вә Мәчинун»унда (124) гәһрәманларын бир-бирләrinе бута верилмәләри юхдур. Лакин Азәрбајчан мәһәббәт дастанчылыгы бу гәһрәманлары мәһз бута ашигләри кими тәгдим едир. Бу исә чох мүһүм нәтиҗә муләһизәјө кәлмәјө имкан верир.

Азәрбајчан мәһәббәт дастанчылыгындағы Фәрһад вә Ширин, Лејли вә Мәчинун образларынын язылы романтик поэзијадан кәлмәләри бир факт олмагла шүбһә докторумур. Язылы әдәбијат мәтнләриндә бутасыз олан бу ашигләр епик ән'әнәдә («Мүгүм шаһ», «Сәjjад вә Сәдәт») буталы гәһрәманлар кими гәбул олунур. Демәк, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын Ашиг-Мә'шүг гәһрәманлары илә язылы әдәбијатын Ашиг-Мә'шүг гәһрәманларыны бирләшdirен бута ашиглиji инварианттың. Бу инвариант мәһз «көрпүсүдүр». Чүнки Фәрһад вә Ширин, Лејли вә Мәчинун мәһәббәт дастанчылыгына язылы әдәбијатдан көлиб. Мәһәббәт дастанчылыгы исә бу гәһрәманлары мәһз бута ашиглиji «инвариант көрпүсүндән» гәбул едиб. Бунун башлыча сәбәби исә Ашиг-Мә'шүг комплексинин истәр язылы әдәбијатда, истәрсә дә шифаһи әдәбијатда илаһи севки кими гәбул едилмәсидир. Бу бахымдан Ашиг-Мә'шүг комплекси «нагг ашиглиji» семантимини реаллашдырыр. Елә бу да биздөн мәһәббәт дастанларынын Ашиг-

Мә'шүг образларынын структур семантикасынын арашдырылmasында диггәти бүтүн наалларда мәһз «нагг ашиглиji» - «нагг ашиг»лыгына јөнәлтмәји тәләб едир.

Фолклоршұнас М. Аллаһманлы языр ки, Ашигда мәһәббәт чисмани ешгдән мә'нәви, руһани ешг дәрәчәсине гәдәр жүксәлир. Бу жүксәлишдә нәр ики тәрәфин таразлыгы даһа чох чисманиликдән илаһилиjे доктури инкишаф мејллиди. Бу жүксәлишин өзүндә нагг, нагг ашигына чөврiliмә вә бу истигамәтә мејлләнмә әламәтләри вар (55, с.15). Фолклоршұнас алым Г.Пашаев языр ки, «Арзу-Гәмбәр» дастанында да гәһрәманнын саг ашиг-нагг ашига олуб-олмадыгы јохланылыр. Гәмбәр саг ашиг олдугу үчүн имтаһандан чыхмагла бәрабәр, онда гејри-ади бир кејфијәт дә үзә чыхыр. Нә десә јерине јетир, бүтүн гарғышлары нәјата кечир (125, с.123).

Гејд едәк ки, тәдгигатчыларын дедикләри нагг ашигы образыны мұхтәлиф чөһәтләрдән сәчиijәлөндидир. Бу бахымдан профессор Г.Пашаевин сонунчы гејди ики чөһәтдән гијмәтлидир. Бириңчиси, түркман-кәркүк фолклоруна аид «Арзу-Гәмбәр» дастанында нагг ашига «саг ашиг» адландырылыр. Бу факт диггәт чәкмәклә кәләчәк тәдгигатлар тәләб едир. Белә ки, нәч бир Азәрбајчан мәһәббәт дастанында нагг ашигы белә адланмыр. Тарихи-кенетик ән'әнәләр бахымындан түркман-кәркүк фолклору Азәрбајчан фолклорунун бир ганадыны тәшкіл етди үчүн бу факт хүсуси тәдгигә мөһтачдыр. Дикәр тәрәфдән, Г.Пашаевин яздығындан айдын олур ки, дастанда Гәмбәрин нагг ашигы олуб-олмамасынын сынағы вардыр. Налбуки «Арзу-Гәмбәр» дастанынын гәһрәманлары бута ашигләри дејил. Башга сөзлө, онлар әмиоглу әмигзызы, кәбек-кәсмә нишанлыдырлар вә дастанда бутавермә юхдур. Башга тәрәфдән исә Гәмбәр нагг ашигы кими сынаға чәкилир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, мәһәббәт дастанында бутавермә мотивинин олуб-олмамасындан асылы олмајараг дастанчылыг ән'әнәси онлары бута алмыш, јәни севкиләри Илаһидән кәлмиш ашигләр сајыр.

Фолклоршұнас М.Гасымлы языр ки, дини-тәсөввүфи өртүj вә халг ярадычылыгына мәхсус мұбалигәни нәзәрдә сахламагла «нагг ашигы» титулу барәдә әсасән о гәнаәти гәбул етмәк лазымдыр ки, бәданәтән чалыб-чагырмаг исте'дады олан вә орта әсрләр тәсөввүф дүнжакөрүшүнә дәриндән јијәләнән ел сәнәткарлары бу адла танынышлар. Саз сәнәтине

өүрәнмә јолу илә јијәләнән, бу сәнәтиң камил биличисинә чеврилән, лакин исте'дад веркисиндән («hagg веркисиндән») мәһрум олан сәнәткарлар исә садәчә «ашыг» дејә чагырылышлар... Ашыгын илаһи аләмлә, hagg дүнjasы илә әлагәсина, мүгәддәс руһларла баглылығына инамын әламәтидир ки, о, фәалијәт қөстәрдији бүтүн заманлар боју тохунулмаз сајлымышдыр. Ел арасында «Ашыг hagg ашыгыдыр, она завал јохдур», «Ашыг ел анасыдыр», «Ашыгын дилинә ясаг јохдур» — кими мәсәлвари дејимләрин язылмасы, ھеч шубhесиз ки, бу сәбәбдәндир... Ел инамына көрә ھәгиги ашыга — hagg ашы-гына Танры веркиси верилир. «Танры веркиси», «Аллаh веркиси», «hagg веркиси» вә ja садәчә олараг «верки» адланан ھемин фолклорик мәфһумун архасында исә ашыгын илаһи аләм вә руһлар дүнjasы илә гејри-ади әлагәjә маликлиji барәd мифологи — ирфани тәсөввүр, даһа дәгиг ifadә еләsәk, бир нөв контаминасија налында олан инаныш топлусу дајаныр (51, с.102-103).

М.Гасымлынын бу гијмәтли фикирләриндәn дә көрундүjү кими, hagg ашыглығы тәкчә мәhәbbәt дастанчылығы илә баглы һадисә олмајыб, әслиндә бүтөвлükдә ашыг сәнәтинин дахили-иерархик сәнәт структуру илә баглыдыр. Бу бахымдан тәдгигатчы «hagg ашыгы» анлајышында мифологи тәсөввүрләrлә ирфани тәсөввүрләrin «бир нөв контаминасијасы мәsәләsinи гојмагда hаглыдыр. Тәдгигатчы өски мифологи көрушләrlә ирфани көрушләrin «hagg ашыгы» статус-образында говушмасыны «контаминасија» адландырса да, бу «контаминасијаны» «бир нөв» тө'ини илә мушајәт етмәklә онун контаминатив һадисәdәn даһа мүрәkkәb олдугуну да қестәрмиш олур. Догрудан да, hagg ашыгы образында мифологи тәsөvвүrләrlә tәsөvвүfi көрушләrin говушмасы вар. Бунун кениш субута еhtiјачы олмаса да, фолклоршунас С.Јагубованын бир фикрини хатырлатмаг јеринә дүшәр. О язырды ки, бута... илаһи кејијәtә маликдир: она (ашиг-М.Ч.) бута верәn руһлар аләминин нұмаjәндәсидir (11, с.47). С.Јагубова бу фикри «Ашыг Гәриб» дастанында Рәсуlун она бута верилмәsi haggында сөjlәдији гошмадакы «Көрундү қөzүmә dogru раh мәним» мисрасы илә баглыдыр. Биз бу гошманы вә ھәmin мисраны бу фәслин әvvәlinde тәhлил етмишик. Бир даһа тәkrарланмага ehtiјач дујмуруг. Бу бахымдан С.Јагубованын фикринин анылмасында мәgsәd бута, hagg ашыглығынын руһлар,

илаһи күчләр аләми илә баглылығынын мифләрдәn қәлдијини демәк иди. Тәбии ки, ашыg-озан сәnәтинин өз архетипләrinde гам-шаман сәnәti илә баглы олмасы инди артыг үмумиләшиш-миш бир фикирdir. Бу мә'нада hagg ашыгы образы өз архетип башлангычында гам-шаман сәnәtkar типиндәn қәliр. Лакин hagg ашыгы образында мифологи чизкиләrlә ирфани чиз-киләrin ھәгиги контаминасија јох, М.Гасымлы демишкәn, «бир нөв контаминасијасы» вар. Она көрә бир «бир нөв» ки, бурада сөhбәt ھеч бир говушмадан, гарышмадан кедә билмәz.

Гам-шаман сәnәtkar типи адекват мәtnlәrdә мифологи рәвајәtләrin گәhрәманына трансформасија етмиш, сонракы просесdә бу трансформасија архаик епос گәhрәманына, даһа сона классик епос گәhрәманна кетмишdir. Демәk, бүтүn налларда сөhбәt трансформасијадан кедә биләr, контаминасијадан чарпазлашма, говушма) јох. Тәбии ки, бурада контаминасија әламәtlәri дә var бу, мүтләg трансформатив сөчиijәli-дир. Чүnki hagg ашыгы образында гоаушмуш мифологи чиз-киләrlә ирфани чизкиләri бир-бириндәn чох бөjүk диахроник заман мәсаfәsi аjырыр. Бу бахымдан синхрон һадисәlәr ол-мајan бу чизкиләrin говушмасы мүмкүn деjildir. Һagg ашыгы образында мифологи комплекс исә қез галbagындадыr. Бурада садәчә олараг өски формаларын узун бир дөвр әrzindә, мәdениjәtin инкишаф тарихи боју трансформасијасы башвермишdir.

Беләliklә, мәhәbbәt дастанынын گәhрәманы hagg ашыгыдыr. Бу бахымдан онун hagg ашыглығы «hagg ашиглиji» комплексинин икинchi гүтбү олан Mә'shуга да ejni дәrәchә aид-дир. Лакин мәtnlәrdә физики-мадди ھәrәkәt фәаллығы Aшugә мәхсүсдур. Бу бахымдан мәhәbbәt дастанларында Aшиг образында бүтүn сүжет ھәrәkәtlәri тәsөvвүfi кода уj-гунашдырылыb. Башга сөzлә, бурада сөhбәt گәhрәманлыг дастанларындан қәlәn әn'нәvi сүжет ھәrәkәti формуllарынын hagg ашыгы код-гәliбинә uj-гунашдырылmasындан кедир. Azәrbaјchan Mә'shug дастанчылыгы бу бахымдан hagg ашыгынын тәsөvвүfi давраныш кодуна чох камил өrnәklәr верир. Бурада сөhбәt тәsөvвүfi-ирфани дүнjaқөрушүnүn Azәrbaјchan мәhәbbәt дастанларына мәtnin mәhәlli характерли тә'sirindәn сөhбәt кетмир. Башга сөzлә, тәsөvвүfi-ирфани тә'sir мәhәbbәt дастаны мәtninin hәp hансы hiссәsinи, jaхud сүжетин hәp hансы еlementini, jaхud дастанын поетик

структурунун һансыса семантик саһесини тәсәввүфи бахымдан дәјәрләндирмәшилдир. Бурада сөһбәт, тәгрибән, XII әсрдән башлајараг язылы әдәбајатын вә тәсәввүфи Азәрбајчан дастанчылыг әнәкесине тә'сириндән вә нәхајет, Азәрбајчан мәһәбәт дастанларыны мүстәгил семантик поетикаја малик жанр кими гәһрәманлыг дастанларынын үмуми күтләсіндән үзвләндирмәјे је сәбәб олмасынди кедир. Бу бахымдан тәсәввүфи код мәһәбәт дастанларынын бүтүн гат вә элементләриндә вар. Тәсәввүфи семантиканын бүтүн ағырлығыны Ашиг вә Мә'шүг өз чиинләриндә дашијыр бу бахымдан тәсәввүфи кодун бүтүн галиб көстәричиләрини бу ики образ, хұсусилә Ашиг өзүндә ентива едир. Бу исә тәсадүфи дејил. Даңа дogrusу, бурада тәсәввүфи кодун бу ики образы ш «тәсәввүф-ләшдирмәси», галан образларын заһирән әски епик кодла даңа сох бағлы олмасы «тәсәввүфләшдирмәни» дастанын семантик элемент вә сәвијәләри бојунча гејри-бәрабәр пајланмасы илә бағлы дејилдир. Бурада мәсәләнин мәнијјети әски дастанчылығын өз поетикасы илә бағлыдыр. Дастан, яхуд -епик мәтнәдә әскиләрдән кәлмә епик ән'әнә оларын образлар ики статусда олур:

Гәһрәман (лар) вә Галанлар

Бу схем гарышыдурма сәчијәли семантик оппозиција дејилдир. Догрудур, бурада да опозиција вар, анчаг бу епозиција иерархик сәчијәлидир. Башга сөзлә, «гәһрәман-галанлары» гошалығы «гәһрәман-антогонист» гошалығы илә мәнијјетчә ejni дејилдир. Бу, оппозиција гошалығы дастанын семантик гурум принципләринә дахил гошалығдыр. Бу бахымдан истәнилән епик мәтнә «гәһрәман-галанлары» семантик саһеси вар вә мәтнин бүтүн динамика әсасы бу гошалығын гәһрәман гүтбү илә бағлы олур. Jә'ни һәрәкәтјарадычы, семантик ағырлығы дашијан гәһрәман гүтбүдүр. Бу бахымдан мәһәбәт дастанларында «Гәһрәманлар (Ашиг-Мә'шүг) – Галанлары» контекстидә семантик ағырлығы өз чиинләриндә дашијан «Гәһрәманлар» гүтбүнүн тәсәввүфләшмәси, ирфани мәнијјет кәсб етмәләри, «һагг ашыгларына» чеврилмәләри әслиндә әски поетик ән'әнәләrin тәсәввүфи кодла тәзәнүрүдүр. Бүтүн бүнлары нәзәрә алдыгда Ашиг (вә Мә'шүг) образынын бүтүн структур гатлары бојунча һагг ашыгы кодунун арашдырылмасы мәгсәдәмүвағигдир.

Ашиг гәһрәманын сүжет боју бүтүн һәрәкәти һагг ашыгы илә бағлы олур. О, өз севкилисисинә.govушана гәдәр чохлу манеәләри дә'ф едир. Jә'ни бириңчи фәсилдә дә қөрдүк ки, Ашигин сүжет һәрәкәти сынаглар шәклиндә гурулур. Ашиг һәмиң сынаглардан мәһз бир һагг ашыгы кими һәмишә галиб чыхыр.

Һагг ашыгы образы үчүн сәчијә олан илк сүжет чизкиләриндән бири ону өз севкилисисин архасынча ѡола дүшмәкдән heч кәсин сахлаја билмәмәсидир. «Гурбани» дастанында Салең сөдәјәр ону өз ѡолундан дөндәрә билмир. Гурбани ѡолда Мустафа адлы бир адамла гарышылашыр. Мустафа да ону ѡолдан дөндәрмәје чөһд едир. Гурбани она дејир:

...Гурбанин дәрди олуб зијада,
Аллаһы ҹагыррам јетишәр дада,
Бир көзәл сечмишәм фани дунјада,
О пәри салыбыды өлләрә мәни.

Мустафа баҳды ки, Гурбанин бутасы вар. Ону ѡолдан гајтармаг олмаз. Она хеир-дуа верди, көмәк едib Араздан кечирди, ѡласалды (20, с.214).

Әслиндә Гурбанини, еләчә дә баһша мәһәбәт дастанларында Ашигләри ѡолдан сахламаг истәјенләр онлар үчүн манеә – сынаглардыр. Бу бахымдан мәһәбәт дастаншүнаслығымызда гәһрәманы ѡолдан сахламаг үчүн әсасән аналарын, даңа соңра аталарын, бачыларын, валидејн әвәзи достларын вә с. јалварышлары, ханишләри сынаг, шәрт характерли маңеәләр комплексинә дахилдир. Дүздүр, мәһәбәт дастанларында бүнлар там реал бир мәнзәрә тә'сири бағышлашылар. Лакин гәһрәманын илкин сынагы мәһз онун өз дөгмаларынын мәһәбәти чөврәсіндән гуртулмағындан баһлајыр. Тәсәввүфдә бүнүн өзәл семантикасы вар: һәигигәт ѡолуну тутан салик илк нөвбәдә дүнja өзабына дәзмәли олур. исти ѡурд-јувасындан, раһат һәјатындан, дүнja ләззәтиндән айылмалы олур. Онун үчүн әсас олан мә'нәви раһатлыг, мә'нәви фејз һисси иди. Мәһәбәт дастаны гәһрәманлары да бу сынагдан угурла чыхырлар. Jә'ни онлар өз ѡурд-јуваларындан, дөгма очагла-рындан, онлара исти мәһәбәт дөгмаларындан айылмағы мәһз баһарылар. Бу, онларын илк сынагы олур.

Һагг Ашыгы образынын икинчи сәчијәви чизкиләрдән бири онун һагг ашыгы олмасынын сазбәнд јанында јохлашылмасыдыр. Бу да сынаглардан биридир. Гәһрәман бу сы-

нагдан да чыхмагла һагг ашыглыгыны тәсдигләмиш олур. Мараглыдыр ки, мәһәббәт дастанларында һагг ашығы олма мәһәз онун тәсдиги шәклиндә гурулур. Гәһрәман сынагдан-сынаға һагг ашығ олдугуну тәсдигләјир. Сынаглар кет-кедә чәтилләшир вә گәһрәман өсас сынагдан чыхмагла ахырынчы пилләни ашыр. Бу мәгам онун севкилисинә.govушма (тәсөв-вүфдә һагга.govушма) мәгамыдыр. Бу бахымдан икинчи сынаг сазбәнд јанында олур.

«Гурбани», «Хәстә Гасым», «Ашыг Гәриб» дастан-ларында һагг ашигләри сазбәнд јанында һәмишә елә бир сазы сечирләр ки, һәмин сазы онлардан өввәл һеч бир кәс устад сәнәткарлар белә чала билмәмишләр. Адәтән, бу саза көзү дүшдүйнә կөрә сазбәнддин гәһрәмана ачығы тутур вә ону имтаһана на чәкир. Гәһрәман бир гајда олараг бу имтаһандан үзү аг чыхыр. Сазбәнд дә онун саз чалмагынын һагдан кәлән бир габилийјәт олдугуну қөрүб сазы гәһрәмана бағышлајыр. Башга сәзлә, әслиндә сазбәнд мотиви гәһрәманынсаз чалмаг габилийјәтинин сынага чәкилмәсисидир. Дедик ки, гәһрәманын һагг ашыглыгы уч кәстәричидә тәзәһүр едир: Илаһи севки, Илаһидән кәлән гүдрәтлә сөз демәк габилийјәти (شاирлик) вә Илаһи саз чалма гүдрәти. Бу бахымдан әслиндә һәр уч кефийјәтин мүәյјән мотивләриндә сынаг ағырлыгынын бүтүн семантик јүкүнү «өз чиинләринә» кәтүрмәси сүжет рәнкарәнклигинин поетик шәртидир. Бу мә'нада сазбәнд мотиви саз чалма гүдрәтинин саныгыдыр.

Мараглыдыр ки, сазбәнд мотиви тәкчә Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары үчүн дејил, елеңчә дә түркмән севки дастанлары үчүн сәчиijәвидир. Түркмән мәһәббәт дастанлары олан «Сәjjад-Нәмра», «Нәчәбоглан», «Шаһзадә Гасым», «Күл вә Сәнубәр», «Көвһәр гыз вә Ширәли бәj» дастанларында ашиг сөфәрә чыхмаздан өввәл өнчә сазбәнд јанына җедир вә бурада Азәрбајчан мәһәббәт дастанларындан мә'lум олан сазла сынага чәкилмә һадисәси баш верир (126). Түркмән дастанларында сазбәнд-сазла сынага чәкилмәнин Азәрбајчан дастанлары илә чох јахынлыг тәшкىл етмәси бир факт тәдгигитчылары душүндүрмүшдүр. Х.Короглу белә һесаб едир ки, түркмән мәһәббәт дастанларынын бејүк әксәрийјәти Азәрбајчан ашыг-ларынын репертуарында түркмән бағышларынын епик репертуарына кечмишdir (127, с.9-17).

Фикримизчә, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларынын түркмән бағышларынын репертуарына кечмәси мубаһисәсиз бир фактдыр. Еjni епик ән'әнәләрә малик, ejni etник үзәриндә инкишаф едән вә Шәрги Хызырданы саһәдә бир-бири илә гоншу,.govушмуш бу ики огуз халтынын епос әлагәләри там тәбиидир. Анчаг бурада һәр шеji әлагәләрлә бағламаг олмаз. Мәсәлән, гәһрәманын саз чалмаг габилийјәтинин дә бута илә бағланмасы һагг ашиглиji илә әлагәлидир. Бу, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларындан чох аждын көрүнүр. Анчаг бизим мәһәббәт дастанларында бутавермә просеси дә бүтүн ағырлыг бута-севкили семантеми илә бағлы олур. Jә'ни диггәт севкилини бута верилмәси үзәриндәдир. Шайрлик өз сазчалмаг габилийјәтинин бута верилмәси габардылмыр. Jә'ни бута верилир, анчаг тинин бута верилмәси габардылмыр. Jә'ни бунлар да бута верилир, анчаг семантик ағырлыг бута-севкилиjә јәнәлдилир. Бу бахымдан сазбәнд – сазла сынага чәкилмә бутавермә бағымындан өзүнү о гәдәр дә дөгрүлтмур. Дүздүр, сазбәнд мотиви һәчмә дастанларда аз јер тутур. Башга сәзлә, буна бүтүн мәһәббәт дастанларында һеч раст қөлинмир дә. Бу бахымдан сазбәнд мотиви илә бутавермә мотивинин арасындақы әлагәләр мәһәббәт дастанларында сүжет сәвиijәсендә аз көрүнүр. Даha дөгрүсу, белә әлагәләри тәгдим едән бағлар тәдгигатчы тәрәфиндән үзә чыхарылыр. Анчаг түркмән дастанлары бизә елә мотив тәгдим едир ки, һәмин мотив тохунмадан нә бутавермә, нә дә сазбәнд мотивини там аждынлыгы илә шәрh етмәк олмаз.

Түркмән «Нәчәбоглан» дастанында Нәчәбоглан анасына дејир:

«Ана, мән балача олсам да, бөյүкләрдән ешитмишәм ки, јахынларда Ашыг Аждын... јашајыр. Ким она једди ил гуллуг еләсә арзусуна чатар. Мән она гуллуг етмәк истәjирәм...»

Сона өз оғлunu Кәнчә – Гарабага җедән карвана гошур.

Сона оғлunu дәвәjә минидирди вә бир нечә күнлүк јолдан соңра онлар Ашыг Аждынын еаинин габагында дајандылар. Јолчулар мүгәddәсә еһтирам җөстәриб, һәдиijәләр вердиқдән соңра дедиләр:

– Еj мүгәddәс ата, биз сөнә гуллугчу оғлан да җөтирмисшик.

Ашыг Аждын һекм етди ки, оғланы онун јанына җөтирсүнләр. Ону дәрһал җөтиридиләр. Мүгәddәс ата она үз тутду:

- Оглан, нәчи олмаг истәјирсән?
- Мән бахшы олмаг истәјирәм, - оглан чаваб верди.
- Экәр бахшы олмаг истәјирсәнсә, онда мәтбәхә кет, ордакы огланлар мәшгүл олан ишлө мәшгүл ол.

Беләликлә, Нәчиб Ашыг Айдына гуллуг етмәјә башлады. Бир-биринин ардынча күнләр, аллар, илләр кечди. Бир күн о сүбһ ојанды вә дүшүндү ки, мән һеч ваҳт исти күнорта јемәји-нә чата билмирәм. Нечә еләјим ки, бу күн кечикмәјим! О тез аяга дурду вә чырпы йыгмага кетди. О һәр күн чырпы йыгмагалы вә өз белиндә кәтирмәлији. Чырпы шәләсини белинә қе-туруб, аягларыны күчлө тәрпәдәрәк јаваш-јаваш јеримәјә башлады. Габагына балача бир тәпә чыхды. Нәчәб узанмаг, динчәлмәк истәди. О отурду вә Ашыг Айдынкىлдә кечирди күнләри сајмага башлады. Демәмишкән, о артыг једди ил гуллуг едиб, артыг сәккизинчи, илә кечиб. Оглан анасының сөзләрини јадына салды. Анасы ону кетмәмәк учун нечә дә дилә тутурду! Чырпы шәләсинә сөјкәнмиш Нәчәби агламаг тутгуду, о агла-агла да јухуя кетди. Јухуда ону гырх әрән әнатәјә алды. Онлардан һәр бири она шәраб чамы кәтирмиши. Бу дәм Ашыг Айдын да кетди. О, бәյүк бир чамы шәрабла долдуруб – оглана верди.

Беләликлә, Нәчәб гырх бир чам шәраб ичди. Оглан јухудан ојанды. Һәр јан бомбош иди; нә гырх әрән, нә дә Ашыг Айдын вар иди. Бирдән нәзәри бәйүк бармагынын дырнағына саташды. Көрдү ки, дырнағында бүтүн дүнjanын, күлли-каинатын әкси көрүндү. Дәрһал аяга дурду, бир көз гырпымында чырпы шәләсини кәтирди вә мәтбәхин гапысында гојду.

Нәчәбоглан мүәллиминдән хәниш едир ки, ону евә бурахсын. Анчаг Ашыг Айдын дејир ки, сән мәнә једди ил гуллуг едибсән, инди дә мән сәнә једди ил сазда чалмаг, охумаг өјрәтмәлијәм. Нәчәбоглан она билдирир ки, инди мән өзүм сазда чалмаг, охумаг бачарырам. Ашыг Айдын ону имтана чәкир. Онлар ше'рләширләр. Нәчәбоглан чаваб верә билир. Анчаг Ашыг Айдын разылашмајыб билдирир ки, сән бунлары мәтбәхдә ишләдијин једди ил әрзиндә дәрс алан башга ушаглардан өјрәнмисән. Одур ки, ону јенидән ше'рлә соргуја тутур. Нәчәбоглан чаваб верир.

«Ашыг Айдын оглана диггәтлә бахыб деди:

- Оглум, сән артыг мәгсәдинә чатыбсан, сән артыг әсл бахшысан.

Нәчәбоглан белә бир тә'рифи көзләмирди. О бир гырага кечиб фикирләшди. «Ај Аллаһ, мән нә иш көрдүм. Мән өз мүәллимимлә ләјагәтсиз һәрәкәт етдим». Дөндү вә мүәллиминдән багышланмагыны хәниш етмәјә башлады.

- Сән нә кунаһ иш көрүбсән ки, ај огул?! Экәр сән өзүндә бир кунаһ һисс едирсәнсә, онда мән сәни багышлајырам.

Экәр беләдирсә, онда көjdән дүшмүш гара дутарыны мәнә вер вә мәнә хеир-дуа вер.

- Оглум, көjdән кәлмиш дутар о күнчәдә хурчуунуң ичиндәдир. Ону мәнә кәтир, бахым көрүм симләри јериндәдир, көкү вар, ja јох.

Кәнчин севинчдән башы кичәлләнди. О, тез гачыб дутары кәтирди вә мүәллиминә верди. Мүәллим дутары јохлајыб деди:

- Оглум, дутар гајдасындастыр, мәнә гулаг ас... «Ашыг Айдын она хеир-дуа вериб ѡюла салыр» (79, с.88-92).

Көрүндүјү кими, бурада мотив бутавермәдир. Анчаг бу бутавермә мәгсәдләри бахымындан Азәрбајчан мәhәббәт дастанлары бутавермәләриндә чох фәрглидир. Азәрбајчан мәhәббәт дастанларында бутавермәдә семантик агырлыг бута үзәриндәдир. Јә'ни гәhrәман өз севкилисисен бута алыр. Бута севкиси илә бәрабәр, о, өввәлдә көрдүjумүз кими, охумаг вә чалмаг габилиjјәтләрини дә илаһи верки кими алыр. Анчаг Азәрбајчан мәhәббәт дастанларында «Нәчәбоглан» дастанында олдугу кими гәhrәманын охумаг вә чалмаг габилиjјәтинин бута шәклиндә алымасынын мүтләгләшдирилмәси јохдур. «Нәчәбоглан»да исә көрдүк ки, гәhrәман бахшы олмагы, јә'ни сәнэткар олмагы бута алыр. Онун бахшылыгы исә охумаг вә чалмагдан ибарәтдир. О, исә гырх әрәндән мәhәз охумаг вә чалмагы бута алыр. Бунун өзү чох гијметли олмагла Азәрбајчан мәhәббәт дастанларында бутавермә мотивинин семантика тутумуну айдын дәрк етмәјә имкан верир.

Нәчәбоглан једди ил устад јанында гуллуг едир. Сәккизинчи ил о, өз устадындан бирбаша өјрәнмәдән бута алыр. Демәк, Ашыг Айдындан сәнәт өјрәнмәни шәрти бу имиш ки, шакирд једди ил устадынын тәсәррүфатында чалышыр вә бундан соңра даһа једди ил ашыглыг-бахшылыг сәнэтини өјрән-

мәјә башлајыр. Нәчәбогланын једди или тамам олду. О, једди ил тәсәррүфат ишләриндә әзаб чәкир. Сөккизинч ил исә сәнәтекарлыгы бута алыр. Бутавермә мотивинин өзү чох мәсәләләрин үстүнә ишыг салыр.

Көрдүк ки, Нәчәбогланын јухусуна гырх әрән қәлир. Бу, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында да вар. Йәттә умумиләшмиш поетик чүмләjә чеврилиб: «Жатыштым, үстүмә қәлди әрәнләр...» Лакин биз бутавермәдә гырх әрәнләрин өзүнү јох, һәмишә дәрвиши-һәэрәт Элини-Хызыр пејгембәри қөрүрүк. Диггәтәлајиг вә ән өнәмлиси одур ки, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында һәэрәт Эли-Хызыр Нәби-Дәрвишин јеринә јетирдији функцијаны Ашыг Айдынын өзү јеринә јетирир. Башга сөзлә, Нәчәбоглан бутаны өз устадындан алыр. Бах, бу чәһәт Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында јохдур. Әслиндә чәсарәтлә демәк олар ки, бурада сөһбәт «жохлугдан» јох, трансформатив дәјишмәләр зәмининдә итмәдөн қедә биләр. Түркмән чәмијәтигин тарихән көчәри-малдар јашам тәрзини горујуб сахлаја билмәси консерватив бир пәрдә кими түркмән дастанчыларында архаик элементләрин горунмасына кәтиришидир. Бу күн Азәрбајчан фолклоршұнаслығында гам-шаманла озан паралели, Гам-Озан-Ашыг кечидләри нағында чох јазылыр. Белә бир мүддәә нағлы олараг артыг өз сүбутуну тапмышдыр ки, озан-ашыг сәнәти өз башланғычыны Гам-Шаман сәнәтиндән қетүрмушшүр. Белә бир фикри чәсарәтлә ирәли сүрмәк олар ки, Нәчәбоглана устады тәрәфиндән бута верилмәси әски шаман верки алмасынын трасформатив дәјишмәсидир. Бурада структур-семантик бәрпа чох чәтиңлик јаратмыр. Әски шаман өз шаманлаг исте'дадыны верки шәклиндә улу Шаман Руһундан алырды. Бурада һәмин Шаман Руһу вәзиғесини Ашыг Айдынын Руһу јеринә јетирир. Буны дастандан чох айдын көрмәк олур.

Нәчәбоглан верки-бута алдыгдан соңра Ашыг Айдынын јанына қәлиб ондан евә кетмәjә ичазә истәјир. Лакин Ашыг Айдын ону бурахмаг истәмир ки, сән һәлә һеч нә өјрәнмә-мисән. Адама әvvәлчә елә қәлир ки, Ашыг Айдын гәсдән белә дејир. Ахы Нәчәбоглана веркини јухуда Ашыг Айдынын өзү вермишди. Анчаг Ашыг Айдынын Нәчәбогланын чалмаг-охумаг габилиjjәтинә јијәләнмәсінә инанмамасы вә ону чидди шәкилдә һәм чалмаг, һәм дә охумаг бахымындан ики дәфә имтахана чәкмәси көстәрир ки, Ашыг Айдынын өзүнүн Нәчәб-

огланын јухуда елә Ашыг Айдынын өзү тәрәфиндән бута алмасындан, дөгрудан да, хәбәри јохдур. Беләликлә, јени бир «парадокс», «үјүнсузлуг» алыныр. Лакин әvvәлдә демишидик ки, фолклорда һеч бир ујүнсузлуг олмур. Садәчә олараг, мәтнәдеки һадисәләрә фолклор дүнjaқөрүшү бахымындан янашмаг, һадисәләри шәртләндирән, онларын мәнтиги функционаллашмасынын өсасында дуран структур-семантик мәнијәти баша дүшмәjә чәһд етмәк лазымдыр. бурада да беләдир. Ашыг Айдын Нәчәбогланын јухусуна қәлир вә Нәчәбоглана верки верир. Анчаг јухудакы Ашыг Айдындан фәргли олараг ојаглыгдақы Ашыг Айдынын бундан хәбәри јохдур. Бурада яда дәрһал Дәдә Горгудун «озанлар пири» олмасы дүшүр. Башга сөзлә, дастанда да дејилдији кими, Ашыг Айдын мүгәд-десdir, је'ни пирдир. Нәчәбогланын јухусуна қәлән реал Ашыг Айдынын өзү јох, бахшылар пири – мүгәддәс руһдур. Бу руһ мүгәддәсләрдән мүгәддәсләрә кечәрәк јашајыр. О, Ашыг Айдынын гијафәсиндә Нәчәбогланын јухусуна қәлир вә бурада һәр шеj әски гам-шаман сәнәт комплексинин өз ганунлары мәнтигинә ујүндор. Әски шаманлар өз шаманлыгларыны верки шәклиндә алырдылар. Улу шаман руһу онларын јухусуна қәлир, онлара шаманлығы верки верирди. Шаман руһунун јанында қәмәкчи гүввәләр олурду. Нәчәбогланын јухусунда һәр бир детал шаман руһунун верки вермәсинә ујүндор. Шаман руһунун қәмәкчиләри Ашыг Айдын вә гырх әрәнләр. Шаман руһу шаманчылыг сәнәтини верки верирди. Бурада да Нәчәбоглан Ашыг вә гырх әрәндән севки бутасы јох, мәһз сәнәт бутасы алыр. Жунарыдакы Ашыг Айдынын руһ олмасынын адекваты исә будур ки, шаман өз шаманлығыны шаман руһундан алырды. Дастанда да реал Ашыг Айдынын өзүнүн Нәчәбоглана бута верилмәсіндән хәбәри јохдур. Хәбәри олсајды, оны икиликдә сынаға чәкмәjә еңтијач олмазды.

Газах алими Чокан Вәлиханов ислам-шаманчылыг трансформасијаларындан данышаркән јазыр ки, мә'на јох, адлар, сөзләр дәјиширди. Онгону – арвах, көктенгрини – Аллаh,.. јер руһуну – шејтан, пәри адландырырдылар (128, с.49). О, башга бир әсәриндә дә пәри образларынын нечә ислами мәнијәт кәсб етмәсіндән, мүсәлман вә каир пәриләрә бөлүнмәсіндән јазмышдыр (129, с.210).

Бүтүн бунларын фонунда гејд едәк ки, «Нәчәбоглан» дастанынын бутаалма мотивиндән Азәрбајчан мәһәббәт дас-

танларындағы сазбәнд мотивинә кедән бағлар айдын көрүнүр. Бурада жаҳының өслиндә көз габагындарыр. «Нәчәбоглан»да Ашыг Айдын оғланын саз чала вә охуја билмәк габилийәтини имтанаған чәкир вә бундан сонара Нәчәбоглан Ашыг Айдындан онун көjdән көлмиш дутарыны истәјир. Бу, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында чох реаллаштырылыш, мотивин бүтүн мифологи чизкиләри «тәмизләнмишdir». Сазбәнд дүканында сазбәнд гәһрәманыны чалмаг габилийәтини сынаға чәкир. Мараглыдыр ки, сазбәнддән саз истәјөн гәһрәман чохлу сазларын ичәрисиндән еләсини истәјир ки, бу саз һәмишә гејри-ади олур. Сазбәнд гәһрәманын бу сазы истәмәйиндән һәмишә һирсләнир. Чүнки бу саз бир гајда олараг елә бир саз олур ки, я оны һәлә heч бир сәнәткар чала билмәјиб, я да чох мәшнүр бир сәнәткарын сифариши олмуш олур. Бу бахымдан семантик биркәлил көз габагындарыр. Устанын жаңында бүтүн сазлардан сечилән бу саз «Нәчәбоглан»дакы көjdән көлмиш дутарын семантик еквалиентидир. Бу бахымдан биз өз фикримизи јекунлаштырыб белә бир мұланияз ирәли сүрмәк истәјирик ки, «Нәчәбоглан»дакы сәнәт бутасынын верилмәси илә Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларындағы сазбәнд мотиви арасында семантик бағылылыг вар. Бунлар вахтилә бир мотивин трансформатив дәјишмә вә «гәлпәләриди!» Гәлпәләнмә Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында кетмишdir. Башга сәзлә, сазбәнд мотиви бутавермә мотивинин тәркиб һиссәсидир. Анчаг түркмән дастанларында айрыча сазбәнд мотиви дә вардыр ки, X.Короглу жұхарыда көрдүк ки, бунун Азәрбајҹан дастанларындан кечмә сајыр. бу, Мұмкүндүр. Чүнки гаршылыглы әлагәләр дайими мәвчуд олмушшур вә бу ахырда Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларына мәхсус сазбәнд мотиви түркмән дастанларына кечә биләр. Анчаг түркмән дастанларындағы сәнәткарлыг бутасы вә Ашыг Айдынын Нәчәбогланы бу буга бахымындан сынаға чәкмәси Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларындағы мотивин ади епизод олмајыб, бутавермә илә бағлары семантик дәјәрә малик олдуғуны көстәрир. Бунун башлыча субтүларындан бири дә будур ки, түркмән дастанындағы бутавермә гам-шаман системинә жаһының горумушшур. Ашыгда өз башланғычыны гам-шаман системиндән көтүрмушшур. Түрк мәдәнијәти вә әдәбијатынын бөյүк биличиси Фуад Көрпүлүдән бәлли олур ки, нағг ашыгынын гаибдән хәбәрвермәси, кизлинләрдән хәбәр тутмасы ән мүеммалы соргу-

суалларын чавабыны тапа билмәси вә с. кејфијәтләр онун гам-шаман системи илә бағылыгынын да көстәричисидир (130, с.129-134). Бу хүсусда нағг ашыглыгынын икинчи сынағ мәгамынын сазла бағлы олмасы тәсадүфи дејил. Өслиндә сазбәнд дүканында бүтүн сазлардан фәргли олан, һәр кәсина чала билмәди саз елмине верки васитәси илә саһиб олан нағг ашыгыны таныдан илк имтанаңлардандыр. Бу бахымдан саз нағг ашыгынын һәм дә јардымчысы кими чыхыш едир. Мәдәнијәт биличиси И.Гәфәсоглунун тәдгигатларындан да көрүнүү кими, саз, бүтөвлүкдә мусиги аләти малик күчә маликдир. Бу бахымдан саз нағг ашыгынын һәм дә горујучусудур (114, с.320-325).

Мәһәббәт дастаны гәһрәманынын бүтүн сонракы сужет һәркәти онун нағг ашыглыгы илә бағлы олур. Мұхтәлиф сужет рәнкарәнкліктеринин ичәрисиндән һадисәләри мәнтиги систем бојунча дүздүкдә айдын көрүнүр ки, гәһрәман өз севклисінә говушана гәдәр ән мұхтәлиф сынағлардан чыхыш олур: ашыгларла дејишир, һәрамиләрә раст көлир, зәһөр гујусуна салыныр, узун жолун ортасында жорулуб галыр, елм-билик, мәрифәт сынағына чәкилир, үстүртүлү сирләри ачмалы вә с. Өслиндә бу һадисәләрин һамысы гәһрәманын өз севкиси жолунда дә'ф етдији манеәләр, жаҳуд сынағлардыр. Бунлар онун нағг ашыглыгынын сынағларыдыр. Чүнки бүтүн һалларда о, мәһз нағг ашыгы олдуғуна көрә сынағлардан чыха билир. Нағг ашыгы олдуғуна көрә зәһөр гујусунда саламат галыр, өлүмчүл жолдан «бир көз гырпымында» хилас олур, ән устад сәнәткарлары белә көnlүнә көлән илаһи сөзләрлә мәглуб едир, ән чәтин мүеммалары јенә дә агасынын көмәји илә ачыр. Бүтүн бу сынағлардан чыхмасында она бута верән Имам Эли-Ага-Шәһмәрдан-Хызыр Нәби – дәрвиш көмәк олур. Бу бахымдан гәһрәманын нағг ашыглыгы бүтүн һалларда онун бутасы, бута верәнлә бағлы олур. Гәһрәман һәр сынағдан чыхдыгча онун нағг ашыгы тәсдиғ олунур вә ахырынчы мүһум сынагла о, гәләбә чалмыш олур. Чүнки о, нағг ашыгыдыр.

Көрүнүү кими, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында гәһрәманын поетик семантикасы тәсәвүф-ирафи чизкиләрлә «сүсләнмишdir». Мифологи рәвајәтләрдән көлән әсатирик-епик гәһрәман типи мұхтәлиф трансформасијалара уграјараг мәһәббәт дастанларында нағг ашыгына чөврилмишdir.

Өз архетип башлангычында шаман макијасы илә бағлы олан бу гәһрәман трансформатив инкишафының haаг ашығы пилләсиндә дә макија илә бағланып. Онуң гарғышы, алғышы чох күчлү тә'сирә маликдір. Индики мәрһөләсіндәкі макија тә-сөввүфи-ирфани сәчијәлидір. Бүтүн бунлар суфи-дәрвиш системи тәрәфиндән дастан поетикасына јерләштирилмишdir ки, бурада да әсас мәсәд haаг ашығының илаһи аләмлө – haаг дүнjasы илә әлагәсіни көстәрәрек она тохунулмазлығ статусу верилдијини тәлгин етмәкдір (131, с.161-162). Сәчијәви вә ганунаујгун наалдыр ки, ejni вәзијјет, романтик гәһрәманың статусунун гејри-адилийинин шәртләндирilmәсіндән өтрут онун илаһи гүввәләрлә әлагәләндирilmәси, С.Рузibaевин тәдгигатындан көрүндүjү кими, өзбек вә түркмән дастанчылығында да мушаһиде олунмагдадыр (132, с.30-34).

Дедик ки, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары икигәһрәманлы әсәрләрdir. Бурада баш гәһрәман гошалығының икинчи тәрәfinи Мә'шүг тәшкіл едир. мәһәббәт дастанларында Севкили саф мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар, дәзүм мүчәссәмәсідір. Мәсәлән, «Лејли-Мәчнун» дастанында гадын гәһрәман өз севкилиси учүн сәчдекаһ, бөյүк, сирли бир аләмдір. Лејли мәһәббәтинә сәчдә етмәклә Мәчнун гадын тәмизлијинә, учалығына, гадын мунислијинә пәрәстиш едир. Лејли мәһәббәти илә заманындан, дөврүндән узаглашыр, еләчә дә бүтүн зәманәләрә өз бәшерилүү илә жаҳынлашыр; Лејли севир, севдикчә дә мұдриклијинә тапыныр, чәфакеш инсана чеврилир.

Мәһәббәт дастанларында гадын образларыны статик севки илә севән варлыглар кими көрүрүк. Онлар гадын сәдагәтинин бүтүн семантикасыны өз образларында докрулдурулар. «Әсли-Кәрәм» дастанында Кәрәм гәбристанлыгда чаван бир гызы бир гәбрин дөрд тәрәфиндә долашыб аглајан көрүр. Мәһәббәтини үрәјиндә дәғн едә билмәjән бу кәнч гадын сојуг мәзардан мәһәббәтинин һәниртисини алыр. Кәрәм сорушур:

Гаралар кейібсән, јассады башиң,
Гүдрәтдән чәқилиб гарады гашың,
Атанмы өлубду, јохса гардашиң,
Аху көзлүм, нә дәнүрсән мәзары?!

Гыз чаваб верир:

Гаралар кејмишәм, јассады башим.
Гүдрәтдән чәқилиб, гарады гашым.
Нә атам өлубду, нә дә гардашим,
Јар ешгилә доланарам мәзары! (20, с.134).

Әслиндә Кәрәмлө гызын бу диалогунда ики мүһүм чизки илә мәһәббәт дастанлары учүн сәчијәви олан Севкили образының модел чизкиләри чызылыб: биринчиси, севкилиниң көзәллиji (гүдрәтдән чәқилиб, гарады гашым), икинчиси вәфа, сәдагәт мүчәссәмәси олан ешг («јар ешгилә доланарам мәзары»). Башга сөзлө, мәһәббәт дастанларының Севкили гәһрәмәны көзәл олур. Она көрә ки, бу көзәллик илаһидән көлир. Бурада Севкили-гадын образының ики мүһүм аспектини унутмаг олмаз. Биринчиси, онун көзәллиji архаик дастанчылыг ән'әнәсіндән көлир. О, архаик-епик ән'әнәдә гејри-ади статусу гәһрәмәның севкилисідір вә бу бахымдан онун көзәллиji гејри-ади статусун тәләбләри сәвијәсіндәдір (фолклор поетикасының ујгуңлуг принсипи). Икинчиси, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында Гадын-Севкили Аллаһын символу, иалхи мәһәббәтин тәчәссүмүдүр. Бу бахымдан онун көзәллиji Танрыдан көлир: «Гүдрәтдән чәқилиб, гарады гашым».

Мәһәббәт дастанларының Ашиг образының тәсәввүфи сүслөмәси гаршысында Гадын-Севкили образы вә мәһәббәт чизкиләринде реал, тәсәввүфи бојалардан мәһрүм көрүнүр. Бу бахымдан онун мәһәббәти тәбии-инсани һиссәләрин, мак-сimal севкиниң образлашмасы тә'сирини бағышлајыр. «Ашиг Гәрби»дә Шаһсәнәмин анасына јалварышында бу тәбиilik, инсанилик, һиссләрин чылпаглығы, ирфани бојалардан мәһрүмлүгү аждын вә сәчијәви формада тәзаһүр етмәклә бүтүн мәһәббәт дастанларының Севкили образларына мәхсус характерик чизкиләри үмумиләшdirө билир:

...Сарылыхда нејванлардан сарыјам,
Исмим пакдыр, сулардан да дурујам,
Вермәзсәз да мән Гәрибин јарыјам,
Ана, мән јазыгы нә диндирирсән?

Шаһсәнәм гурбанды оглун Һәбибә,
Мәни салмакилән гејри-тәбибә,
Ана, разы олун, кедим Гәрибә,
Ана, мән јазыгы нә диндирирсән (20, с.181).

Ше'рдә тәсәввүфи аспект вар, анчаг формалдыр. Беләки, Шаһсәнәм анасына «Вермәзсәз дә мән Гәрибин јарыјам» демәклә илаһи ешгә, бута ешгинә ишарә вурур. Анчаг дастанчылыг поетикасы бахымындан мәсәләjә јанашдыгда һәмин тәсәввүфи бојаны формал сајмаг олар. Билирик ки, дастанларда

гызла оғлан бир-бирләрінә бута верилирләр. Бу бахымдан өвөлчө буталарын тапышмасы олур. Даңа сонра онлар, бир гајда олараг, бир-бирләріндән айры дүшурләр. Бундан сонра Севкилиниң дастанда нә ғәдәр көрүнмәсіндән асылы олмајараг поетик структурун бүтүн ағырлығы Ашигин сұжет һәрекәти үзәриндә олур. Севкилиләрін һәр икисинин бута алмасына бахмајараг, демәк олар ки, неч бир мәһәббәт дастанында Севкилиниң һагг ашиги олуб-олмамасының сынағы жохдур. Бу бахымдан сұжет жалныз Ашигин һагг ашығы олуб-олмамасының сынағы үзәриндә гурулур. Бундан башга, буталы дастанларда Ашигин бута жүхусундан аյылмасы сәһнәси мұтләг шәкилдә вар. Севкилијә дә бута верилмәсінә бахмајараг онун нечә бута алмасы, бутадан нечә айылмасы, буну кимәсә бәјан едиб-етмәмәси барәсиндә неч нә дејилмир. Ән жаҳшы һалда белә бир үмумиләшмиш чүмлә вардыр ки, филанкәсә бута верән гыза да бута вермишdir. Бу бахымдан көрүндијү кими һагг ашығы олан Севкилиниң һагг ашығы олуб-олмамасының дастан поетикасының структуру бахымындан әһәмијәтли, ролу жохдур. Һәмин рол мә'чази-тәсәvvүfi планда вар. Бу дедикләrimizdәn бајагқы шे'рин үзәринә гајыдыб демәк истәрдик ки, Шаһсәнәмин анасына мұрачиәтинде сырф реал чизкиләр нақимдир. Бурада онун «Вермәсәз дә мән Гәрибин жарыјам» чүмләсіндә гызларын аналарына олан әркинин, сөзүнү анчаг анаја дејә билмәкдән, анчаг анаја е'тираз едә билмәjә күч чатмагдан, анаја тәбии олан гыз жаһынлығындан доган поетик тәзәһүрү вар.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының Ашиг гәһрәманы тәсәvvүfi-ирфани кода ујғун тәкамүл кечиртмишdir. Белә бир просесдән Севкили образы да кәнarda галмамышдыр. Бу бахымдан онун дастанын поетик чәқисиндәki гејри-динамик ролу Мә'шүг образының өзүнәмәхсүс семантикасындан докур. Биз Ашигин бутасындан данышарқән шүурлу олараг Севкили-Мә'шүг синонимик паралелиндән истигадә едирик. Она көреки, Севкили лексеми илә мәһәббәт дастанларының даңа чох гәһрәманлығы дастанларындан кәлән епик семантикасы ифадә олунур. Мә'шүг лексеми илә исә бу образын тәсәvvүfi-иләни семантикасы үзә чыхмыш олур. Мәһz һәмин семантика мәһәббәт дастанларында көрүнмәкдәdir. Анчаг мәһәббәт дастанларында нә биртәрәфли олараг севкили семантикасының, нә дә Мә'шүг семантикасының үстүнлүгү вар. Бурада Севкили илә

Мә'шүгө образларының семантикалары бир-биринә.govушмуш вә өзүнәмәхсүс гадын гәһрәманын жарнамасына көтиришишdir. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларының севкили образында һәм реал чизкиләр, һәм дә тәсәvvүfi чизкиләр чулғалашмыш һалда қөрүнүр.

Гадын мәһәббәт дастанларында фәал образ дејилдир. Бу, ики бахымдан шәртләнир. Биринчиси, архаик дастан структурундан кәлән семантика илә бағлыдыр. Чүнки гәһрәманлығы дастанларында бүтүн сұжет фәаллығы гәһрәманың үзәриндәdir. Икинчиси, тәсәvvүfi давраныш семантикасы илә бағлыдыр. Тәсәvvүfdә Мә'шүг Алаһы символизә едир. Ашиг Аллаһа вурғун олур. Аллаһ – мұтләг, фәвгәл'адәdir. Адичә схемләшдиrmә принципләри илә көтүрсәк семантик мұтләгләшдиrmә Аллаһла гаjnаглашыр. Аллаh бәндәләр јох, бәндәләр Аллаһа мөһтачдыr. Бу бахымдан сұжет һәрекәти Мә'шүгдан Ашигә јох, Ашигдән Мә'шүгә докру олмалыдыr. Тәсәvvүfә көрә, Ашиг сонда өз башлангычына, Аллаhа.govушур. Дастаның өввәлиндә дә гызла оғлан бир-бирләрінә бута верилирләр: иләни издивач. Сонра бунлар бир-бирләріндән айры дүшүрләр вә нәһајәт, Ашиг Мә'шүгө.govушур: салик вәһдәтә чатыр.

Гејд етмәк истәрдик ки, мәһәббәт дастанларының бүтүн тәсәvvүfi бојларына бахмајараг, бурада классик тәсәvvүf канонлары ахтармаг дүзкүн дејилдир. Бурада халг суфизминин тәзәһүрү аждын қөрүнүр. Мәһәббәт дастанлары фолклор мәтнләридиr вә бурада тәсәvvүfүн фолклорлашмасы призмасындан мәсәләjә жанаштыгда, дастан тәсәvvүfүнүн «садәлијин» сәбәбләри аждын олур. Елә буна көрә дә Мә'шүгө образының һәм инсан, һәм дә Танры аспектләринин бир ғәдәр «садәлевh».govушмасыны да мәһәббәт дастанларында тәсәvvүfүн мәһz фолклорлашмыш тәсәvvүfу – халг тәсәvvүfi олмасы илә изаһ етмәк лазымдыr.

Мәһәббәт дастанларының Мә'шүгө образы илә бағлы мүһүмбір сувал бир ғәдәр өввәл мејдана чыхды вә биз инди онун чавабыны вермәjә чәһd етдикчә өслиндә бу образла бағлы структур-семантика гәнаэтләри сонлаштырмаг имканы да әлдә етмиш олачагыг. Жухарыда дејилди ки, мәһәббәт дастанларында оғлан вә гыз һәр икиси бута алмаларына бахмајараг, әтрафлы олараг анчаг оғланын бута алмасы вә бутадан айлымасы тәсвиr олунур. Гадын да бута алмасы һаггында бир

чүмлө илө верилән мә'лумат епик структурда нә мотив, нә епизод сәчијәси дашымыр. Садәчә сүжетин мә'налы информасија дашыјан ән кичик ванилләриндән олур. Бу бахымдан тәбии олараг ортаја белә бир суал чыхыр. Нә учун мәһәббәт дастанларының гыз гәһрәманларының бута алмалары, бутадан аյламалары мәһәббәт дастанларында өз тәсвирини тапмыр? Тәбии ки, бу суал өз нөвбәсиндә структур-семантик сәчијәли бир сыра суаллары да нәзәрдә тутур. мәсәлән, бута алмыш гыз һансы габилийјәтләр әлдә етмиш олур? О, шайрлик, саз чалмаг, көнлүнә илаһи вәји кәлмәк габилийјәтләри алышмы? Дүздүр, о, өз севкилиси илө ше'рләшир. Анчаг бу ше'рләшмә ашиглә баглы олдугу кими нагг ашыглыгының сынағы, имтаһаны мәгамларына һеч вахт галдырылмыр. Үмумијјәтлә, гызын нагг ашыгы олуб-олмамагы, бута алыш-алмамагы һеч кәс учун әһәмијјәт дашымыр. Мараглыдыр ки, бу «һеч кәсләр» сырасында дастанын поетик структуру да вар. Дастанын поетик структуру Севкилиниң бута алмасына, нагдан кәлән ашиглије јијәләнмәсинә «әһәмијјәт вермир», бүтүн диггәтини Ашиг «јөнәлдир».

Гејд едәк ки, юхарыда ортаја чыхан суалларын чавабы Азәрбајҹан дастаншұнаслыгында һеч вахт хұсуси олараг ахтарылмајыб. Онлар структур-семантик сәчијәли суаллар олдуғу үчүн, фикримизчө, тәдгигатын мәһіз структур-семантик характер дашымасы һәмин суаллары ортаја чыхартмыш олур.

Юхарыдақы суалларын әтрафы арашдырылмасы ҝениш һәчмели тәдгигат тәләб едир. Индики һалда фикирләримизи үмуми мұлаһизәләр шәклиндә керчәкләштирмәжи мәгсәдәујүгүн сајырыг. Бу бахымдан гејд етмәлијик ки, Мә'шүгө образы илө бағлы суалларын чавабларыны бу образы гајнагландыран поетик башланғычлар бахымындан шәрһ етмәк олар.

Дедик ки, мәһәббәт дастанларындақы Мә'шүг образы икى ән'әнәнин трансформатив.govушмасы кими чыхыш едир: әски епик ән'әне вә тәсәввүфи-ирфани көрүшләр. Бу бахымдан әски түрк дастанчылыг ән'әнәсіндә Киши-Гадын мә'на структуру Киши тәрәфинин сүжет фәаллыгы шәклиндә ән'әнәвиләшиб. Һәмин ән'әнә мәһәббәт дастанларында да галмагадыр. Әски ән'әнәдә Гәһрәман вә Севкили јох, Гәһрәман вә Севкилиси вар. Бириңчи гошалыгда семантик јүкләр бәрабәр, икинчи гошалыгда исә семантик чөкинин бир гүтбәдә – Гәһрәман гүтбүндә концентрасијасы вә үмумијјәтлә бүтүн гошалыг бо-

јунча гејри-бәрабәр пајланмасы вар. Семантик ағырлыгын бүтүн поетик чәкисинин Гәһрәман үзәриндә олмасы сүжет фәаллыгының да бүтүн динамизминин она мәхсүслугуну шәртләндирмишdir. Мәһәббәт дастанларында да әски огузтүрк епик ән'әнәси өзүнү тәбии шәкилдә давам етдирмәли иди вә етдирмишdir дә.

Икинчиси, мәһәббәт дастанларында әски түрк епик ән'әнәсіндән кәлән Гәһрәман вә Севкилиси гошалыгы Ашиг-Мә'шүг гошалыгына трансформасија етмишdir. Бу барәдә чох дејилди вә о да дејилди ки, елә бу, мәһәббәт дастанларының башлыча поетик дифференсијасы атрибутудур. Ашиг-Мә'шүг гошалыгы мәһәббәт дастанларына, күман ки, јазылы әдәбијатдан кәлмишdir. Өзу дә Ашиг-Мә'шүг образының тәсәввүфи бојалар кәсб етмәси јазылы әдәбијатда бириңчи кетмиш, даһа сонра мәһәббәт дастанларына нұғуз етмишdir. Ашиг-Мә'шүг образының тәсәввүфи символикасындан чыхыш етсәк, Мә'шүгун Ашиглә бута алмаларының кодлары бир-бириңе ујгун кәлмир. Она көрә ки, тәсәввүфдә Ашиг – инсаны, Мә'шүгса – Аллаһы билдирир. Белә олдуғда Аллаһын бута алмасы мүмкүн дејил. Бу бахымдан Мә'шүг мә'чази бута алыш. Ашигсө һәм мәчази, һәм дә һәғиги бута алыш. Бурадакы мә'чази, һәғиги дејимләри мәһәббәтинг мә'лум аспектләрини билдирир. Демәлијик ки, јазылы әдәбијатда, тәккә әдәбијатында Ашиг-Мә'шүг мәһәббәт гошалыгының назыр мұнасибәтләр «модели» вар иди. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларындақы Ашиг-Мә'шүг мұнасибәтләри әслиндә гәзәл ше'риндәки Ашиг-Мә'шүг мұнасибәтләринин «сүжетләшдирилмәсидир». Һалбуки һәрфи мә'нада белә бир сүжетләштирмә јох, јазылы әдәбијатдақы Ашиг-Мә'шүг комплексинин мәһәббәт дастанларындақы еjni комплекс тә'сири олуб. Јазылы әдәбијатда да Ашиг фәал, мұбариз, динамик, Мә'шүг – гејри-фәал, пассив, гејри-динамиқdir. Гәлиб ejnidir. Бу бахымдан Мә'шүгун Аллаһы символизә етдији шәраитдә онун һәғиги мә'нада бута алмасы мүмкүн дејилди. Бу бахымдан онун образы олан гыз бута алыш вә бута мә'чази бута олур. Дикәр тәрәфдән Аллаһ мүтләг башланғыч кими өз мәһәббәти угрунда мұбаризә апара билмәзди. Бу мәһәббәт бәндәнин көnlүнә дүшмүшүшү вә о, Аллаһа.govушмаг истәјир. Модел аждындыр вә бундан чыхыш едиб Мә'шүг-Аллаһын «гејри-фәаллыгыны» һәлә чох әсасландырмаг олар. Анчаг бурада үчүнчү мүһүм бир мәгам

да вардыр ки, она үмумијітлө һеч кәс тохунмаыб. Һәмин мәгам мәһәббәт дастанларының ән архаик семантикасы илә бағлыдыры.

«Нәчәбоглан» дастанындакы бутавермә мотивинин структур-семантик тәһлили қестәрди ки, бутавермә түрк дастанчылығының догма, кенетик кодларындан биридир. Бу бахымдан бутавермә ислам мәншәли, жаҳуд дикәр мәншәли олмајыб, бирбаша шаман веркиси мотиви илә бағлыдыр. Мәсәләниң бу чөһети мәһәббәт дастанларының Севкили гәһрәмандарының бутавермә мәсәләсинин дастанларда нијә «сәтни» тәсвири олунмасының үзәринә дә айдынлыг қәтириши олур. Мәсәлә бурасынадыр ки, мәһәббәт дастанлары өз кенетик башлангычы е'тибарилә һәм дә гам-шаман сәнәткар типи илә мифологи рәвајәтләрә, дәгиг елми терминлә десәк, мифологи епослара кедиб чыхыр. Биз «Нәчәбоглан» түркмән дастанының көмәји илә бунун әски схемини бәрпа етдик. Мәсәләни үмумиләшдириб десәк, мәһәббәт дастанларында бутавермә өз епик башлангычы е'тибарилә шаманларын сәнәт бутасы алмагы илә бағлыдыр. Шаман веркиси сырф сәнәт веркисидир. Қәләчәк шаман өз бута бајылмасында шаман руһундан шаманчылыг сәнәтини бута алыр. Бура шаманың руһларла әлагә сахлаја билмәк габилијәти вә бүтөвлүкдә шаман сәнәткарлығы дахилдир. Башга сөзлө, шаман веркисинде һеч бир мә-һәббәт, севкили бутавермәси јохдур. Мәһәббәт дастанлары да гам-озан-ашыг хәтти бојунча «вәрәсә» олараг мәһз буну алмышдыр. Іә'ни шаман веркисинден нә Гыз-Севкили, нә дә севки бутавермәси вар. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында бүтүн бутавермә мотивинин Ашиглә бағланмасы вә гызын бута алмасының «сәтни» тәсвири бунунда бағлыдыр. Чүнки епик мифологи башлангычда Севкили-Мә'шүг бута алмасы елизоду јохдур. Демәк, гызын-севкилиниң бута алмасы сонракы мотив-әлавәдир. Мәһәббәт дастанлары гәһрәмандыг дастанларындан үзвләнәркән әски шаман бутасының сонракы гәһрәманлыг дастанларында гүввәтләндиримиш сәнәткар-гәһрәман образы мәһәббәт дастанларында артыг Ашигә чеврилмишdir. «Короглу» дастанындан – Короглунун Гощабулагда ичдији көпүјүн, чимдији булагын сујунун күчү илә јенилмәз гәһрәмана, күчлү нә'рәјә, шаир вә ашыга чеврилмәсиини јада салаг. Бу әски шаман веркисинин трансформатив һалларындан биридир. Бурада һеч бир Гыз-Севкили бута вермәси јох-

дур. Бунунла тәсдиг олунур ки, гызларын мәһәббәт дастан-ларында бута алмасы мәһз мәһәббәт дастанларына мәхсус на-дисәдир. Сонракы әлавә кими бу мотив чох «сәтни» тәсвири олунмушшудур. Сонракы әлавә тәсәввүфи боја дашајыр. Тәсәв-вүфи анламда исә Мә'шүг-Севкили Аллаһын тәчәлласыдыр вә бу бахымдан тәсәввүфи тәсәввүрләрә ујгун олараг сөһбәт ан-чаг Ашигин Мә'шуга вурулмасындан кедә биләр. Бурада һәр шеј Ашиг (Инсан) – Мә'шүгә (Аллаh) модел мұнасибәтләри-ниң тәсәввүфдәки һәгиги вә мә'чази мәһәббәт концепсијала-рына ујгун олараг реаллашмасы илә бағлыдыр.

Тәсәввүфи давраныш кодуна ујгун олараг мәһәббәт дастанлары образларының семантик тәснифиндә ән мүһум рол-ларындан бири дәрвиш – Һәэрәт Әли-Хызыр Нәби образ комплексинә мәхсусдур. Бу образын ролу совет дәврү тәдги-гатларында мә'lум сәбәбләрдән өзүнүн лазымы дәјәрләнди-рилмәсini тапмамышдыр. Һалбуки мәтнин структур-семан-тик тәдгиги бахымындан дәрвиш образ-комплексинин струк-тур элементи кими әвәзиси ролу вар.

Мәһәббәт дастанларының тәмәввүфи-поетик структу-рунда ики аждын семантик гүтб вар: Ашиг вә Мә'шүг. Бунла-рын арасында исә дәрвиш образы дајаныр. Ашиг-Мә'шүг гүтбләри семантик гүтбләр олса да, бу оппозитив гүтбләрә де-жилдир. Бу мә'нада ирәлидә тохуначагымыз кими Ашиг-Мә'-шүг комплексинин Киши-Гадын семантик гарышыдурма гоша-лығы илә әлагәси мәһәббәт дастанларында формалдыр. Баш-га сөзлө, архаик вә классик дастанларда мұшанидә олунан чох аждын Киши-Гадын гүтбләнмәси бурада тәсәввүфи семантика кәсб едәрәк гарышыдурма мә'насыны демәк олар ки, итирмиш-дир.

Мәһәббәт дастанларында баш гәһрәманлары бир-бири-нә дәрвиш образ – комплекси бута верир. Бу бахымдан дәр-виш бир-бириндән узаг мәканларда (ајры-ајры өлкәләрдә, шә-һәрләрдә, евләрдә) јашајан гәһрәманлар арасында васитәчи ролуну ојнајыр. Онун васитәчи ролу ёслиндә структур-семан-тик бахымындан Медиатор (ајры-ајры дүнja гатлары, сакрал вә профан дүнjalар арасында әлагә јарадан, васитәчилик едән) ролудур. Бу образын Медиатор ролу, медиатив функци-јасы Азәрбајҹан фолклоршұнаслығында чох зәиф ишләнмиш-дир. Һалбуки онун бутавермәдәки ролуна мәһәббәт дастанла-рындан бәһс едән бүтүн тәдгигатларда тохунулмуш, һагында

дејилмишdir. Дәрвиш-Һәзрәт Эли-Хызыр нәби образына мәңz медиатив функция бахымындан жаңашығда, онун мә-һәббәт дастанларынын структур-семантик поетикасындакы ролу Ашиг вә Мә'шүгүн оjnадығы рол гәдәрdir. Башга сөzlө, Ашиг вә Мә'шүг дәрвишсиз (медиаторсуз) мүмкүн дејил. Әввәлчә бу образ нағында дејилмишләрә бахаг.

В.М.Жирмунски «Алпамыш» дастанында Алпамышын докулмасында Эли Шәһмәрданын ролундан данышаркән көстәрир ки, ушаглары олмајан гардашлар Шәһмәрданын гәбрини зиәрәт едир. Шәһмәрдан зиәрәтдә онларын жүхусуна кирир вә өвладларынын дүнjaja кәләчәjини хәбәр верир. Дејиләn вахтда ушаглар анадан олур. Эли Шәһмәрдан гәләндәр дәрвиш гијафәсіндә көлир вә ушаглара ад гоjur. Эли әlinин ичи (овчу) илә оғланын күрәjинә вуур вә Һәkimин (оғланын) чијинндә Эlinин «беш бармагынын» изи галыр. Сонрадан көрүндүjу кими, Эли өз әlinин тохунмағы илә Һәkими мәглубедилмәz едир: о, одда жаңмыр, гылынч ону кәсмир, күллө (ox) она дәjмир (39, с.120).

Беләликлә, Эли Шәһмәрдан гардашларла Аллаһын арасында васитәчилик едир вә онларын докулмасында рол оjнаjыр. Гәhrәмана геjri-ади тохунулмазлығы да о верир (Тәpекезүн анасынын Тәpекезү тохунулмаз етмәсini жада салаг).

Мәhәббәт дастанларында дәрвиш-Һәзrәт Эли-Хызыр Нәбинин ролу һәмишә бу дүнja илә о дүнjanын арасында олур. Онлар гәfildәn зәнир олуб чәтинә дүшмүш гәhrәманы геjri-ади ѡолла хилас едirlәr. Мәsәlәn, гәhrәманы мә'чүзәli шәкилдә зәhәр гујусунда саламат сахлаjыrlar, дәfәlәрлө өлүмдәn гуртарыrlar. Бу бахымдан дәрвиш-медиатора хиласкарлар функциясы да хасдыr. Гәhrәman дејиләn мүddәtдә ѡолу кедә билмир вә көмәксиз олараг ѡолун ортасында илишиб галыр. Бу вахт көj атлы pejda олур вә уч күnlük ѡолу «бир кәz ачыб-жумунча» гә't еdәrәk гәhrәманы мәчүзәli шәкилдә kәtiриб мәnзil башына чыхарыrlar. Бу хусусда фолклоршүнас M. Аллаһманлы «Аббас вә Күлкәz» дастанында Аббасы хилас етмиш көj атлы илә бағлы jazыр ки, көrүндүjу кими,.. гәh-рәманла илаһи гүvвәnin тәmasы var. О, башлангыч мәrһәlәdә олдугу кими, инсан шәklinde чох ади tә'sir бағышлаjыр вә гәhrәмана көmәk етмәk mәgsәdinи билдирир. Лакин сон анда онун илаһи көrkәmi, илаһи функциясы ачылыр вә гәhrәman көzүнү ачанда (гәhrәmanы ѡолда хилас еdәn илаһи гүvвә bir гајда

олараг ондан көzләрини јуммағы тәlәb едир – M.Ч.) ону ja-nanda көrmүр... Гәhrәman чәtinliklәri ашмада мүәjjөn үмидсизлиjә гапыланда һәmin гүvвәlәr pejda оlur вә ону мәв-chud вәziijәtдәn чыхарыr. Бурада («Аббас вә Күлкәz»dә M.Ч.) функцияны «көj атлы» jеринә jетирир. Бу исә көj атлыдан чох, көjdәn кәlәn атлыja бәnзәjir, jә'ni adi һалдан чох, геjri-ади һалын функция дашыjычысы оlur. Dана дogrusu, гәhrәman учун мүмкүn олмаjanы мүмкүn едир. Kөj атлынын өзу илаһи функциялышы вә бир jaраданla хилгәt арасында васитәчиidi (93, c.146-147).

Бизчә, M.Аллаһманлы чох дүzкүn мүшәnidә etmiшdir ки, «көj атлы» (дәrviш, Һәzrәt Эли-Хызыр-Нәbi – M.Ч.) «геjri-ади һалын функция дашыjычысыдыr». Бу бахымдан тәdgигатчы «көj атлынын» «vasitәchi» ролуну дүzкүn мүәjjөn-lәshdirмишdir.

Билдијимиз кими, дастанларда бута верен илаһи гүvвә axыradәk гәhrәmanы мүшәniöt едир. Бу – дәrviш, Һәzrәt Эли, Шәһmәrdan, Aga, kөj аtлы, Хызыр nejgәmber, Хызыр Нәbi вә с. адларла адландырылыr. Mahiijәt ejnidir. Бунлар ha-myсы bir образ комплексинә дахилdir. Һәmin образ исә медиатор-васитәchi олмагла түрк epiк әn'әnәsinin вачиб структур элементләrinдәndir. Өз kөkү e'tibarilә bu образ комплекси шаман комплексинә кедиб чыхыr. Бу, шаманын бу дүnja илә ruhlar дүnjasы арасындакы васитәчилиjinin дастандакы uзun ѡол кечмиш трансформасиясыдыr. Һәzrәt Эли образына мunaсибәtдә hәr шej ajdyndыr. Бу ахырынчы трансформасиялардандыr. Хызыр Нәbi образына кәldikdә исә mәrһum мифолог M.Сejidovun тәdgигатлaryna көrә, Azәrbaјcan folklорundan әrәb Хызыр Нәbi образы ilә Azәrbaјcan Хызыр образы арасында kontaminaсија (charpazlaшma) kетмишdir. Бу charpazlaшmanын сәbәblәrinи o, kениш ajdyndashдырыr. Anчag бизim учун бурада әhәmiijәt kәsib edәn istәr әrәb Хызырнын, istәrsә dә түrк Хызырнын хиласкарлыг бахымындан говушмалардыr. M.Сejidov jazыr ки, Хызырын aшигләrә kөmәk etmәsi mәsәlәsi bir чох мифик inamларла, tәbiәti, hәjatы, hәttä insanларын ailә gurulushunu dәrk etmәsi ilә dә бағlydyr. Хызыр hәm kөnchlәri bir-birinә sevdiriр, hәm dә darда galanлara kөmәk әlini uzadыr. Onun vurgun-aшиг etdiji оғланлар бирдәn-birә aшыg да

олурлар. Демәли, Хызыр кәнчләри һәм ашиг, һәм дә ашыг едир (96, с.129).

Дедик ки, Һәэрәт Эли, Хызыр Нәби, дәрвиш ejni bir образ комплексидир. Jә'ni башланғычда бу образ комплекси шаманың руһларла медиатив әлагәси комплексинә кедиб чыхыр. Һәэрәт Эли сонракы hadisә олдуғу учун бу хұсусда Хызыр Нәби кениш материал тәгдим едир.

Билдијимиз кими, епик мәтнләрдә Хызыр «Хызыр Илjas» да адландырылып. Бу хұсусда М.Сеидов жазыр ки, Хызыр жашылыг, Илjas исә су мә'буду олмуштур (96, с.58). Мәрһүм Т.Халисбәјли жазыр ки, Хызыр вә Илjas зұлмәтә кедәркөн растилашырлар вә дирилик сууны ичәндән соңра Хызыр сәһралара, Илjas дәнизләрә сары үз тутур (133, с.233). Тәдигатчы Д.Жеремеевә көрә, Илjasын – пејгәмбәр Илjanын образы Библияда кедиб чыхыр вә Хызыр образының мұхтәлиф сәчијәли мифологи гатышылары олса да, о, сырф мұсәлман мифологиясы образыдыр (134, с.221-222) М.Тәһмасибә көрә, Хызыр баһар мүждәчиси, сәнәткарлар һамиси, юлчулар көмәкчиси олан әсатири мә'буд, пејгәмбәр иди (1, с.71).

Көрүндүjу кими, Хызыр илаһи образдыр, пејгәмбәрдир вә илаһи дүнja илә бу дүнja арасында васитәчилик – медиаторлуг едир. Онун бу функциясы мифологи мәншәлидир. Йеч тәсадүfi дејилдир ки, орта әср Азәрбајҹан абиðәси «Мунис-намә»дә о, гуш чилди хиласкар пејгәмбәрдир вә агачла бағлышыр (135, с.71). Онун гуш чилдиндә олмасы вә мүтләг агачла бағлышыгы бу, образын мифологијиң дәлаләт едир. Гуш чилди онун зооморфик сәчијәсини, агачла бағлышыг илә Дүнja Ағачы илә әлагәдар медиатив образ олмасыны көстәрир.

Хызыр-нәбидир, jә'ni пејгәмбәрдир. Пејгәмбәр исә мүгәддәсdir. Бу баһымдан Хызырын функциясында олан һәр бир шеj мүгәддәсләrin функциясына уjгундур. A.J.Гуревич жазыр ки, мүгәддәс ики дүнja вә ики темпораллыға (ики паралел заман – М.Ч.) ejni заманда мәнсубдур. О, бир инсан кими, геjри-камил jер дүнjasының әсиридир, анчаг онун мүгәддәслиji бу дүнja илә бағлы дејилдир; бу мүгәддәслик әбәдијәтин шәfәгиidir вә бу мә'нада о, елә һәjатдача һәм дә о бири дүнjaда jашајыр. Мүгәддәс сағ олдугча әбәдијәт онун симасында jер заманына гошулур. О, адамлар арасында әбәдијәтина дашыjычысыдыр (19, с.19).

Көрүндүjу кими, Хызыр бу дүнja илә о дүнja, бу дүнja заманы илә о дүнja заманы арасында vasitәчилик. Бу vasitәчилик Хызырын дахил олдуғу образлар комплексинә бүтөвлүкдә аиддир. Һәмин vasitәчилик олмадан исә Ашиг-Мә'шүг образларының комплекс мөвчудлугу мүмкүн ола билмәз. Ахы, мәhәббәт дастанларында Мә'шүгә илаһи қөзәллииин дашыjычысы, Илаһинин тәчәлласыдыр. Бу баһымдан дәрвиш – Хызыр-Һәэрәт Эли Ашиглә Мә'шүг арасында, әслиндә бу дүнja илә о дүнja, инсанлар дүнjasы илә Илаһи Дүнja арасында vasitәчилик едирләр. Бу vasitәчилик дастанда һәм бирбаша vasitәчиликдир (бу јолла гәһрәмандар дүнja да кәлирләр, бир-бири илә бута јолу илә нишанланырылар), vasitәчилик һәм дә хиласкарлыг шәклидә тәзәһүр едир: медиатор бүтүн налларда гәһрәманды хилас едир. Ишә гарышмалы олур. Орасыны да јада салаг ки, онун бүтүн хиласкарлары мә'чүзәли олур. Дәjүшән гәһрәмандын көnlүнә сөз долдурур, она верилмиш мүәммаларын чавабыны сирли шәкилдә гәһрәмана «пыгылдајыр». Ашиг гәһрәман бүтүн налларда өз һамисинин көмәji илә гәләбә чалыр. Бу, архаик дастанларында гәһрәманын тајфа әчдадындан, тотем әчдад-руһдан, шаманын шаман руһундан алдығы көмәклә кенетик баһымдан бирдир вә орадан кәлир. Бу баһымдан дәрвиш – Имам Эли-Хызыр образ комплексинин структур-семантик көкләри өски шаман комплексинә, онун руһларла әлагәләринә кедиб чыхыр.

Мәhәббәт дастанларында, дедик ки, баһ гәһрәмандар Ашиг вә Мә'шүгдур. Бунларла ejni семантик чәркәdә Vasitәчи-Медиатор образы дајаныр. Дүздүр, медиатор сүжет фәаллығына малик деjил. Анчаг структур-семантик планда Гәһрәман вә онун Севкилиси Медиатор образсыз садәчә дүшүнүлө билмир. Бу баһымдан Vasitәчинин сүжет фәаллығының нә дәрәчәдә олмасындан асылы олмајараг, о, семантик гүтбләр арасында әлагәјарадычы образ кими дастанын структуру учун чох вачиб елементдир. Бу баһымдан Ашиг, Мә'шүг вә Vasitәчи (дәрвиш-Һәэрәт Эли-Хызыр Нәби) образларындан соңра мәhәббәт дастанларындакы бүтүн образлар ади статус дашыjыр.

Бир гәдәр әvvәлдә дедик ки, мәhәббәт дастанларында архаик дастанларда Kiши-Гадын оппозитив мұнасибәтләр шәбекәси жохдур. Бурада баһ гәһрәмандардан сонракы образлары һеч чүр киши-гадын гошалығындан тәсниф етмәк олмаз.

Көрдүк ки, һем гөһрәмәнлар, һем дә гөһрәман олмајан образлар ичәрисиндә һем киши, һем дә гадын вар. Елә бу өчөтдән киши-гадын тәснифат гошалығы мәһәббәт дастанлары образлары үчүн архаик, кечилмиш структур мәрһәләси кими жарымыр.

Әввәлдә ону да демишдик ки, мәһәббәт дастанларында Гөһрәман-Антоногонист (Антигөһрәман) гошалығынын сол гүтбү ики гөһрәманы нәзәрдә тутур: ашиг вә мә'шүг. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларындақы образлар гөһрәман вә антигонист гошалығындан тәсниф олунур. Жәни гөһрәманын семантик саһесинә дахил олан образлар вә антигөһрәманын семантик саһесинә дахил олан образлар. Өнчә диггәти антигөһрәман чөлб едир.

Антигөһрәман кимдир? Әслиндә бу суалы белә гојмаг мәгсәдәмүвағиғидир: кимләр антигөһрәман ола биләрләр? Бу суалын нәзәри чавабы айдындыр. Антигөһрәман һәмишә гөһрәманын космик дәјәри әлдә етмәйинә мане олур. Бурада гөһрәман вә антигөһрәман гошалығы чох садә шәкилдә жашы-жаман, көзәл-чиркин, хеирхан-залым вә с. кими естик гошалыглардан даһа айдын дәрк олунур. Бу бахымдан гөһрәман вә антигөһрәман семантик гарышыдурмасы архаик дастанчылыгдан, мифологи епслардан көлир. Илк мифологи рәвајәтләрдән башлајараг гөһрәман антигөһрәманла вурушур. Бу вурушун мәңџүәти һеч вахт дәжишмир. Дәжишән форма, шәкил, космик дәјәрин өзү олур. Жәни гөһрәманла антигөһрәман һәмишә вурушурлар; бу вурушун сәбәби чүрбәчүр ола биләр. Онун бүтөвлүкдә ады космик дәјәрdir. Мәһәббәт дастанларында бу космик дәјәр гөһрәманын севкилисисидир. Бурада мөдел беләдир: Ашиг Мә'шүгә.govушмаг истәјир. Антигөһрәман вә ону дәстәкләјен шәр гүввәләр буна мане олур. Гөһрәман сонда антигөһрәман үзәриндә гәләбә чалыр. Гејд едәк ки, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында образлары классик шәкилдә чилаланмыш антигөһрәманлар вар. Бунлардан бири «Алы хан-Пәри» дастанында Гара Вәзири.

Гара Вәзири дастана надисәләрин мәчраја дүшдүјү бир заманда, јени кеч дахил олур. О, иблис характерлидир, ики-үзлүдүр, мә'нән ејбәчәрдир. О, ахырачан шәр ишләрлә мәшгүл олур вә ахырда өз шәринин гурбаны олур. О, тәсадүфи олараг Гара Вәзири адландырылмыр. Бурада айдын көрүндүјү кими «гара» епитет шәр, мәнфи анлам дашишыр. Суал мејдана чыха

биләр ки, Пәринин башына кәләнләрин сәбәкәры онун өкөй гардашы олур. Аңчаг Пәринин дастанда кениш тәсвир едилмиш сонракы талејиндә әсас антигөһрәман ролуну Гара Вәзири ојнајыр. Бу бахымдан антигөһрәман образ структурунун бир нечә әсас дашишычысы ола биләр. «Алы хан-Пәри» нағыл мәншәли дастанында гара гүввәләрин белә сыраланмасыны көрүрүк. Бу бахымдан дастан гөһрәманы әслиндә неч вахт антигөһрәмансыз олмур вә әслиндә онун бүтүн гөһрәманлыглары да елә бу антигөһрәман үзәриндә мүбәризә вә гәләбә илә мүәйҗәнләшир.

«Әсли-Кәрәм» дастанында Гара Кешиш сурәти дә статик структурлуг антигөһрәман образларындаңыр. О, ахырадәк өз антигөһрәман функциясыны һеч кәслә мүбадилә етмәдән јеринә јетирир. Онун да адынын «гара» епитети илә мушајәт едилмәси онун шәр, гара әмәлләр саһиби олмасы илә бағлыдыр.

Вахтилә М.И.Тәһмасиб «Әсли-Кәрәм» дастаны илә газах, башгырд, гарагалпаг вә с. Орта Асија түрк халлары арасында жајылыш «Кози Көрпәш вә Бајан Сулу» дастаны арасында бағлылыг көрмүштүр. О, бу ики дастанын ортаг структур мәгамларыны (һәр ики әсәрдә валидејнләрин өвладсызлыгларыны, ушагларын нәзир-нијазла анадан олмаларыны вә көбәккәсмә адахланмаларыны вә бир сыра башга ортаг мотив вә сүжетләри) нәзәрә алараг бу дастанлар арасында охшарлыгын «үмуми» олмадыгыны ирәли сүрмүштүр. Бу бахымдан М.И.Тәһмасиб адларын да охшарлыгына диггәти чөлб едир: Көрпәш – Кәрәм, Сулу-Әсли (1, с.302-303). Диггәти чөлб едән һәм дә Әслинин атасы Гара Кешишлә Бајан Сулунун атасы Гарабајдыр. Һәр икисинин адында «гара» епитети вар. Һәр икиси намәрддир, сөзүндән гачандыр, шәр ишләр көрмәкдән чәкинмиirlәр. Бу бахымдан Азәрбајҹан дастанында Гара Кешишин ермәни олмасы әски жашы-пис архетипиндән көлир. Бу мә'нада бу көзәл дастан чох әски мәншәли олмагла Азәрбајҹан мүһитиндә дәжишмәләр кечирмиш вә Гарабај-Гара Кешиш трансформациясы баш вермишdir.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында антигөһрәман кими адәтән көбәккәсмә нишанлылар олан көнчләрдән гызын атасы чыхыш едир. Гара Кешиш Әслинин атасы иди. «Таһир вә Зөһрә» дастанында Зөһрәнин атасы Һатом Султан да гызын атасы кими әслиндә ән'әнәви функцияны јеринә јетирир. О,

choz zalym tæsvir olunur. Umumiijætlæ, antigæhræmanlar zalymlar, gan tækemækdæn gorjmajan, øz shær fikiirlærindæn eteru istenilæn gana, shære kædæn adamlardyr.

«Aşyq Gærib» dastanynndakы antigæhræman – Shahevælæd dastanan kæch daхil olur. Buna baxmajaраг o da Gara Væzir, Gara Keшиш, Һatæm Sultan kimi dinlæjichi nifrætinæ sæbæb olur. Shahevælæd гызын atасы dejildir. Ançag o da гызын gohnum – emisi oгludur. Bu baxymdan eslinde Shahevælæd dæ гыза гоhум олмагла «гызын atасы» antigæhræman kompleksine daхil olur.

Azærbajchan mæhæbbæt daстанларында гадын образлары bitkin bir galarejany tæshkil edir. Bунун башында Mæ'shugæ образы дајаныр. Sonrakы чærkælærdæ ana, churbæchur garylar, elæchæ dæ muхtæliф гызлар дајаныр. Һemmin гызлар сырасына Mæ'shugænin rægilæri daha choz aид olunurlar. Bулары bu baxymdan Antimæ'shugæ адландыrmag olar. Diggæti Ana обrazы chælb edir.

Ana suræti mæhæbbæt daстанларынын образлар системинде bœjukluj, dæjanæti ilæ sechilir. Umumæn, Azærbajchan folklorunun tariхи mænzæresinæ diggæt jetirdiкdæ гадынана образынын hæjat-jaщam символу kimi kætүruлdujунun shahidi olurug. Ana обrazлary mæhæbbæt daстанларында dinamik сужет hærekætinæ malik olmasalar da, onlarыn da өzүnæ-mæхsus семантикасы var. Bu semantika hæp шejdæn өvvæl analýyla baglydyr. Gæhræmanlарын analары øz ushaglarыnyн sevmæk hæguglарыны basha duшsælær dæ onlarыn uzag jola chymalaryndæn narahat olurlar væ bu narahatlyg daстанларында choz tæbii væ jukcæk poetikliklæ tæsvir olunur. Belæliklæ, mæhæbbæt daстанларында tæsvir olunan ananyn ilk semantik chizkisi onun analyg funksijsasы ilæ baglydyr. Belæ bir analyg funksijsasы гыз гæhræmanыn anaсыna мunasibæтdæ dæ өzunu dogruldur. Buradaky ana гызын sirdaшydyr væ ekseren гызын tærefindæ chyhysh edir.

Гадын-ана образынын arxaik mætnlærdæ mifologimäzik tæsævvürplærlæ өlagæsi var. Belæ ki, eski duшunçædæ Jep Ana kompleksi choz mürækkæ struktura malik mifologji duшunçæ vañidlærindeñdir. Bu baxymdan Azærbajchan mæhæbbæt daстанларында һemmin Jep – Ana kompleksi birbasha joхdur. Bиз sadæchæ chanly bir ana обrazы kæruрук. Ançag bu ana обrazыnda jaщam-hæjat baщlanгyчы kærunmækdædir. Analar øz

ogul væ гызларындан eteru narahatdyrlar. Bu tækchæ tæbii bir hæssin tæsviri joх, ananyn eski mætnlærindeki hæjatyн, ocha-gyin goruјuchusу olmag semantikaсыndan kæliр. Өzбæk halg eposlарында гадын образларыны tæhiliр etmiш G.G.Musina øz fikiirlærinи belæ umumilæshdirir ki, folklor tæfækkury гадын – ana образынын simasыndan hæjati baшlyngyч tæsævvürunu чæmlæshdirmiшdir: o, insanы дүнjaja kætiрир, bæjüdүr, bæshæri varlygы давам etdiрир. Bu mæ'нada гадын – ana hæjat ugrynda мубаризænin esas væ aparychy gûvveсирир (136, 9-15).

Maраглыdyr ki, Azærbajchan mæhæbbæt daстанларында ana образлары statik semantikaja malikdirler. Belæ ki, onlar bir gaјda olaраг mæsbæt sæchiijæli образлардыr. Bунун Azærbajchan mæhæbbæt daстанлары учун umumi bir sæchiijæ olmasы tæsadufi olmajyб umumturk aреалы ilæ tæsdig olunur. Jenæ dæ G.G.Musinanыn tædgigatyndan kæruндijу kimi түркмæn væ өzbæk daстанчылыгында, elæchæ dæ umumæn түрк folklor aреалында ana образы ziddijætлærlæ bagly просесæ mûdaхilæ etmir. O, һemmin просеслærin iштиракчысы dejildir. Ana образы һemmin просеслærin фævgundæ duран mægæddæs dujguлar комплексини ifadæ edir (136, c.27-32).

Umumiijætlæ, Azærbajchan daстанларында гадын әrinæ væfalы bir varlyg kimi tæsvir olunur. Eslinde o, әrinin kæmækchisi kimi chyhysh edir. Belæ образлары гадын-kæmækchî образлар адландыrmag olar. «Shaһ Ismajyl-Kulzär» daстаныndakы Эræbzænki, «Sejdi-Péri» daстаныndakы Péri һem гадын, һem dæ iкид, gæhræmandyrlar. Гадыnlарыn iкид olaраг tæsvirinæ gæhræmantlyg daстанларында keniш tæsaduf eidiрир. Mæhæbbæt daستانлары гадыnlары choz «zæriflæshdirmiшdir». Bунунла bærabær bu «zærif» образларын øz iкид, gæhræman, dejushkæn «keчmiшlæri» ilæ өlagæsi dæ gorunub galmyshdyr. Гадыnlарыn belæ «gæhræmantlyg keчmiши» tæsadufi olmajyб bu образлары øz shuurunda jaщadan түрк etnik – mædæni sistemindæ гадынын ojnadagy тariхи-mædæni rolла шærtlænir. Kærkæmli шærgshunaс-turkolog B.B.Bartold kæstærir ki, turk etnik sistemi daхiliinde гадыnlar tariх bojuncaya azad væ særбæst iradæ sahiби, mæ'nævi væ физики kamillik erneji olmушлар (137, c.649).

Gадын образлары сырасына garylar da daхildir. Mæhæbbæt daستانларындан garylara sæchiijælændirer белæ bir

формул дайм кечир: гарылар чүрбәчүр олур, ипек гарылар, көпек гарылар, напак гарылар вә с. Бу формула чүрбәчүр шекилдө дастанларда туш олунур. Мәсәлән, «Гурбани» дастанында бутадан аյылмајан Гурбанини айылтмаг үчүн гары чагырмағын зәрүрәт олдугуну билдириләр:

«Дедиләр:

— Сәнин оғлунун дәрдини гарылар биләр. Онлары чагыр.

Мирзалы хан кедиб ипек гарыны да, көпек гарыны да, напак гарыны да чагырды...» (20, с.207).

Гары образынын семантикасына үмуми шәкилдө тохунмаздан әvvәл демәлийк ки, гарыларын чүрбәчүр олмасы нағында дастанлардакы формул мәһәлли јох, ән'әнөвидир. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүгәддимәсіндә гарылар нағтында мәлум дејими хатырлаја:

«Гарылар дәрд дурлудур:

Бириси солдуран сојтур.

Бириси долдуран тојтур.

Бириси евин дајагыдыр.

Бириси нечә сөјләрсән, бајагыдыр» (138, с.17).

Беләліклө, гарыларын епик мәтнә – дастанда тәсниф формулу ән азы «Китаби-Дәдә Горгуд» епосундан қелир. Лакин мәсәләнин мәнијәти бурада индики һалда гарыларын бу тәснифи илә баглы јох, гары образынын дастанындакы семантикасы илә баглыдыр. Бу бахымдан диггәти мүһүм бир мәгам чәкир. Демәк олар ки, бутавермә мотивли Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының әксәрийәтиндә бутавермә надисә комплексинде гарылар иштирак едир. Бу, гәтийән тәсадүфи дејил. Онун бутавермә просесинде дайми вә сабит ролу вар; бутадан айылмајан гәһрәманы бу вәзијәтдән чыхартмаг үчүн һәмишә гары чагырылыштар вә гары гәһрәманын бута алдығыны һамыдан тез баша дүшүр. Суал мејдана чыхыр: гары нә үчүн чагырылыштар? Әслиндә суал даһа кениш олараг белә гојулмалыштыр: өзүндөн кетмиш, бајымыш гәһрәманы айылтмаг үчүн нә үчүн һәким, тәбиб, логман, баһычы, фалчы јох, мәһз гары чагырылыштар.

Дедик ки, гарынын бутавермә просесинде јери вә функциясы сабитdir. О, бута алмыш гәһрәманы айылдыр, яхуд айылмасына көмәк едир. Бутадан айылмыш гәһрәманы неч кәс баша дүшмүр, анчаг бирчә гары онун нә истәдиини анлајыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, гарынын бутавермә просесиндәки сабит мөвгеji онун әски ритуал – мифологи функциясы илә бағлыдыр. Гәһрәманын бута јухусу ади јуху дејилдир. Бу јухуда о, илаһи гүввәләрлә үнсијәтдә олур. Онун бутадан айылма просесинде бир гајда олараг гары иштирак едир. Бутавермә просесинин әски инициация (әлуб-дирилмә) мәрасимләри илә бағлы олдугуну хатырласаг, онда гарынын бурада бир гајда олараг дайм иштирак етмәсінин мәрасими характер дашидынын еңтимал етмәк олар. Башга сөзлә, диггәт бурада гарынын функциясына јөнәлдилмәлидир. Гары бутавермә мәрасимнән бута алмыш гәһрәманын бутадан айылма просесинин иштиракчысыдыр. Гары-гадынын әски инициация мәрасимнән конкрет олараг һансы рол оjnадығыны инди арашдырмаг чох чәтиндир. Чүнки бунун үчүн бутавермә мәрасиминин ритуал-мифологи көклөринин мүәjjәнләшдирилмәси истигамәтини рәhбәр тутан хүсуси бир арашдырма лазындар. Индикі һалда буну бурада етмәк мүмкүн дејил. Анчаг гарынын бутавермәдәки статик ролу онун мәһз мәрасим сәчијәли образ олдугуну көстәрир.

Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында башга гарылара да тәсадүф олунур. Бунлар мүсбәт вә мәнфи хүсусијәтләрин дашиыјычыларыдыр. Әсасән мәнфи ролда олурлар. Шәр гүввәләр пулун көмәй илә гарылардан өз һијләкәр нијјәтләринин һәјата кечирилмәсіндә истифадә едирләр. Гарыларын чүрбәчүр олдуғу дастан мәтнләри илә бирбаша тәсдиг олунур. Санкки дастан мәтнинин өзү дастан поетикасынын гары образлары галарејасынын тәснифатыны өзү верир. «Гурбани» дастанындан сәчијәли мәгама диггәт јетирмишдик. «Алы хан-Пәри» дастанында да гарыларын ejni чүр тәснифаты вар: «Гарылар чүрбәчүр олур: Пәрчанан, Һүрчанан, Зорчанан, Напак гары, Ипек гары, Көпек гары» (20, с.383). Елә бу тәснифатдан көрүндүjү кими, дастанларда һәр чүр гарылара, о чүмләдән мүсбәт гарылара («ипек гарылар») раст көлмәк олур. Гарылар бир чох һалларда гәһрәманларын үрәк сирдашы олурлар. Я а онлара хөш хәбәрләр апарырлар, я а онлара мәсләhәт верирләр, я да һәјан олурлар. Бу мәгамларда гарылар әсил јардымчы образлары, көмәкчи суртләрә чеврилирләр.

Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында туш олунан образлардан бири дә чобандыр. Дастанларда чобан образы мәрд вә мүбариз тәсвир олунур. Онлар дастан гәһрәманларынын садиг

көмәкчиләридир; хәјнәт, һијлә вә ријакарлар нә олдугуну билмәјән инсанлардыр. Бу бахымдан мәһәббәт дастан-ларындакы чобан образларының ән яхын архетипинин «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы Гарача Чобан олдугу көз габагындадыр. Чүнки мәһәббәт дастанларында әсасән мұсбәт планда тәсвир олунан чобан образларының сәчијәви чизкиләр комплексинин концентрасија башланғычының Гарача Чобана қедиб чыхмасы айдын көрүнүр. Дүздүр, «Китаби-Дәдә Горгуд»да мәнфи сәчијәли Гонур Гоча Сары Чобан да вардыр. Анчаг мәһәббәт дастанларында мұсбәт призмадан тәсвир олунмуш чобанларын характер хүсусијәтләриндә онларын «архетип бабалары» Гарача Чобанын хасијәтләри ачыг көрүнүр.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларындакы чобан сурәтләри механики характерли образлар дејилдир. Мәһәббәт дастанларында онларын сәчијәви хүсусијәтләри вар. Бу хүсусијәтләр сырасына онларын садәлији, сафлығы, һијләкәр олмамалары, дүзкүнлүкләри дахилдир. О чүмләдән чобан образларына мәһәз чобанлыға мәхсус бир садәләһвлүк дә хасдыр. Бу садәләһвлүкдән дастанчылар бир гәдәр дә комик ситуасијаларын јарадылмасында истигадә етмишләр. «Аббас-вә Күлкәз» дастанында Аббас чобанын өз агасындан алдығы бир иллик әмек нағтыны габагчадан өдәјиб ону ашыг тајфасында дејишмә мечлисинө апарыр. Куја ки, чобан – устад, Аббас исә онун шакирдидир. Бурада чох комик вәзијәтләр алышыр вә бу үрәкдән кәлән күлүшүн әсасында чобан характериндә доган садәләһвлүјүн јаратдығы ситуасијалар дуур.

Јаҳуд «Тәһир-Зәһрә» дастанындакы чобан сурәти долгун вә биткин бир инсан образыдыр. О, чәтиң вәзијәтдә дүшән гәһрәмана көмәк әлини узадыр вә һеч нәдән горхмајараг мәрд бир инсан кими һәрәкәт едир. Бу, тәсадуғи олмајыб, башга дастанларла да тәсдиг олунур. «Валеһ-Зәрникар» дастанларындакы чобан да гәһрәмана арxa олур. Чобанларын намуслу, гејрәт чәкән инсанлар олмасы «Алы хан – Пәри» дастанындан даһа айдын көрүнүр. Бурадакы чобан нәчиб, намуслудур. О, дара дүшмүш, көмәксиз Пәриә саташмыр, әксинә бир гардаш кими онун намусуну горујур:

«Пәри ханым диллә дә деди:

– Чобан гардаш, ҝәл ан ичәк, бачы-гардаш олаг!

Чобан деди:

– Олаг!

Һәр икиси анд ичиб, бачы-гардаш олдулар» (20, с.396).

Мәһәббәт дастанларында көмәкчи образлардан бири кими Чүтчү образына да раст көлинir. Бу образа даһа чох нағыл вә гәһрәманлыг дастанларында туш олунур. Көрүнүр, мәһәббәт дастанларына орадан қөлмишdir. «Ләтиф шаһ» дастанында чүтчү образының камил нұмунәси вар. Образын тәһлили көстәрир ки, чүтчү бурада шад хәбәр мүждәчиси кими вәрилмишdir. Ону да гејд етмәлијик ки, бу образа бүтүн мәһәббәт дастанларында раст көлинмир вә бу көстәрир ки, һәмин образын дастанын поетик структурунда ојнаја биләчәји структур-семантик функция јохдур. Даһа дөгрүсу, онун статик функциясы нағыл вә гәһрәманлыг дастанларында галмыш вә мәһәббәт дастанларының поетикасына кечә билмәмишdir.

Мәһәббәт дастанлары үчүн сәчијәви образлардан бири Кечәлдир. Кечәл Азәрбајҹан епик фолклорунун мәшнүр образларындандыр. Она нағыл вә дастанларда чох раст көлинir. Мәтнләрин тәһлили көстәрир ки, кечәлләр бир гајда олараг һијләкәрлик, өхбильмишилкәл баглы олурлар. Онлар һәр һансы чәтиң ситуасијадан һијлә, ғырылдаг кими үсулларла чыхмагы бачарырлар. «Короғлу» дастанындакы Кечәл һәмзә белә бир һијләкәр образды.

Кечәл образының мәһәббәт дастанларындакы семантикасы илк бахышдан Новруз бајрамында Кечәл образы илә аз әлагәли көрүнүр. Әслиндә исә истәр мөвсүм мәрасимләри, истәрсә дә дастанлар фолклор мәтнләри олмагла ejni бир дүн-јакәрүшүн – фолклор дүнјајакәрүшүнүн мәһесулларыдыр. Бу бахымдан мәрасими кечәллә епик кечәлин баглылығы вардыр. Һәр икисинин ejni характерли олмасы – јалан, һијлә, өхбильмишилк вә с. баглы олмалары ejni семантик башланғыча аид олмаларыны көстәрир.

Кечәл образының семантик башланғычы онун кечәллиji илә баглыдыр. Кечәллик аномаллыгдыр. Һәр бир аномаллыг космоложи шүүрла космик, јаҳуд хаотик гүввәләрлә баглылығ, онларын әламәти олма кими дәјәрләндирилмишdir. Кечәлләрин мәтнләрдә һијләкәрлији, өхбильмишилији, мәнфи сәчијәли ситуасијаларла бағлы олмалары онлары хаотик семантика илә бағламага имкан верир. Һалбуки буну индики һалда һәкм кими вермәк олмаз. Чүнки бу образ структур-семантик истигамәтиндән хүсуси арашдырма тәләб едир.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларында кечәл әсас образ -р сырасына (баш гәһрәманлар, медиатор, әсас анто-гонистләр) галхा билмәјәрәк гары, чобан, чутчү кими көмәкчи, икинчи дәрәчәли образлар сырасында галыр. Џалбуки диггәтлә арашдырылса, монографик сәчијүәли ири бир арашдырма апартылса, онун нечә дә дәрин вә мүрәккәб семантикаја малик образ олдугу көрүнүр.

«Тәнир-Зәһрә» дастанында кечәл чугул кими тәсвир олунур. Тәдгигатчы М. Һүсейнов кечәл образы илә бағлы языр ки, мәһәббәт дастанларының бә'зиләриндә кечәл образы мүәյҗән мә'lumatын, информацииянын верilmәси ишинә хидмәт едир (139, с.73). Бурада о, бир көмәкчи – епизодик образ олараг көрүнүр. Мәсәлән, «Гурбани» дастанында Мирзалы хан Гурбанини тапа билмир. Чөлдә дана отаран кечәл она дејир ки, әми, оглун о заганын ичәрисинә кирди. Өкүзләрин бирини ча-навар једи, бири дә батаглыгда батыб өлдү. Оглунун да үрәji кедиб галыб загада» (20, с.207).

«Ашыг Гәриб» дастанында лотубашы бир кечәлин әлин-дән.govununu алыр. Кечәл.govunu гајтармаг шәрти илә лотубашыја Рәсулун атасынын вар-жохуну еһсан шәклиндә дагытмасыны хәбәр верир (20, с.167).

Кечәлләр көрүндују кими, һәм дә мүәйҗән мә'lumatларла бағлы олур. Бу, әслиндә кәләчәк тәдгигатчылар учун образын семантикасыны баша дүшмәкдә бир «ачар» ролуну ојнаја биләр.

Мәһәббәт дастанларында бириңчи вә икинчи дәрәчәли роллардан соңра қәлән ролларда – көмәкчи – јардымчы образлар сырасына Ләлә образы да вар. Ләлә «Әсли-Кәрәм» образындан бизә мә'lумдур. О, Кәрәми ахырадәк мушајиәт едир. Бу баҳымдан динләјиши Ләләнин мә'nəвијатынын бүтүн чө-хәтләrinе бәләд олмаг имканы газаныр. Бу баҳымдан Ләлә мәрд, горхмаз, сәдагәтли, чөрәк итиrmәjәn, хеирхан бир инсандыр. «Әсли-Кәрәм» дастанындакы Ләлә образыны динләјиши вә охучу севмәjә «мәһkumdур». Чүнки дастанда бу образ көзәл, али характеристи инсанын камил өрнәјидир. Дастанда Кәрәмин ләләси Софи адландырылтыр. Софинин «суфи» сезүнүн халг дејими олдугуну хатырлатсаг, Сәфинин дастанда бир гајда олараг мүсбәт призмадан тәсвир олунмасынын да тәсадуф олмадыгы, мүәйҗән ән'әнә илә бағлы олдугу гәнаәтинә қәләрик.

Софи ләлә образынын баша дүшүлмәси үчүн мараглы чизки онун Кәрәмлә инсанлар арасында васитәчилик ет-мәси-дир. Жә'ни Кәрәм адамларла сазла данышанды о, Кәрәмин сазла дедијини сөзлә нәгл едир. Мәсәлән, Кәрәмин карванбашы илә растлашмасы епизодунда Кәрәм үрәjindәkiләри сазла охујур. Бундан соңра: «Софи мачәраны бунлара нағыл еләди» (20, с.91). Бурадан аjdын көрүнүр ки, Софи гәһрәманын көмәк-чиси функцијасыны жеринә жетирир ки, бу да тәсадуфи функција дејил. Гәһрәман вә көмәкчиси фолклорда хүсуси семантикаја малик комплексдир. Гәһрәманын бир сырға көмәкчиләри олур. Бу көмәкчиләр сырасына чанлы инсанлар да, сеңирилі васитә-ләр дә дахилләр. Бу мә'нада Софи образы гәһрәманын көмәк-чиси функцијасы комплексинә кирир. «Ләтиф шаһ» дастанын-дақы Ләлә образы да бу баҳымдан диггәти чәкир. Дүздүр, о, гәһрәманын көмәкчиси дејилләр. Атасынын жаһын көмәкчи-сиدير. Аңчаг бунунла бәрабәр, бурада гәһрәман вә көмәкчиси комплекси вар.

Гәһрәман вә көмәкчиси комплекси Ләлә вә Софи образ-ларыны гәһрәманларын жаһын достлары сајылан дикәр образ-ларла ejni сыраја гатмага имкан верир. Чүнки семантик ма-ниjјәт бирдир. Гәһрәман вә көмәкчиси формулу.

Гәһрәманын көмәкчиләри формулуна Ләлә-Софи обра-зы илә бәрабәр бирбаша дахил олан образлар саз вә ат образ-ларыдыр. Эvvәlчәdәn гејд etmәlijik ки, бу образларын мә-һәббәт дастанларындакы фәаллыг дәрәчәси ejni дејилләр. Сазла бағлы әvvәldә демишидик. Инди исә бу образа гәһрәма-нын көмәкчиси формулу дахилиндә jениdәn гајитмаг лазым кәлир.

Саз мәһәббәт дастаны баш гәһрәманынын ајрылмаз алә-ти олмагла әслиндә мәһәббәт дастанларынын атрибуту кими дә чыхыш едир. Диггәтлә баҳдыгда саз үмүмijjәtlә дастан гәһрәманларынын ајрылмаз атрибутудур. «Короглу» даста-нында Короглу сазла бирликдәdir. «Китаби-Дәдә Горгуд»да огуз бәjlәri гопуз хүсуси hərmət bәslәjir, әлиндә гопуз оланы өлдүрмәjib, гопуз хатиринә pəhм едиrlәr. Сазын гә-һrәманын көмәкчиси моделинә дахил олмасы саз-гопузун әски түрк дүшүнчәсіндәki семантикасы илә бағлыдыр.

В.И.Басиловун тәдгигатындан бәлли олур ки, әски ми-фологи тәсәввүрә көрә, мусиги аләти (гопуз, тамбур, давул, саз вә с.) руһлар дүнjasына бағлыдыр вә бу сәбәbdәn дә макик

күчө маликдир (112, с.121). Фолклоршұнас алим Х.Короглу да хүсуси бир жазысында һәм дә сазын горујучу-һимајәедичи вәзифәни жеринә жетирмәсіндән, еләчә дә бунун сазын шаманчылығ системиндән көлән мифологи-рухани кејфијәт олмасындан бәһс етмишdir (140, с.49-50). Шаман мәдәниjәтинын биличиси J.C.Новик дә мусиги вә мусиги аләтинын макик-сенирли күчө малик олмасы, бунун өски мифологи-мәрасими тәсәввүрләрә бағлы олмасындан бәһс етмишdir (141, с.31).

Дејиләнләр сазын бир мусиги аләти кими макик тәсәввүрләрлө бағлы олдуғуну көстәрир. Бу бахымдан мусиги аләтинын макик функцијаларына горујучулуг функцијасы да дахиldir ки, бу да әсасән гәһрәманлығ дастанларындан кө-рунүр. Мәһәббәт дастанларында саз чалмаг габилиjәтини гәһрәман бута илә алыр. Бу бахымдан саз гәһрәманын өзу илә онун көнүл дүнjasы арасында васитәчилик едән медиатор кими чыхыш едир ки, бу да ону гәһрәманын көмәкчиси моделинә тәсәввүр етмәjә имкан верир. Бу, һәм дә онунла тәсдиг олунур ки, гәһрәманын сазсыз тәсәввүр олунмамасы онун өз архетипиндә «сәнәткар» олмасындан ирәли кәлир. Буну «Нәчәбоглан» дастанындакы бутавермәнин тәһлилиндә лап айын көрдүк. Мәһәббәт дастаны гәһрәманы өз сәнәткар архетипиндә шаман образына кедиб чыхыр. Шаманчылығда исә мусиги аләти онун жаһын көмәкчисидir.

Мәһәббәт дастанларында ат образына да тәсадүф олунур. Анчаг геjd етмәлиjик ки, мәһәббәт дастанларында атын гәһрәманын бирбаша көмәкчиси кими чыхыш етмәси јохдур. Бурада соh мүрәkkәб трансформасия кетмишdir.

Мәһәббәт дастанларынын гәһрәманлығ дастанларындан дифференсија етдиини нәzәрә алсаg, ат образы гәһрәманлығ дастанларындан мәһәббәт дастанларына соh зәиф форма-да кечмишdir. Гәһрәманлығ дастанынын гәһрәманыны атсыз тәсәввүр етмек мүмкүн дејилdir. Анчаг мәһәббәт дастаны гәһрәманынын атынын олуб-олмамасы дастан мәтниндә структур-семантик бахымдан бир өhемијәт кәсб етмир. Гәһрәманлығ дастанынын гәһрәманы дәjүшчүдүр вә ат онун образ комплексинин ажрылмаз һиссесидir. Мәһәббәт дастанынын гәһрәманы Ашигdir вә онун ашиглиjinә атын елә бир дәхли јохдур. Онда гәһрәманлығ дастанындакы атын мәһәббәт дастанына кечмәдиjи тәэссүраты жарыр. Әслиндә белә дејилdir. Гәһрәманлығ дастанларындан ат образы мәһәббәт дас-

танынын елә структур мәгамларында өзүнә жер тутур ки, онун архаик атла әлагәси гәһрәманлығ дастанларында атларын архаик семантика илә әлагәсіндән даha күчлү олур.

Классик гәһрәманлығ дастанлары олан «Китаби-Дәdә Горгуд» боjларында ат алп икидләrin ѡлдашыдыр. Биз аты бурада дәjүш мөвгеjинде көрүрүк. Баshга сөзлә, ат бурада сырф практик мәгсәd – дәjүш васитәси мәгсәдини дашиjыр. Атын мифологи-мәрасими функцијалары бурада гәтиjәn үздә деjil. Архаик дастанларда исә икидин аты тамамилә баshга функција дашиjыр. О, бу дастанларда нәинки дәjүш васитәси-дир, һәм дә өзу дәjүшчүдүр. Дара душмүш, өлүм аяғында олан гәһрәманы өлүмдөн гуртaryр. Өн баshлычасы о, Іералты, Іерусту дүнжалара адлаja билир. Баshга сөзлә, ат бурада мифологи дүнjanын мүхтәлиf сфераларыны асанлығла кечө, бириндәn о биrinә адлаja, мүхтәлиf дүнjalарла үnsiјәtдө ола вә беләликлә, дүнjalар арасында әлагә jaрада билир. Бу, нормал медиатив функцијадыr. Атын бу функцијасы – медиаторлугу һеч тәсадүfi дејилdir ки, ону гәһрәманлар бағлы инициасија (өлүб-дирилмә сәчиijәli кечид) мәрасимләrinә бағлаjыr.

В.М.Жирмунски jazbır ки, гәһрәманын ад алмасы, jaхud илк икидлик сәфәри илә атын әлдә едилмәси бағлыдыr. Ат гәһрәманын садиг ѡлдашы вә көмәкчисидir. Онсуз сәфәрин мәгсәдинә чатмаг, гәһрәманлығ көстәрмәk, о чүмләdәn гәһрәманчасына елчилик мүмкүн дејилdir (39, с.249). Б.Н.Путилов көстәрир ки, атын әлдә едилмәsi – гәһрәманын биографијасында соh мүһүм акт олмагла соh налларда ону мүәjүjәnlәши-рир (42, с.68). Фолклоршұнас Б.Абдулла jazыр ки, фактлар атын даha гәдимлә, мифологи, әсатири һадисә вә шәхсләрлө әлагәдар олмасыны сөjләmәjә имкан верир... Атын «Короглу» епосунда олдуғу кими, су илә, дәрja илә әлагәси, һәтта судан төрәmәsi барәdә бир сыра халгларын фолклор нүмунәләrinde дә mә'lumat вардыr (142, с.103).

Б.Абдулланын jazdygындан көрүндүjү кими, ат су-дәрja илә әлагәләнир. Онун бу әлагәsinә сујун мифологи дүшүнчә-дә илкин стихијалардан олдуғу ишыгында баҳсаг, онда атын илкин көрүшләрлө бағлы олдуғу генаәти шүбhе докурмур. Онда ба hалда онун инициасија (өлүб-дирилмә) мәрасимләri, медиаторлуг функцијасы да айынлашмыш олур. Мифолог M.Се-јидов бу барәdә jazырды ки, жалныз азәрбаjчанлыларын Гырат,

Дұраты деіл, бир сыра түркдилли халгларда гәһрәманларын атлары да ара-сыра су илә аз вә ja чох дәрәчәдә бағлыдырлар. Әкәр Гырат вә Дұратын атасы дәрја атыдырса, башта бир түркдилли халғын гәһрәманының аты су руһундан жарнамадыр. Бу, бизчә, ән'әнәдән даға чох мифоложи инамларла сәсләшир. Ахы су, түрк халгларында илкиндир, башланғычдыр. Она көрә дә həр шејин башланғычы онунла бағлыдыр (143, с.280).

Инди исә атын бизим тәдгигатымыз баҳымындан вачиб олан медиатив функциясына дингәт едәк. В.М.Жирмунски көстәрик ки, сеһирилі нағылда олдуғу кими, гәһрәманлығ нағылышында да ат гәһрәманың сеһирилі көмекчиси кими, даға мә'чүзәли хассәләрә маликдир. О, өз көркемини дәжишир, улдуза, гуша, милчәjә чеврилир, балача дајчаја дөнүр. О, гәһрәмана ад верир, онун учун мә'чүзәли шәкилдә «ел вә малдavar» жарадыр, гисметинде олан дејиктисини она көстәрир... О, гәһрәманы сеһирилі васитәләрин көмәji илә дирилдир... (39, с.249). С.С.Суразаков жазыр ки, гәһрәман о вахт дәjүшчүjә чеврилир ки, өз дәjүш атыны әлдә етсін. Буна гәдәр о өз гәһрәманлығ күчүнү көстәрсә дә, гәһрәманлығлар етсә дә, алпа ала билмир. Нече бир шүбhә жохдур ки, көнч иккідін өз дәjүш атына раст кәлмәси епизоду реал шәкилдә мөвчуд олмуш вә шәрг халглары арасында жаылмыш инициация мәрасими (кәнчи она ән гијмәтли һәдијә – ат вермәклә дәjүшчүjә чевирмә) әсасында мејдана чыхыб (38, с.30-31).

Көрүндуjу кими, ат түрк халглары мифолокијасы вә фолклорунда инициация мәрасимләре илә әлагәли дүшүнүлмүшдүр. Онун өлүб-дирилмә сәчиijәли кечид мәрасимләре илә бағлылығы бу образын илкин космоложи дүшүнчәдә медиатор – васитәчи образ олмасы илә бағлыдыр. Ат, гәһрәманың нәйинки көмекчисидир, еләчә дә онун жол көстәрәни, мәсләhәтчиши, хиласкардыр. Гәһрәман атсыз, атын мә'чүзәли хассәси олмадан бу гәһрәманлығлары көстәрә билмәз. Беләликлә, ат мә'чүзә саһиби олан образдыры.

«Алтаj-Буучай» дастанында гәһрәман узун мүddәтә ова кедир, арвады вә бачысы онун гојдугу жасаглары позурлар, башгаларына әрә кетмәклә она хәjanәt едирләр. Аранаj вә Чаранаj һијлә илә Алтаj Буучай өлдүрүрләр. Алтаj Буучайын айғыры ону вә оғлуну дирилтмәк учун Күн-Кааның сәлтәнәти-нә галхыр. О, Күн ханын гызы Алтын Дүстүкү (Гызыл Үзүк)

кәтирмәк истәјир. Гыз Алтаj Буучайы сагалтмага разылашыр (38, с.126-129).

Алтаj Буучайын аты чох асанлыгla көjө (Көj дүнjasына) галхыр, жерин алтына енir, жералты, жерүстү мә'булларла үnsi-jәтдә олур. Онун бу функциясы медиатив функцијадыр. Азәрбајҹан мәhәббәт дастанларында илк баһышда атын бу функциясы жохдур. Чүнки Ашигә ат бир елә көрәк олмур. О, атдан узагбашы јол кетмәк учун истифадә едә биләр. Гәһрәманлығ дастанларында исә Гырат вә Дұраты чыхмаг шәртилә аттар дәjүш атларыдыр. Мифоложи функцијадан мәhрумдурлар. Анчаг мәhәббәт дастанларында чох мүһүм бир мәгамда атын әски инициация мәрасимләре илә бағлы функциясы горунуб галыб.

Мәhәббәт дастанларында гәһрәманларын јолу вахтында гә't едә билмәjиб јолда галмалары вар. Бу вахт ja бир көj атлы зәнир олур, ja боз атлы Хызыр кәлир вә с. Көj атлы, Хызыр гәһрәмандан көзләрини јуммагы тәләб едир вә гәһрәман «бир көz гырпымында» бир неchә күnlük јолу гәt едир. Мифоложи баһымдан гәһрәман көj атлынын, Хызырын, һәzрәт Элинин атынын һесабына белә геjri-ади сүр'әтдә һәrәkәt едә билир. Бу, әски медиатив функцијанын галыгыдыр. Дүздүр, дәрһал е'тираз олуна биләр ки, боз атлы Хызыр, жаход атлы һәzрәт Эли комплекси һазыр шәкилдә вар. Анчаг гәһрәманың јолда галмасы онун баһша бир мәканда галмасы демәkdir. Гәһрәман мәnзил баһына – она лазым олан мәканна кечмәк истәјир. Бу, мә'чүзәли кечмә атларын һесабына баща кәлир. Атлар архаик епосларда бир дүнјадан о бириңе асанлыгla адладыглары кими, бурада да бир неchә күnlük јолу гәt едib гәһрәманы мәnзил баһына мәhз мә'чүзәли шәкилдә чатдырырлар. Мәhәббәт дастанларынын әски мифоложи рәвајәтләрин трансформатив төрәмәси өлдүгүнү һәzрә алсаг, онда көj атын, Хызырын атынын белә мә'чүзәли функцијасынын атларын түрк мифоложи дүшүнчәсіндә жеринә жетирдижи медиатив функция илә бағлы олдуғу аждын олур. Бурада унутмаг олмаз ки, атын үстүндәки мүгәddәс шәхсијәтдир. һәmin мүгәddәs шәхсијәт өз мә'чүзәли аты илә женә дә шаман мифләrinе, шаманын о бири дүнjalara сәfәr едәrkәn миндиji ritual мифләrinе, шаманын о бири дүнjalara сәfәr едәrkәn миндиji ritual ата бағланыр. Шаман мәрасимләrinde ат символундан истифадә

едилик. Шаман атла о бири дүнжалара кечир. Бу бахымдан шаманының аты мө'чүзәлидир. Ейни комплекс көз габагындадыр.

Бура гәдәр Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының образлар системинин нәзәрдән кечирилмәсі көстәрди ки, бир епик фолклор мәтни олмагла мәһәббәт дастанларындағы образлар структур-семантик функцијаларын ифадәчиләридир. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларында тәсадүфи образ жохдур. Бүтүн образлар мүәյҗән функцијаларын дашишычылары олмагла архаик епос, мифологи рәвајәтләрлә сәсләшир. Образларын бу структур-семантик гатларына енмә онларын мөвчуд семантик тутумларыны бүтүн долгунлугу илә бәрпа етмәj имкан верир. Бу налда мә'lум олур ки, өз камиллиji, долгунлугу, көзәlliji, дәjәринин самбаллышлыгы илә динләjichi-охучуну hej-рәtә салан бу образларын бүтүн мүкәммәlliji Азәрбајҹан халгының улу мә'нәвијатына, бәdii-поетик кечмишинин, әn дәrin гатларына баглышыр.

III ФӘСИЛ

ДАСТАН ШЕ'РИ ВӘ ОНУН ПОЕТИК-УСЛУБИ ӨЗЭЛЛИКЛӘРИ

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының поетикасының арашдырылмасы бахымындан дастан ше'ринин өjрәнилмәсисинин хүсуси өhемијәти вардыр. Чүнки структур-семантик планда дастан нәср вә нәзм hissәlәrinin үзви.govушмасы кими чыхыш еdir. Бу бахымдан дастанын поетик структурунда нәзмин бир нечә jөндән реаллашан функционал истигамәтләри көрүнмәкдәdir. Бунун биринчиси дастан ше'ринин дастан нәсли (дастанын jүрд hissәsi) илә бир епик систем тәшкىл етмәси мәсәләсидir. Икинчиси, дастан ше'ринин систем ичәрисинде «систем» кими функцијасыдыr. Jә'ни дастан ше'ринин бүтөв дастан hәчминдә функцијасы вар. Бу бахымдан дастанын jүрдү (нәсли) илә нәзми үзви.govушмада, аjрыlmaz тәркиб hissәsi кими чыхыш еdәrәk мәһәббәт дастаны жанр nadisәsinи реализә еdir. Биринчи вә икинчи фәсилдә көрдүк ки, дастанын jүрд hissәsinin өzүнәmәxus структуру вар. Бу онун сүжет nadisәsi-epizim олмаг хүсусијәти илә баглышыr. Бу налда дастанын шe'р hissәsi дастанын лирик hissәsidiр вә бу бахымдан бир епик nadisә олан дастан поетик системинин ичәрисиндәki дастан ше'ринин бир лирик нәв кими өз «систем» хүсусијәтләри вар. Бир нәв «систем ичәрисинде систем» аlyныr. Бу, hәигәтдә dә беләdir. Чүnki дастанын неchә tәrtib eдilmesindәn асылы олмајараг дастан жанр nadisәsinи дастанын нәср-сүжет hissәsi мүәjjen еdir. Бурада «nechә tәrtib eдilmә» дедикдә биз сүжетин әn'әnәvi структура малик олмасыны, hәmchinin мәшhur бир ашыгын шe'rlәri әsасында o, өlөndәn соnra сонракы ашыгларын дастан jаратмалары вә c. наллары нәzәрдә тутуруг. Бундан асылы олмајараг бүтүн налларда дастанын «уз габыгы» онун сүжети-нәср hissәsidiр. Сүжет nadisәlәrin тәшкىл etдиji динамик сәрhәd, hүдүд кими дастанын шe'р структурун өз ичине аlyr. Эслиндә дастанын ичәрисинде семантик бахымындан ирили-хырдалы бүтүн элементләr сүжети реаллашыран nadisәlәr «салы» илә бир-бирине «тиклир». Дастанын сүжети – jүрд јеринин nadisә мәнтigi дастан шe'rinin дүзүм структурун шәртләndirir. Башга сөзлә, дастан

нәсри илә дастан ше'ринин системдахили мұнасибәтләrinи өјрәндикдә көрүрүк ки, дастан ше'ри илә дастан нәсри үзви бағларла бир-биринә бағлыдыр. Жәни дастан ше'ри дастанын мәтнинә harа көлди сәпеләнмөжіб. Бурада чидди ардыңыллыг, мұтәнасиблик var. Бу мұтәнасилийн мәнтиги тәрәфи дастанын журду илә бағлыдыр. Жәни жүрдакы һадисәләrin дүзүлүшү дастан ше'ринин дүзүлүш мәнтигини мүәjжәнләшdirir. Бу мә'нада дастан ше'ри дастанын нәср һиссеси илә айрылмаз шәкилдә бағлыдыр. Һәр бир ше'р дастандакы мүәjжәn вәзиijәt-ситуасия илә бағлы olur. Мәhз bu چәhәt бизи мәcbur еdir ki, Азәrbajchan ашыг ше'ринин ичәрисинде bir дифференсиасия әlamәti олараг дастан ше'ри нәvүn мұтләгләшdirer. Фикри-мизи bir гәdәr dә аjdыnlashdyrag.

Дастан ше'ри ашыг ше'ridir. Буна heч kәsin шубhәesi жохdur. Жәни бурада ашыг ше'ri дедикдә hәchv вәzni әsасында формалашмыш Azәrbajchan-oguz ше'ri nәzәrdә tutulur. Bu мә'нада bir тәrәfәdәn bахanda дастан ше'ri илә ашыg-ел шаи-ri шe'rlәri арасында елә bir фәrg жохdur. Әслиндә belә bir kәssin дифференсиасия догрудан да, жохdur. Чүnki дастан-лары да, ашыg-ел шe'rlәrinи dә jaрадан ejni sәnәtkarlar - ашыglar, gismәn el shairlәridir. Bu bахымдан бурада чидди жанr фәргиндәn cөhбәt кедә bilmәz. Cөhбәt әслиндә жанr фәргиндәn јох, функционал-услуби mәgam фәргиндәn кедә bilләr. Жәни дастанда iшләnәn goшma, kәrajlы, muхәmmәs, diwanı, tәchnis вә c. ше'r жанr вә formalapar илә ашыglaryn дастанданғыраг jаратdyglary goшma, kәrajlы, muхәmmәs, diwani, tәchnis вә c. жанr вә formalapar арасында поетик жанr фәрги гәtiijәn жохdur вә bunun исбата да ehtijaчy жохdur. Mәsәlәnin бүтүn мәhijjәti дастан ше'rinin мәzmуну илә бағлы-дыр. Бурадакы фәрги аталар сөзләri илә mәsәllәrin арасын-дакы фәргә dә bәnзәtmәk olar.

«Ишләmәjәn-diшlәmәz» аталар сөзу илә «Сәn чalдыn» мәsәlәnin арасында поетик императивләшмә bахымындан heч bir фәrg жохdur. Jәni istәr аталар сөzүндә, istәrsә dә mәsәldә etносun hәjatyнын мүәjжәn саhәsi илә бағлы universallashmysh hәjat тәchrүbәlәri ifadә olunur. Bu anlamda istәr аталар сөзу, istәrsә dә mәsәllәrin hәr ikisi hәjat hәkm-lәrinи поетик императивlәr (поетик әmrләr) шәklinde ifadә еdir. Anчag функционал-услуби mәgamda bунларын арасында bөjүk фәрг varдыr. Аталар сөзу semantik jүkү bахымындан

bitkin, mәsәl исә «jaрымчыгдыr». Jәni «iшlәmәjәn diшlәmәz» hәkmүndә hәkm dә, онун динләjichi шүurunda doguraчагы mә'na da бүтөvdүr. Һәr шеj ajdyndыr. Әmr, онун мәzmуну, nәtichесi аatalar сөzүндә tam ifadә olunur. Mәsәldә исә jaлныz әmr (императив) вә nәtichә var. Mәzmун joхdur. Mәzmун әslin-дә шәrti олaraq joхdur. Чүnki мәzmун динләjichinin шүuruн-дадыr. Жәni «sәn чalдыn» mәsәlinin mә'lum mә'nasы Molла Hәsrәddin ләтифеси илә бағлыдыr. Шәhәrә базарлыga кедәn mollaja hәrә bir шеj сифариш verir. Anчag hеч kәs pul ver-mir. Bir balacha usaq kәtiриb mollaja pul verir вә она түтәk алмагы tapшырыr, Molла usaga dejir ки, bala, sәn чalдыn. Жәni nağd pul verdin вә mәn dә sәnin үчүn түтәk alыb kәtiрә-чәjәm. Galanlar исә pul vermir, demek, alыb kәtiрmәjәchәjәm.

Kөrүndүjү kими, «sәn чalдыn» mәsәlinin әsасында ha-disә-mәzmун дурур вә bu мәzmун azәrbajchanlynyн etnik ja-dashyndadыr. Bu mә'нада hәr hансы rus ejni mәsәlin rусча che-virmәsinи («Ty сыграл») bаша дүшмәz. Чүnki она bu идеома-tik dejimin әsасында duран мәzmун aждыn dejil. Azәrbajchan-lyja исә aждыndыr. Ejni mәsәli «Nисjә - кирмәz кисијә», «Сo-ғan олсун - нагд олсун» аталар сөzләri илә tutuшdurdugda kө-рүrүk ки, bунларда hәkm dә mәzmун da, nәtichә dә var. Mәsә-lәdә исә hәkm вә nәtichә var, мәzmун исә гырагда - динләjichi-nin шүuruннададыr. Bu mәgamdan дастан ше'rinin функционал-услуби mәgamы chox aждыn kөrүnүr. Belә ki, дастан ше'ri өз-өзлүjүндә bitkin шe'r парчаларыдыr вә formal-poetekniki elementlәr bахымындан, tutag ki, дастан goшmasы илә дас-tandangыrag goшmanы bir-biriндәn heч nә фәргlәndirmir. Anчag bунлар функционал-poetik, поетик-услуби bахымдан bir-biriндәn chox фәргlәniрlәr. Belә ki, дастandangыrag goшma истәr жанr поетехникасы, истәrsә dә лирик мәzmун bахымындан bitkinder. Bu налда онлары аталар сөzләri илә ej-ni сыraja gojmag olar. Дастан ше'ri исә belә bir мүгајисә mүstәvisindә аталар сөзу илә јох, mәsәllәrdә jени сырада du-ra bilәr. Чүnki mәsәllәrin mәzmуну өзүндәn «gyragda» - dinlәjichi шүurunda oldugu kими, дастан ше'rinin dә mәzmуну «өзүндәn gyragla» бағлы olur. Бурада «өзүндәn gyragla» дастанын jurd jeri nәср һissәsidi. Жәni дастан ше'rinin лирик «mәzmуну» дастанын nәср һissәsinи mәzmуну илә мұтләg бағ-лы olur. Bu mә'нада hәr hансы дастан ше'rinи дастанын jurd һissәsinin она mәхsus «mәgamындан» аյырдыgda «jaрымчыg-

лыг» дәрһал билинір. Ж'ни дастандан көтүрүлүб чап едилмиш ше'ри арашдырыгда көрүнүр ки, бу ше'р «өзүндөңгыраг» һансыса нағисә-мәзмұнла баглыдыр. Мәсәлән, мәрхүм тәдгигатчы Араз Дағашзадә Аббас туфарғанлының «72 ше'рини чап етмишидір. Бурадакы ше'рләр Аббас Туфарғанлы дарадычылығының бүтүн поетик өзүнәмәхсүслугуну, гүдрәтини нұмајиша етдирмәк «гүдрәтіндө олан» поетик инчиләрдір. Анчаг бу ше'рләр әксәр һалларда дастаның жүрд жері илә баглыдыр. Бу, өзүнү хұсусилә Пәриjә һәср олунмуш ше'рләрдә көстәрир. Мәсәлән:

*Сәһәр-сәһәр сәрчешмәләр башында,
Күн кими даглара жајылан Пәрим!
Һәр кәс мәндән сәнә жаман гандырса,
Ja әгрәб дишләсін, ja илан Пәрим!... (144, с.14)*

Бу ше'р бәндіни дастан нәсринин мәзмұну илә тутуш-дурмадан белә айдындыр ки, Пәри Аббасдан инчијиб, кимсә бунларын арасына кирмәк үчүн жалан-бәһттан данышыр. Һәмин жалан-бәһттаның нә олдугу мәһз дастаның жүрд жеринин мәзмұну илә баглыдыр. Бу бахымдан конкрет ше'р нәср һиссәсінин конкрет мәзмұну илә айрылмаз бирләшмәдәдір. Жаҳуд

*Мән қәлирдим Туфарғаның елиндән,
Жолум дүшду обасына Пәримин.*

*Салам вердим, әлејк алды саламым,
Гонаг олдум бабасына Пәримин... (144, с.15)*

Бурада айдынча көз габагындардыр ки, Аббас сұжети ше'рлә нәгл едір. Ж'ни нәзмә чәкир вә бу ше'р парчасының дастаның нәср һиссәсі илә мәзмұн бахымындан нечә багланығыны «сүбүт етмәjә» ентијақ белә галмыр.

Геjд едәк ки, белә өрнәкләри дастан ше'риндән истәнилән гәдәр қәтириб деіләни сүбүт етмәк олар. Анчаг бу, бүтүн һалларда ejni бир шејин тәкrap сүбүту олачаг. Соң олараг демәк истәjirәм ки, дастаның нәср һиссәсінин дастаның ше'р һиссәсі илә мәзмұн планында мұтәнасиблик тәшкіл етмәсі мәсәләсі һәр һансы бир ашығын ше'рләри әсасында сонракы ашыгларын жараттығы дастанларында даға чох мушаһидә олунур. Белә ки, һәр һансы бир ашығ мұстәгил дастан дарадаркән онун мәзмұну илә ше'рлә бир-бири илә ујгунсузлуг-зиддијәт тәшкіл етмир. Чүнки дастаның һәм нәсрини, һәм дә мәзмұнуну бир ашығ дарадыр вә о, мәзмұна ујгун ше'рләр гошур. Анчаг өлмүш бир сәнәткарын ше'рләри әсасында сонракы

ашыглар дастан дарадаркән онлар чәтилиjә дүшүрләр. Чүнки бунлар өvvәлчәдән дастан үчүн дарадылмыш ше'рләр дејилдір. Онлары дастаның мәзмұну илә сонракы ашыг ујгунлаштырымалы олур вә бу налда ујгунсузлуглар, ше'рлә нәсрин бир-бири илә мәзмұн бахымындан чох сәтни әлагәләнмәсі, жаҳуд сүн'и әлагәләнмәсі мушаһидә олунур. Ону да демәк истәрдик ки, фолклоршунаслығында «Гурбани», «Аббас вә Құлқәz» вә с. кими дастанларын Гурбанин, Аббас Туфарғанлының өзләри тәрәфиндән дарадылбы-дарадылмамасы мұбаһисе докурур. Мәсәлән, «Аббас вә Құлқәz» дастанының Аббас Туфарғанлының өзү, жаҳуд башга сәнәткарлар тәрәфиндән дарадылмасы барәдә чох чидди фикир айрылыглары мөвчуддур. Белә ки, Н.Араслы, Ә.Ахундов, Һ.Әлизадә, П.Әфәндиев, М.Сеидов кими алимләрин фикирләрини үмумиләшdirсәк, көрәрик ки, онлар белә һесаб едирләр ки, дастаны Аббас Туфарғанлы жох, ше'рләри әсасында башгалары жаратмышлар (3, с.13; 145, с.11; 146, с.1; 21, с.296-297; 147, с.486). О чүмләдән проф. Г.Намазов дастаның Хәстә Гасым тәрәфиндән дарадылмасы гәнаәтинө кәлир (148, с.80). Проф. М.Тәһмасиб, о чүмләдән онун фикирләриндән чыхыш едән А.Дағашзадә дастаның Туфарғанлының өзү тәрәфиндән дарадылмасы гәнаәтиндә олмушлар (1, с.86-88; 149, с.3).

Бизим бурада мәгсәдимиз hec дә о дејилдір ки, дастаның Аббас Туфарғанлы тәрәфиндән дарадылбы-дарадылмамасыны арашдыраг. Бу, хұсуси бир тәдгигатын мөвзусудур. Һәмин хұсусда тәдгигат бизим мәгсәд вә вәзиfәlәrimizә дахил олмадығы үчүн биз мәһz өз предметимиздән чыхыш едәрәк диггәти бу мұбаһисәнин һәлли жолунда инчә бир мәгама жөнәltmәk истәjирик. Мәсәлә буласындардыр ки, һәмин мұбаһисәнин һәллиндә дастан ше'ри илә дастаның нәсринин мәзмұн бахымындан бир-биринә ујгун қәлиб-қәлмәмәсі me'jar ола биләр. Әкәр дастан Аббас Туфарғанлының өзү тәрәфиндән дарадылмышдырса, онда дастаның мәзмұну илә ондакы ше'рләрин лирик мәзмұну арасында hec бир ујгунсузлуг ола билмәз. Туфарғанлы дастан шәклинә салмаг истәsәjdi, мәзмұна ујгун қәлмәjен өvvәлки ше'рләринин жеринә жени ше'рләр жаратмаг онун үчүн hec бир проблем олмазды. Әкәр дастан сонракы ашыглар тәрәфиндән дарадылмышдырса, онда нәсрин мәзмұну илә ше'рләрин лирик мәзмұну арасында мәһz сонракы сәчиijәли

ујгунаштырмалар, занири, сәтни ујунлуглар, ујунсузлуглар мұшақидә олунмалыдыр. Бұтүн бунлары демәкдә мәгсәд дастан ше'ринин жанр баһымындан юх, мәһз функционал-ұслуби баһымдан дастанданғыраг жарапан ени жанрлардан фәргләндігини көстәрмәк иди.

Жұхарыда демишидик ки, дастан ше'ринин ән азы ики өзүнәмәхсүс структур-семантик хұсусијәти вар. Бунун бириңчиси дастан ше'ринин функционал-ұслуби хұсусијәти иди. Белә ки, дастан ше'ри дастанын мәзмуну илә сәсләшмәлидир. Икінчи өзінің иесі дастан ше'ринин «систем ичиндә систем» тәшкил етмәсідір. Жә'ни дастан ше'ринин дастанын нәсри илә сәсләшмәсі дастан ше'ринин поетик структур гаты кими функционал-семантик хұсусијәтидір. Бу һалда функционал мәгам дастан ше'ри үчүн бир «габығ» тәшкил едір. Бу «габығ» дастан ше'ринин дастан нәсри илә узлашма саһәсідір, һәмин саһәдә дастан ше'ри илә дастан нәсри диффузия зонасы (говушма саһәси) жарадыр. Жә'ни дастан өзү бүтөв бир системдір вә бу систем ики жарымсистемдән – дастан нәсри вә дастан ше'ри системләриндән ибарәтдір. Дастан ше'ринин функционал – ұслуби хұсусијәтләри системләрин бир-бирилә говушараг үшін дастан системинин тәшкил етмәсідір. Аңчаг бунуңла бәрабәр һәр ики жарымсистемин өз ич системи – ич структуру вар. Бириңчи вә икінчи фәсилдә әслиндә дастанын нәср жарымсистеминин ич структуру өјренилди. Бу фәсилдә иесі дастанын ше'р жарымсистеминин ич структуру өјрениләчәк. Беләликлә, истәр дастанын нәср жарымсистеми, истәрсә дә ше'р жарымсистеми дастанын тотал епик системинә мұнасибәтдә «систем ичәрисіндә систем» тәшкил едірләр. Бурада бир мәгам хұсуси нәзәрә алымалыдыр.

Бириңчи вә икінчи фәсилләрдә айдынлаштырылды ки, дастанын нәср жарымсистеми структур формулларындан гурулуп вә һәр бир формулуң ики мәгамы вар: онун функцијалашмасы вә структур-семантик мәнијәти, функцијалашма структур-семантик мәнијәтдән догур, онунла шәртләнир. Бу баһымдан дастан ше'ринин дә ики мәгамы вар: функцијалашма вә структур-семантик мәгам. Бириңчи мәгам айдынлаштырылды. Бу мәгам дастан ше'ринин функцијалашма, жә'ни нәср жарымсистеми илә говушма тәшкил етмәккә бүтөв дастан системини функцијалаштырмада реаллаштырмада мәгамыдыр. Икінчи мәгам иесі структур-семантик мәгам олмагла дастан ше'ринин

өз жанр-поетехник мәнтиги, мәнијәти илә бағлыдыр. Бунун үчүн иесі дастан ше'рине өңчә поетик дил һадисәси баһымындан жаңашмаг лазымыдыр. Дастанын поетик дили тотал планда фолклор дилини тәшкил едір. Бу мәнада биз дастанын ше'р жарымсистеминин фолклор дили – поетик дил, онун бәдии тәсвир вә ифадәләнмә планлары баһымындан өјрәнмәжи мәгсәдә ујугуң сајырыг. Бу иесі индики һалда дастан ше'ринин поетик ұслуби өзәлликләринә ики истигамәтдән жаңашмагы тәләб едір: поетик фигурлар вә қөзәлләмәләр.

Поетик фигурлар дастан ше'ринин сәнәткарлығ өзінің демәкдір. Белә бир сәнәткарлығ дастанын прагматик функцијасы баһымындан дастан ше'ри үчүн әсасдыр. Дастан динләйи-чијә үнванланмышдыр вә бу мәнада онун ше'рлөринин сәнәткарлығ сәвијјәсинин жүксек олмасы башлыча шәрт иди. Демәк, дастан ше'ринин сәвијјәсіндә олан прагматика тәләбләри дастан ше'ринин поетехники «мә'чүзәлөринин» шәрти кими чыхыш едір. Бу мә'чүзәнин бүтүн техники мәнијәти поетик фигурлар истигамәтіндән ачыла биләр. Дастан ше'рине қөзәлләмә планындан баһыш тәдгигатчы истәјиндән юх, дастанын структур-семантик мәнијәт мәнтигидән догур. Бу, бүтөвлүкдә үмуми һалда дастан естетизми, конкрет һалда дастан ше'ри естетизми илә бағлыдыр. Сәнәт естетизми бәшәри бир баһланғыч кими сәнәтин мәнијәтіндә дурур. Бу баһымдан дастанын бүтүн структур элементләри, функционал – ұслуби реаллашма, бир сөзлә, дастан адлы һадисәсинин дастанчы-мәтндинләйи-чи мүстәвисинде керчәкләшмәсінә хидмет едән һәр бир шеј бүтөвлүкдә поетик қөзәллијин жарадылмасына көтирир. Бу қөзәллик дастанын бир сәнәт һадисәси кими гәбулунун мә'яры-өлчүсү кими чыхыш едір. Жә'ни истәр сүжет структурунун мәһкәмлиji, мүкәммәллиji, истәр образларын даһа сәчијјәли чизкиләрдән тәсвири, истәрсә дә дастан ше'ринин бүтүн бәдии гүдәти жалныз бир критеријадан – қөзәллик критеријасындан гәбул едилір. Һәмин критерија динләйи-чи шүурундадыр. Бу баһымдан дастанчы вә динләйи-чи ени бир мәденијәтін ики «жарымсистемидір». Дастанчы «жарымсистеми» илә динләйи-чи «жарымсистеми» арасында дастан дајақыр. Дастанын дастанчыдан динләйи-чи «өтүрүлмәсінин» бащлыча шәрти сәнәт қөзәллијидір. Бу қөзәллик олмадан дастан гәбул олунмур вә функцијалашма имканларыны итирир. Динләйи-чи шүурундакы қөзәллик критеријасынын дастан мәтнин-

дәкі «мәс'улийетини» демәк олар ки, бүтүн ағырлығыны дастан ше'ри чөкир. Дастаның көзәллиji илк нөvbәdә дастан ше'ринин көзәллик жүкү илә өлчүлүр. Бу, өvvәлки фәсиllәrдә даһа аjdын көрүнүрдү. Дастаның сүжет вә образлары формуллар шәклиндә гурулур. Формуллар өз мәниjjәtindә даһа чох статизми шәртләндирir. Сүжетләr bir дастандан o бирина кечир, тәkrарланыr. Бүтүн варлығы илә дастана valeh олуб гулаг кәsиләn динләjичи өслиндә истәnilәn дастан сүжетини «әзбәr билиr». Она көрә ки, дастан сүжетләri статик формуллардыr. Дастандан дастана кечир. Онлары чанланыран, тәkrар олмагдан гуртаран мәhз дастан ше'ridir. Дастан ше'ri бу баҳымдан дастан динамизмини реаллашдырыr.

Дастан мәtnindә дастан статизми илә дастан динамизминин гарышыдурмасы, бир-бирини инкар етмәsi јохдур. Jә'ni дастан статизмини реаллашдыран сүжетlә дастан динамизмини реаллашдыран дастан ше'ri үзвi вәhдәtдәdir. Дастаның епик жанр kimi функцияллашма мәниjjәtindә дастан статизми илә динамизминин.govушмасы, бир-бирина шәртләндирмәsi duur. Дастан бүтөвлükдә nә ше'p, nә dә сүжет demәkdir. Дастан сүжетlә ше'rin үзвi.govушмасыдыr. Бу баҳымдан дастаның функционал мәниjjәtini nә ажрылыгда статизм, nә dә ажрылыгда динамизм tәshkil етмир. Экәр белә олсајды, онда статик, dәjishmәz олан дастан сүжети дастандан-дастана кечиб, саjsыz-несабсыз «вариантлар» jаратмазды. Ваһид-Тотал сүжетlәri структур мәниjjәtlәri баҳымындан бир-бирини «јенидир». Bu mә'nada динләjичи садәчә bir дастаны динләjir, икинчиjә вә даһа нечәnчilәrә ehtiyaç галмазды. Amma көрдүjүмүz kimi, динләjичи әn'әnәvi, тәkrарланан сүжетlәrdәn tәshkil олунмуш hәr jени дастаны mәhз jени дастан kimi гәбул еdir. Башга сөзлө, o, hәr dәfә она тәгдим олунан статизм динамизм kimi гавраjыr. Өслиндә бурада hech bir bәdiи ojун јохдур. Садәчә олараq динләjичиjә hәr dәfә jениdәn тәгдим олунан статизм, догрудан да, динамизм kimi тәгдим олунур. Бу динамизми jaрадан mәhз дастан ше'ridir.

Өvvәlki фәsilдә Aшиг-Мә'shug образ комплексинин структур-семантик мәниjjәtindәn данышшаркәn дедик ки, дастанчынын jaрадычылыг имканлары дастан ше'rinde үзә chыхыr. Чүnki сүжет әn'әnәvidir, бүтүн дастанларда az-chox фәргләrlә tәkrarланыr. Анчаг динләjичинин көзәллик критери-

jasы hәr jени дастаны mәhз jени өsәr гәбул еdir. Bu, бүтөвлükдә дастан ше'ri илә бағlyдыr. Дастанчы учун әn'әnәvi сүжет вә онун әn'әnәvi образлары var. Bu, әn'әnәviliji дастанчы mәhз дастан ше'rinin hесabyна арадан галдырыr. Дастан образлары бүтүн әn'әnәviliklәri илә birlikde fәrди чизкилләrә malik образлардыr. Dинләjichi jaаддашында Kәrem, Гәrib, Аббас kimi jaадданчылмaz образлар var. Bu образларын бүтүн fәrди чизкилләri дастан ше'rinin hесabyнадыr. Bu чәhәtдәn дастан ше'ri дастан сүжети илә гырылмaz шәkildә бағlyдыr. Чүnki дастан сүжети образын «скелетини», «бәdәnини» tәshkil еdir, образын бүтүн «руhy», «психолокијасы», «характерик психоложи чизкилләri» дастан ше'rinde dir. Bu mә'nada дастан ше'rinи дастан сүжетindәn hech vaht aжрылыгda kәtүrүb тәdgig етмәk олмaz. Чүnki дастан ше'rindeki «образ» ruhани образдыr, bu образын бүтүн maddi көрунәn пла-ны дастан сүжетindәndir.

Дастан сүжети илә дастан ше'rinin бу чүр бағlyлыгыны шәртләндирәn статизм вә динамизм hадисәlәrinә bir dә ga-jytдыgда көrүrүk ки, дастан мәtnindә статизмлә динамизм өслиндә бир-бирини шәртләндирir. Jә'ni дастан nә ажрылыгда статизmin, nә dә ажрылыгда динамизmin үstүндә гурулmur. Bu статизм вә динамизmin нечә.govушмасындан, бир-бирини неchә шәртләндирмәsinde aсылы олaraq дастан adly hадисә-nin естетизmi hasil olur. hәmin көzәllik - естетизm дастан ше'rilә дастан сүжетinin үзвi вәhдәti kimi jaaranыr. Анчаг бурада ағырлыг дастан ше'rinin үstүндәdir. Чүnki бүтүn динамизми дастан ше'ri керчәkлөshdirir. Дастан сүжетindәki динамизm (hәrәkәt) статикdir. Bu hәrәkәt формуллашмыш hәrәkәt -статизmdir. Статизmin мәниjjәtindәki көzәllik дастан ше'rinde tәzaһүr еdir. Jә'ni дастан сүжетinin көzәlliji дастан ше'rinin көzәlлиji илә үzә chыхыr. Mәhз bu чәhәt биздәn дастан ше'rinin естетизminи «көzәlләmәlәr» jарым-fәсли kimi өjрәnmәj i тәlәb еdir.

Дастан ше'rinin истәr поетехники фигурлары, истәrsә dә көzәllәmә функциясы bir мүкәmmәl мүstәvi узәrinde tәzaһүr еdir. Bu, дил мүstәvisidir. Daһa конкрет олараq bu мүstәvi bәdiи дил мүstәvisidir. hәmin мүstәvinin тарихи гаjnаглашма istigamәtlәri onu фолклор bәdiи дили, фолклор ше'ri дили kimi сәcijjәlәndirir. Һалбуки фолклор ше'p дили бурадакы bir гәdәr шәрти анлаjыш kimi кедir. Чүnki

орта өср Азәрбајҹан поэзијасында Гази Бүрнанәддиндән (XIV өср) башлајараг фолклор дили илә јазылы дилин.govушма истигамәтләри көрүнүр. Хәтайдә бу норма чеврилир. Һәр налда дастан ше'ри өски түрк неча ше'ринин классик өрнәкләри олмагла шифаһи ше'р – фолклор ше'ри өн'өнәсиdir. Бу, јазылы әдәбијатын бүтүн тә'сир имканларыны нәзәрә алдыгда белә, јенә дә мәнијәтчә дәжишир. Бу мә'нада дастан ше'ринә фолклор дили кими бахмагла онун мәнијәтиндә дуран фолклора мәхсус структур-семантик инчәликләри көрмәк мүмкүндүр.

А) Поетик фигурлар

Халгымызын етник-мифологи гаврајыш-дүшүнчә гајнагларынын, дилинин, естетик, бәдии дујумунун инчәликләри ни өјрәнмәкдә фолклор ән тутарлы вә е'тибарлы мәнбәләрдән биридир. Бу сырада фолклора мәхсус поетик дилин айрыча јери вардыр. Проф. К. Вәлиев јазыр: «Фолклор дили Азәрбајҹан дилинин әбәди өрнәјидир. Нагылларымызда, аталар сөзләриндә, бајатыларда, дастанларымыздакы дил санки дил үстүндә дилдир. Бу дил тутарлы дилдир, јыгчамдыр, сәррастдыр, ән башлычасы исә, дилә бахсан, бу дилдә данышан халгын өзүнү, дүшүнчә тәрзини, дуум јөнүну ајдын көрәрсән, һисс едәрсән» (150, с.19). Бу мә'нада, фолклор материалынын поетик системин араштырылмасы онун дили илә бирлиқдә апарылмалыдыр.

Мәһәббәт дастанларынын епик вә лирик мәтнләрindәки фолклор дилиндә дә халг поетик тәфәkkүрүнүн е'чазлы гатлары гәрарлашмышдыр. Епик тәсвиirlәр даһа чох нагыл тәһкијесинә мәхсус нәглетмә принципи илә јарадылыр. «Сизә кимдән хәбәр верим», «Бу бурда галсың, ешиш хәбәри кимдән», «Сазы синәсинә басды, гуллугунуза әрз елејим, көрәк нә деди», «Алды, чавабында белә сөјләди» сырасындан олан гәлибләр дастанчы тәһкијесинин өн'өнәви ниттегиеткләриdir.

Бундан әлавә, епик дилдә емосионал-експрессив тәгдиметмә, мубалигәли образлаштырма, хәлги колорит вә чанлы данышыг динамикасы да мүһүм јер тутур.

Мәһәббәт дастанларында топланан лирик ше'р нүмунәләри (ашыг ше'ринин форма вә шәкилләри) жанр тәләбинә ујугун формал-техники бичими, оригинал поетик-үслуби кеј-

фијјәтләри структур-семантик хүсусијәтләри вә бәдии хүсусијәтләри илә даһа чох диггәти чәлб едир.

Мәһәббәт дастанлары тәркибиндәки ше'рләр, шубнәсиз ки, ашыг поэзијасынын өн камил, бәдии чәhәтдән долгун өрнәкләри ичәрисиндән сечиләрәк дастан мәтнинә дахил едилмишdir. «Ашыг поэзијасында дилин бәдии тәсвири вә ifadә vasitälәri һәр һансы бир фикри даһа образлы вермәкдә мүһүм рол ојнајыр. Бунун бир сәбәби ашыг поэзијасынын чанлы данышыг дили илә айрылмаз дәрәчәдә гајнајыб гарышмаз, дикәр сәбәби исә онун саз пәрдәләри вә саз көкләринә һәмаһәнк едилмәсиdir. Мә'lумдур ки, чанлы данышыг дилиндә бәдиилик, көзәллик әсас ifadә vasitälәridir. Ifadәlәri чешидләмәк, ону саз мелодијалары аһәнкинә сыраламаг, динләjичиләри гулаг вә мелодик гафијәләр илә сеһрләмәк ашыг поэзијасынын үмдә шәртләрindәndir. Буна көрәдир ки, кениш фикрин конкрет, тә'сирли шәкилдә охучу – динләjичиләрә чатдырылмасында, тәсвири олунан лирик фикир вә тәсвири объектинә сезсүз һүсн-рәгбәт ашыг поэзијасында әсрләр боју өз шәрафәтини, бакирәлијини итиrmәмишdir. «Бәнөвшә» вә бу кими гошмалар 4-5 јуз ил бундан габаг дејилсә дә, јенә дә ifачы ашыгларын репертуарында өз фүсункарлыгыны итиrmәмишdir.

Орта өср ашыглары фикри образлы демәк үчүн тәсвири вә ifadә vasitälәrindәn: мәчазлар, мәтономијалар, тәшбиһләр (бәнзәтгемә), бәдии тә'јинләр (епитет), тәкrap вә тәкрирләр, мурачиәт (хитаб), суал, нида, тәзад, мубалигә, аталар сөзу вә мәсәләләр, афоризмләр, ибарәләр, синонимләр, антонимләр, омоформлар, чохмә'налы сөзләрдин кен-бол истифадә етмишләр» (89, с.63-86).

Дастанларда әдәбијата хидмәт едән тәсвири vasitälәri ше'р нүмунәсинин композициясы, семантик тутуму, емосионал гәлиби илә бағланарағ фикир сыраланмасында поетик мәнзәрәни ишыгландырыр. Ашыг ше'ри јарандыгы вахтдан бу күнәдәк бөյүк инкишаф јолу кечмәсинә бахмајараг, бәдии гурулушунда әсаслы дәжишикликләр едилсә дә, онун орта чағларда кечирдири тәшәkkүл дөврүн мәхсус мәчаз системи, гәлиб ifadәlәr горунуб сахланылмайшдыр. Бу поетик мүһафиәкарлар бәдии тәсвири vasitälәri, хүсусен епитет, бәнзәтмә вә метафораларда габарыг шәкилдә өзүнү бүрүзә верир.

Билиндији кими, ән'әнәви дастан ифачылығы нәсрлә нәзмин аһәнкдар нөвбәләшмәси принсипинә сөјкәнир ки, бурада да әлагә вә кечид чох заман лирик ше'рә өсасланыр. Гошма, кәрајлы, варсағы вә саир ше'р шәкилләри дастанларын руһунда, хүсусән дә сүжетдәки һадисәләрин овгатына уйгун поетик мәзмун ифадә едир. Мәһәббәт дастанларының тематикасына табе олараг дастан ше'рләриндәки епитет, бәнзәтмә вә метафоралара көзәллик, севки, һәсрәт, ајрылыг, нискил, көруш севинчи, вұсал үмиди кими емосионал дујгулара бағлы мотивләрин поетик ифадәси заманы актив шәкилдә мурачиәт олунур.

Шиғағи, еләчә дә жазылы әдәбијатда кениш ишләклијә малик епитетләрин жарнамасы, онларын мәтнә уйгун сечилмәси бурада даһа аjdын көрүнмәкдәdir. Дастан мәтнләриндәки лирик ситуасияларын вә психоложи овгатын ифадәси олан гошма, кәрајлыларын бәдии системиндә епитетләрдән истифадә, онларын жаратдығы чалар хүсуси сәнәткарлығла сечилмишdir:

*Бәдир үзлү, күл чамаллы,
Jap мәни севдаја салды!
Зәнәхданы гоша халлы,
Jap мәни севдаја салды! (20, c.78)*

Жаҳуд:

*Саллана-саллана јолун үстүнә,
Чыхан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин.
Губа газ јеришли, шанин баҳышлы,
Бахан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин. (20, c.89)*

Вә жаҳуд:

*Алышан отаглы, хан имарәтли,
Көзәлләр ичиндә гәдди-гамәтли,
Ahy баҳышлыдыр, лачын чүр'әтли,
Учмага, гонмага, чыгасы көзәл. (20, c.177)*

Кестәрилән поетик нұмунәләрдәki «бәдир үзлү», «күл чамаллы», «газ јеришли», «шанин баҳышлы», «ahy баҳышлы», «лачын чүр'әтли» ифадәләри епитетdir. Ыемин епитетләр бәндләрин үмуми бәдии системини мүкәммәлләшdirir вә бәнд бојундакы мугајисә ардычыллығыны аһәнкдар шәкилдә тәмін вә тәчhиз едир. Узұн Ajla мугајисәси кедәn тәсвир заманы кәрајлыда бирдән-бирә гоша халын вәсфинә кечир. Бурада тәбии шәкилдә чох бәjүк сәнәткарлығла орижинал

портрет жарадылмышдыр. Белә ки, билиндији кими һәм фолклорда, һәм дә классик ше'рдә көзәлин гоша халы, бә'зән «кечә», «ајлы-кечә» илә мугајисә олунур. Бу мәнада ше'рдә «ај» епитети икинчи мисраның фикир тутумуна бағланмагла өз поетик долгунлугуну даһа да артырмыш олур. Әрнәк қәтирилмиш гошма бәндләриндә ишләдилән епитетләр ардычыл ифадәләнмәдә бәнзәтмә объектләринин жаһынлығыны горујуб сахлајыр. «Газ-шашин», «ahy-лачын» паралелизми бәнддин үмуми бәдии системиндә мәтнәујүн жерини тутур. Бу епитетләrin әксерийјәти мүгәjјәd бәдии тә'jинләр кими истәр жазылы, истәрсә дә шифағи әдәбијатда ән'әнәви гәлибләр кими кениш жајымышдыр. Лакин бәнддин үмуми гурулуш вә поетик ахарында жухарыдақы мүгәjјәdlik өзүнәмәхсүс овгат жарада билир. Орасыны да ајрыча гејд етмәк лазымдыр ки, жазылы әдәбијатда кениш ишләклијә малик мүгәjјәd епитетләrin бәjүк әксәрийјәтинин, хүсусән дә хәлги сәчијәлilәrinin илкін мәнбәжи шиғағи ше'rin бәдии ән'әнәсindәn ирәли кәлир ки, дастан жарадычылығы да онларын жараныб жајымасында мүһүм рол ојнајан гајнаглар сырасындашыр:

*Бир Пәри севмишәм, сизин еллидир.
Көзәллији һамылара бәллидир,
Шүх көз, мина кәрдән, инчә беллидир,
Кечә-күндүз ишим ahy зарыды. (20, c.223)*

Жаҳуд:

*Нәзакәт вахтында, хублар чагында
Баҳым, жаранагы сајаланыбы.
О алма жанагы, бүллүр бухагы,
О зәһри зулфләри һалгаланыбы. (20, c.237)*

Епитетләrin мәһvәrinde дајанан образлылыг, мәчази мә'на јүкү, бағлы олдуғу предмет һадисәни мәһz һәмин призмадан мұшаһидә етмәji тәләб едир ки, дастан жарадычылығы, онун лирик ше'р тәртибатында епитетләrin сечilmәsi, онларын жарандығы бәдии сфера гошма дахилиндә өзүнәмәхсүс шәкилдә кестәрилмишdir.

Ашыг ше'rinde бәнзәтмә әсаслы епитетләр метафорик епитетләr нисбәтән даһа чох ишләдилмишdir. Бәнзәтмә әсасында жаранан епитетләrdən фәргли олараг метафора зәмиинидә формалашан бәдии тә'jинләrdә мугајисә олунан, параллелләшdirilәn предмет конкрет олмур, жалныз мүejjәn әlamәt вә хүсусијәтләr көрә сечилир. «Күл үз», «алма жанаг», «бул-

лур бұхаг», «шашин бахыш» сырасындан олан поетик ифадәләрдә гаршылашдырылан предметләр конкретдир.

Метафорик епитетләр сәнәткарын исте'дад дәрәчесинин вә поетик бачарығының үзә чыхарылмасында чох мүһүм рол ојнајан бәдии фигурлардандыр. Үмумән ашыг поезијасында олдуғу кими дастан ше'риндә дә бу поетик фигурун jaрадылмасына ашыглар хүсуси һәссаслыгыла жанашмыш вә онун камил өрнәкләренни јаратмаға чалышмышлар:

*Бир адам ки, сәнле улфәт ейләсә,
Jәegin онун әсил заты жахшыды.*

*Намәрд сәнә гузу-плов једирсә,
Mәрдин гуру мәһәббәти жахшыды. (20, c.408)*

Жаҳуд:

*Чамалы Jусифин, ibni-Jә'tубун,
Аләмә шәмс олан Һүснү Һәбибин,
Ала кәзлү, шириң сәзлү мәһбубун,
Зәнәхданы дәрд hә'lәди хал олу. (20, c.265)*

«Гуру мәһәббәт», «шириң сәзлү» ифадәләриндә исә би-ринчи тәрәф конкрет олараг тәсәввүр јаратмыр, бу вә ja дикәр предмет, инсана хас олан кејфијәт тә'јин олунан сөз үзәринә көчүрүлүр. Догрудур, бу гәбилдән олан епитетләрә јазылы поезијада да кифајәт гәдәр чох раст қәлинир. Дастан ше'ринә мәхсүс епитетләрдә ән'әнәвилик сәчијәси олса да, мұрачиәт объектинин конкретлији (ашигин севклилиси: Пәри, Құлкәз, Әсли, Гәндаб вә с.) онун тәсвир функцијасыны дәгигләшdirir.

Бундан әlavә, дастан ше'риндә классик ше'рин романтик-хәјали метафорик епитетләри әвәзиндә керчәкликлә баглы атрибутлары ин'икас етдирән епитетләр даһа чох ишләклик газанмыштыр:

Дур, сәрв, дур, сәннән хәбәр сорајым,

Сәрв ағачы, сәнин маралын һаны?

Көзүмнән ахытма ганлы жашлары,

Сәрв ағачы, сәнин маралын һаны? (20, c.182)

Жаҳуд:

Башына дәндујүм, ај хоча гардаш?

Аман хоча, Әсли ханы көрдүнму?

Ахыр кәзләримдән сел тәк ганлы жаш,

Аман хоча, Әсли ханы көрдүнму? (20, c.100)

Вә жаҳуд:

*Кәклик кими сәкишилдән,
Кәксү әлван нахышлыдан,
Бир һарамы бахышлыдан,
Мән дәнәрәм, көнүл дәнмәз. (20, c.151)*

Өрнәкләрдәки («көзүмдән ахытма ганлы жашлары», «ахыр кәзләримдән сел тәк ганлы жаш», «бир һарамы бахышлы») епитетләр конкрет чизкиләр үзәриндә гурулмушшур. Сонунчы епитет өз тәшәккүл елементи илә («һарамы») дә мараг догурур. Бу епитет поетик функцијасындан әlavә тарихи-етнографик сәчијәдә дә дашијыр.

Фолклор дилимиздә «һарамы бахыш» ифадәси гәрибәдир ки, соңракы бәдии мәгамда (классик ше'рдә) әlavә «јагы көз», «огру никан» ифадәләри илә әвәз олунмушшур. Бу конкрет ифадәләнмәj С.Ә.Ширванинин гәзәлләриндән нұмунә көтире биләрик:

*Алыбыды јагы көзүн ихтијарымы әлдән,
Фәда олум, белә биихтијар гојма мәни.*

Жаҳуд:

*Еjlәsәm аризи-зибасына бир огру никан,
Гәмзәсиндән о бутун үстүнә хәнчәр тәкулур.*

Дилимизин лексик системиндә емосионал мә'на чаларлығы әмәлә көтирмәj хидмет едән бир گруп сөзләр-ләгәбләр вардыр ки, ичтимай характерли ше'рләрдә онлар епитет мөвгејиндә даһа фәалдыр. Бу тип сөзләр әшшә вә һадисәләрин икинчи ады кими ишләнмәкә өз нормативлијини итирир, нәтичәдә емосионаллыг газаныр. Белә формада шәхсләрин сосиал мөвгеji, мүәjjәn үстүнлүк вә гүсурлары, ичтимай вәзијәти вә с. ифадә олунур. Бурада епитетин јеринә јетирдији әсас вәзиғә тәнгид һәдәфи олан объектлә баглы мәнfi тәсәввүрүн жарадылмасыдыр:

*Ашыг олан сөзүн сөјләjәр башдан,
Салмабаш адамдан, үрәjи дашдан,
Бәднәзәр гоншудан, бәдчинс ѡлдашдан.
Гәдирбиләнләрин ити жахшыдыр. (20, c.408)*

Жухарыда белә бир мәсәләj тохунулду ки, фолклор епитетләри хәлги колоритә, чанлы данышыг динамизминә даһа чох саһибдир. Дастан ше'ринин поетик структурунда епитет системи үчүн дә характерик олан бу чәhети шәртләндирән башлыча сәбәб ашыг әдәбијаты үчүн фолклор дилинин әсас бәдии-естетик зәмин өлмасыдыр. Бу сәбәbdәn дә дастан ше'р-

ләриндәки епитетләри формалашмасында елат ифадә вә де-
жимләринин хүсуси јери вә мөвгәji варды:

*Мән кәрәмәм, Кәрәмлијум билдиридим,
Дост агладыб, душмәними қулдурдум,
Узун бојлу хан Әслими итиридим,
Арсыз-арсыз құлушумә нә дерсиз? (20, с.100)*

Жаҳуд:

*Арсыз гоңум халғы сәнә қулдурәр,
Пис гардашын дәрди адам өлдүрәр,
Нүсең дејәр: јыхылсан да галдырар,
Ийл дүшмән, илгарлы дост, жаҳшыдыр. (20, с.403)*

Дастанларда топланан лирик ше'рләrin поетик структу-
рунда бәдii тәсвиr vasitələrinдәn олан метафоралар да әhә-
миjәtli јер тутур. Mә'lumdur ki, метафоралар фикрин, мұна-
сибәtin дәгиг ифадә олунмасында, нитги гүввәтләndirmәjә,
емосионаллыg jаратмага, мүчәrrәd mәhфумлары әjани шәкль
салмага имкан верир, әsәrdә gәhрәmәnlарын дахили аләmlә-
ринин, характерләrinин ачылмасына, hadisәlәrin семантик
mәnijәtiniн mүгајисә ѡолу илә даha јыгчам, гыса шәkildә
ифадә eдilmәsinе шәrait jaрады.

Тәсадуфи деjildir ki, etnik-tarixi jašaýыш шәraiti,
tәsәrrufat фәалиjәti, мүhум adәt-әn'әnәlәrlө bagly olaраг
folklor diliimizdә muxtәliif metaforalар jaранмышды.

Шифаһи шe'rdә goшmalарын kениш aреалы, kүtlәvi
жанr олмасы орta әсрләrdә, ондан sonrakы dөvrдә jašaýib
jaрадан aшыglary чидди forma axtaryshlarыna sөvg etmiш-
dir. Bәdii tәsвиr vasitəlәrinin поетик фикrin сүтunla-
ryndan oldutunu nәzәrә alsag, bәdii-yslubi forma axtarysh-
larыnyн konkret mәzmун вә istigamәtinи mүejjәnlәshdirmiш
olaryg.

Goшma, kәrajlylarда iшlәnәn dikәr tәsвиr vasitəlәri
kimi metaforalар da поетик-yslubi шәbәkәsinin kенишлиji
вә zәnkinliji ilә diggәti chәlb eDIR. Dastan шe'rlәrinin kә-
zeli tәsвиr-tәrәnnүm mәgamы ilә bagly olanlarы by figura
fәal mүrachiët bахымыndan seçiliр. Aшагыдақы iki әrnәk
bu bахымдан дәgig tәsевvүr verә biliр. Kәzeli tәsвиr-tәrәn-
nүm mәgamы:

*Нәм diдары ширинди,
Нәм kәftary ширинди,*

198

*Багча бары ширинди,
Гоша нары ширинди,
Бир белә бәшәр олмаз,
Бури, гылмандыр бу кәlәn! (20, c.68)*

Әhval, psichologи ovгat tәsвиr-tәgdimi:

*Дејnәn mәskәn салыб даглар башыны,
Сел кими ахыдыр көзүн jaшины,
Истәjir ki, atсын дунja дашины,
Aшыг душуб jaман күнә, a кәklik. (20, c.467)*

Kәrүndүjү kimi, biринчи әrnәkde aшигин vurgun oldu-
gu kәzәlin tәsвиr-tәrәnnүm ilә әlagәdar jujrәk aшыg дили
ekspresiv ifadә tәrzi olaраг metaforalар чәrkәsi jaратmagы
mәgsәdәjөnlү sajmyshdyr. Bu da tәbiidir. Чүnki sevkiilinin
hүcн kәzәllijinдәn wәchdә kәlәn aшигин kөnүl dujgulary myөj-
jөn mүgajisәlәr aparaраг өz eстetik durumunu mә'nalandyrma-
ga chan atыr. Икинчи әrnәkde исә, aшигин hәsrәt, aжrylyg гу-
barы diggәt өnүндәdir ki, bu заман metaforik bәlagәt o гә-
dәr dә tә'siредiчи kәruhе bilmәz.

Sадә tip metaforalарын ikincи nөvү goшma вә kәraj-
lylarыn поетик структурунда bөjük bәdii imkanlарla tәza-
hүp eDIR. Burada insanla bagly psichologи, ruhi wәziyjәtlөr,
hәrәkәtlөr bilavasite chansız chismalәrin, jaхud hejvanlarыn
үzәrinә kәchүrүlөrәk, әlamәt kimi chыхыш eDIR.

*Кедәr олдум jар-jolдашым саг олсун,
Бол олсун чөрәjи, aшы дунjанын!
Бундан сонра дәрдләrimiz duрулсун,
Сурмәләnsin kөзу, гашы дунjанын. (20, c.87)*

Jaхud:

*Чыхдым дәрәләrdәn kәzdim дүзүнү,
Синәmә basыbdыr hичран kөзүнү.
Саглыгынан kәrәk Никар узүнү,
Гардаш, мәn Misirә ketmәli олдум. (20, c.309)*

Gejd olunan metaforalар goшmalardarda sadәchә әlamәtin
схематик kечүrүmәsi dejil, real hәjati proseslәrin үmumi
oxшарлыgыны өzүндә chәmlәshdirib misra daхiliindә mүvafig
mәchaz zәnchirinin әn iri haлgasыna chevrilәn фәal синтактик
vahidlәrdir.

Mүgajisә заманы muxtәliif сәciijә вә mәzmунlu emosional-ekspresiv kejfiyjәtә malik olaн hejvan, hүsusen гуш ad-
larы aшыg шe'rinde bir nөv силsилә tәshkil eDIR вә meta-

фора мөвгөйндө ишләдилүр. Устаднамәләрдә бу тип метафоралара тез-тез раст көлинир:

Гурбан олум сәнин кими чавана,
Сән бир зәнанәсән, мәнәм мәрдана,
Хышмынан најырыб кирсәм мејдана,
Асланын чәнкинә таб етмәз пәләнк. (20, с.375)

Жаҳуд:

Фәләк хараб етди абаданлары,
Зұлмлә сөндүрдү јанан шамлары;
Најыф көзәлләрин күл әндамлары,
Мара-мура гисмәт олду дүнҗада. (20, с.381)

Вә жаҳуд:

Гафил олма дилим, дүшмә һәвәсдән,
Нәрчайы сөзијлә инчимә достдан,
Мушлар пәләнк олмаз, түлкүләр аслан,
Даналар мејданда кәл ола билмәз! (20, 381)

Мисал көтирилән устаднамә парчаларында ады кечән «аслан», «пәлән», «мар-мур» (илан-гарышга), түлкү вә башга нејванлар дидактик мәгсәдин чатдырылмасында, һикмәтамиз фикрин даһа тә'сирли вә чанлы көрүнту алмасында поетик мә'наландырма деталы кими чыхыш едир. «Гартал», «шаһин», «ғыргы», «сәрчә», «бүлбүл», «гарга» вә башга бу кими гуш адлары, еләчә дә «бәнөвшә», «нәркиз», «јасәмән», «чајыр», «гангал» вә с. битки адлары ашыг-дастан ше'риндә мәһз һәмин вәзифәнин јеринә јетиричиләридир.

Аслан, гартал, шаһин, ғыргы, бүлбүл, бәнөвшә, нәркиз мүсбәт анламлы образлашманы, түлкү, чаггал, гарга, сәрчә, гангал исә мәнфи тәзәһүр тәмсил едир. Әлбәттә, бу дастанлар нең дә тәсадүфән дастан ше'ри тәркибинә дахил олмамыштыр. Фолклор тәфәkkүрү халгын чохәсрлик һәјати тәчрубәсінә истинадән белә бир образлашма ажыртысы апармыштыр.

Дастан ше'ринин поетик структурунда күчлү бәдии еффект јарадан бәдии тәсвири васитәләри ичәрисиндә мубалигәләрин дә өзүнәмәхсүс јери вардыр. Бу чүр тәсвири васитәләрinden әсас мәгсәд тәсвири объектинин гери-ади, көрчәклик өлчүләри һүдудларыны ашан тәгдимини һәјата кечиртмәктир. Үмумијәтлә, фолклор дили үчүн мубалигәли тәсвири-тәгдимин сәчијјеви олдугуну нәзәрә алсаг, дастан ше'рләриндә мубалигәје күчлү мејл көстәрилмәси тәбии сајылмалыбыр (151, с.51). Дигтәт едәк:

Дурмајыбан ахыр чешминин јашы,
Ахлыгы јерләрдә әридир даши,
Белә имиш ганлы фәләјин иши,
Нә шаһ билир, нә хан, нә кәда, hej. (20, с.107)

Жаҳуд:

Гүрбәт елдә уча даглар ашалы,
Аһ етдикчә гара бағрым дешәли,
Мән Әслимдән айры дүшдүм, дүшәли,
Дәлил-дәлил етди, дәлди дәрд мәни.

Фәләк мәним илә инад ејләди,
Гәм илә һичранды төһвән, сөјләди,
Кәсқин гылышыјла бағрым тејләди,
Бөлүк-бөлүк етди, бөлдү дәрд мәни. (20, с.115)

Вә жаҳуд:

Сәни о көрчәйин әлбәт диндириди,
Ашыг мә'шүтуну ода јандырды,
Дәрдим анбар-анбар, дәрманым бирди,
Мән галмышам нә авара дејөрсән! (20, с.125)

Верилән нүмүнәләрдәки «көз јашынын даши әритмәси», «дәрдин инсаны «дәлил-дәлил», «бөлүк-бөлүк» етмәси», «канбар-анбар дәрд» ифадәләри бәдии мәгамда мубалигәдир. Ейни заманда, икинчи, үчүнчү бәндләрин сон мисраларынын сөз сыраланмасы аллигерасија әсасланыр. Һәмин гошманын өввөлки вә сонунчук бәндләри дә аллетераптик бичимдә верилмишdir:

Аман фәләк, көмәк ејлә бу күндә,
Нагај јердә кәлди алды дәрд мәни!
Кечә-күндүз ода јандым, алыщым,
Тутду, јолум-јолум јолду дәрд мәни! (20, с.115)

Мубалигәләр дастанларда даһа чох дејишмәләрин мәтниндә ишләнмәклә гарши-гаршија дајанан, бир-бирилә ше'рләшән гәһрәманларын өзләрини өјмәсиндә тутарлы васитәје чөврилир:

Алды Нофәл:

Шәһәрләр дагыдыб, ләшкәр позарам,
Мин душманы бир гылышыча дүзәрәм,
Инди сәнин мән башыны үзәрәм,
Кәлдим, бурдан әлләри бош кетмәрәм!

Алды Солтан Махмуд:

Кәл данышма сән бу гәдәр әфсана,
Батырма өзүнү наңаг ал гана,
Сән нејләрсән мәним тәкин аслана?
Вар кет бурдан мән Лейлини вермәрәм! (20, c.347)

Дастан ше'ринин типи мұбалигәнин мәзмун истиғаметі вә ишләнмә дәрәчәсі барәдә тәсөввүр верә билир. Белә ки, ашиг-мә'шүг деишишмәсендән даһа чох көнүл дујгуларынын, айрылыг, һәсрәт изтирабларынын ифадәси илә бағлы мұбалигәләр үстүнлүк тәшкіл едирсә, нағт ашыгларынын саз-сөз сынағына чәкилдији мәғамларда һәрбә-зорба овгатына ујғун ифадә васитәләринин фәал мұбалигә мөвгејиндә чыхыш етмәси даһа чох нәзәрә чарпыр.

Алды Исфәндијар:

Алајлар дагызыб, сәфләр позарам,
Мин дүшмәни бир гылынча дүзәрәм!
Ган етмәјен күнү гәмкин кәзәрәм,
Мән бир ганичичи чәллад олмушам!

Алды Ләтиф шаһ:

Бахмакинән ешг әһлиниң аһына,
Сәни гәрг еjlәрәм гәм кирдабына.
Сығынышам мән дә шаһлар шаһына,
О шаһлар шаһындан сәби्र алмышам!

Алды Исфәндијар:

Исмим Исфәндијар, хышмыш тамам нар,
Һиндистаны мән етмишәм тары-мар,
Фарс шаһына пешкәш учун бир күлзар,
Меһрибан Солтаны шикар алмышам.

Алды Ләтиф шаһ:

Ләтиф шаһам, мән дә чана јағыјам,
Ничран мөhnәтиниң гәм дустагыјам.
Меһрибан Солтанын гурбанлығыјам,
Јар јолунда мән әлмајә кәлмишәм. (70, c.340-341).

«Ләтиф шаһ» дастанындан мисал қәтирилмиш бу деишиш мә парчасында тәрәфи-мугабилләrin бир-биринә гаршы јөнәлтдикләри һәрбә-зорба сәчиijәли ифадәләр әсасен мұбалигәләрдән тәшкіл олунмушшур.

Белә бир инчә мәгама да диггәт жетирмәк лазым қәлир ки, мұасир данышыг лексионунда кениш жер тутан мұбалигә әсаслы фразеологи ваһидләrin әксерийjәти тарихән халг ди-

линин бәдии ахарында поетикләшшәрәк һазыр шәкилдә дөвр-дөвр, заман-заман, нәсилдән-нәсилә адламышдыр. Һәмин һазыр гәлиб дахилиндәки чанлы данышыг мұбалигәләринин әсас дашиыжылары сырасында ашыг поезијасынын, о чүмләдән дә дастан ше'ринин әhәмиjјәтли ролу вардыр:

Ким истәр ки, жазы тәрсә жазыла,
Горхум буду ярдан әлим үзүлә,
Саатымын бири дөнүб јүз илә,
Дәгигәнин бири мәнә јүз күндү (20, c.428)

Заманла бағлы ше'рдә верилән мұбалигәли ваһидләр (сатын јүз илә дөнмәсі) инди дә шифаһи нитт просесинде мұхтәлиф вариантыларда ишләнмәккәдир.

Дастанларда, хұсусән онларын лирик бөлүмүндә ишләнән мұбалигәләр һәр һансы персонажын характеристини тәғсилата жер вермәдән айынлаштырмaga шәраит јарадыр:

Сағдан дүшдум, солдан ҹыҳым,
Дүшмәни јандырыб, јаҳым,
Лешләриндән насар чәкдим,
Даһа мәндә hej галмады! (20, c.434)

Јаҳуд:

Кимим вар ки, кәлә кирә дајага,
Гашымнан буландым әлван бојага,
Јаралыдыр чаным башдан-ајага,
Кимсәм јохду әhвалымы агласын! (20, c.418)

«Мәhәммәд-Күләндам» дастанындан қәтирилән илк нұмнәдә дүшмән лешиндән насар чәкилмәси «үгурлу, еjni заманда ағыр» дәjүшүн сәчиijәсини, икінчи бәнддәки «ганын бојага чеврилмәси» исә чәкилән изтирабларын бөյүклүjүнү нұмайиш етдирмәк бахымындан тутарлы бәдии васитәдир.

Үмумијjәтлә, дастан дилиндәки поетик нәфәс кенишлиji, һәмин дастаны јарадан халғын әдәби-естетик тәфәkkүр ахтарышларынын һансы сәвијjәдә олдуғуну көстәрир (84, c.78-81). Гәтиjjәтлә демәк олар ки, халғын дил-үслуб саһесинде јаратдығы поетик әn'әнә гиjmәтли, әвәзолунмаз бир бәдии хәзинәдир ки, онун еjрәнилмәси вә арашдырылмасы даһа дәрин мәт-ләбләrin ачылмасына хидмет едә биләр.

Бүтөвлүкдә фолклор ирсинин, о чүмләдән дә ашыг јарадычылыгы вә дастан ше'ринин ән үмдә чәhәти онун идея-мәзмун айынлыгы, дилинин садә, лаконик вә образлылыгы илә сечилмәсидир. Ашыг ше'ринин хәлги сәчиijәси вә бир чох нал-

ларда дидактик-никмәтамиз мәзмун дашымасы онун дилиндә мұхтәлиф халг ифадәләри вә дејимләринин, фразеоложи бирләшмәләрин, идеоматик ваһидләрин чохлугуны тә'мин етмиш олур. Дастанларымызды топланан лирик нұмунәләрдә бу мәнзәрәни айдан көрмәк мүмкүндүр:

Үз вермә надана, сирр вермә писә,
Ахыр гәлбин я инчијә, я күсә,
От битәр көк үстә, если нә исә,
Јовшан бәсләмәкә чәмәнзәр олмаз! (20, с.23)

Јаҳуд:

Сәмәндими миндим, Элвана сүрдүм,
О көзәл Элванда чадырын көрдүм,
Чөрөйни једим, габыны гардым,
Күләндам Кишмирә мәни истәјиб. (20, с.415)

Дастан ше'ринде поетик – үслуби ахарын күчләнмәси вә експрессив – емосионал истигамәтдә бәдии нұфузетмәнин гүввәтләнмәси фразеоложи-идеоматик гатла жанаши алғыш-дуа, гарғыш кими данышыг етиктеләри илә дә хејли дәрәчәдә баглыдыр. «Гәдим инсанларда хејир вә шәр анлајышлары жарандығдан соңра һәјатда онлар ики гүввәтли амиллә – хејир вә шәрлә гарышлашмалы олмушлар. Хејир онларын һәјат шәраитинин, мәишәтинин жаҳышлашмасыны, құндәлик еңтиячларыны арадан галдырмага көмек етмиш, бу тәсәvvүрләрлә баглы мұхтәлиф сүжетләр вә сүжетләр системи жаранмыш, мифологи тәсәvvүрләрлә ибтидаи инсан өз хејирханыны рәмзләшdirмишdir. Ејни мұнасибәт шәрлә баглы жаранмышдыр... Мұхтәлиф халгларда олдуғу кими Шәрг халгларынын өсатиринде хејир вә шәр тәсәvvүрләри шәхсләшдирилмишdir. Бу варлыглары инсан чилдиндә көрмәк истәји тәкчә гәдим түрк тајфалары ичәрисинде дејил, үмумијәттә гәдим инсанын һәјати дәркетмәсінин өсас мәрһөләріндән бири олмушdur. Бу гүввәләр гәдим тәсәvvүрләрдә хејири алғышламаг, шәри исә гарғышламаг анлајышыны жаратмышдыр.

Алғыш вә гарғышлар бу күн бизә «Китаби-Дәдә Горгуд»да, шифаһи жарадычылығын нағыл, дастан вә с. кими нұмунәләриндә, набелә жазылы әдәбијатда айры-айры образларын дилиндә кәлиб чатмышдыр (152, с.14).

Ашығ ше'ринин дилиндә алғыш-дуа, анд вә гарғышларын жері өзүнәмәхсүс поетик мөвгеjeи вә тутуму илә сечилир. Бу бәдии-үслуби васитәләрдә халгын инам, етигады, етик-ес-

тетик дүнjaқөрүшү, социал вә этнографик јашајыш бичиминә даир алғыш-гарғышлары вардыр:

Пајыз олар, бағлар тәкәр хәзәли,
Бојнун сынын, севмәjәдін әзәли,
Жаҳши олар Шәки, Ширван қәзәли,
Ja Шәкиjә, ja Ширвана кедәрсән! (20, с.58)

Јаҳуд:

Јазымы јазанын сына гәләми,
Гарајмыш жазысы, бәдмиш кәламы,
Огланларым гырды залым һарамы,
Бу кагызы Алы хана јетириң! (20, с.394)

Вә жаҳуд:

Буланныг сел гој көзүмнән јерисин,
Гара думан Элван дагы бүрүсүн,
Сәни вуран јердә голум гурусун,
Мәни ахтарсан, о Кишмирә Қәлкинән! (20, с. 414)

Бу, лирик гәһрәманын пешиманлығ, пәришанлығ, нискил дүгүларынын психология изтираб сәвијәсіндә олдуғу заман дилә кәтириди ифадәләрdir.

Өз севқилисінә говушмаг үчүн жола дүзәлән Тәһир Мирзәни она аталыг етмиш Ханверди кери дөндәрмәк истәјир. Бу вахт Тәһир Мирзә она белә гарғыш едир:

Мән Тәһирәм, бағлар сәнин,
Синән олсун даглар сәнин,
Күнүн олсун аглар сәнин,
Ата, кедирәм, галмарам.

Гошмаларда верилән гарғышларын бир гисми лирик гәһрәманын дилиндән онун өзүнә үнванланмышдыр. Икинчи бир тәрәфдән гарғышлардакы «сынмаг», «гурмаг» ифадәләриниң тәркибләриндәki бәдии-семантик өлчүсү гәдим жазылы абидәмиз олан «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили илә шифаһи нитгимизә кәлиб чатмышдыр:

«Әлин гурусун, бармагларын чүрүсүн»

«Дадлы чанындан аյырсын гадир сәни» (138, с.64, 122)

Дастан ше'рләриндә мұшаһидә олунан алғыш-гарғышларын бөјүк әксәриjәти чанлы данышыг көкәнлидиr. Онларын чох һиссәси, Б.Абдулланың тәдгигатындан да көрүндүjу кими, «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында да дастан ше'риндәki функциянаны жеринә јетирирләр (153, с.39-41). Диггәт едәк:

«Ағзын гурусун чобан. (Дилин) чүрүсүн чобан. Гадир сөнин алнына гада јазсын, Чобан» (138, с.37).

«Јазыја инам», талејин кимин тәрәфиндәнсө верилмәсі кими әсатири дүңjakәрүшлә баглы фикирләр истәр «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларының, истәрсө дә сонракы дөврләрдә жаранан дастанларымызын бәдии дилиндәки кичик өлчүлү ифадәләрдә горунуб сахланмышды.

Дастанлардакы гарғышларын мәзмун чөврәси чохжөнлу вә чохчаларлы олдугу үчүн онларын поетик-ұслуби ифадәсі дә چешидли көрүнту ичәрисиндәdir. Бунунла белә, дастан шे'ри дахилиндәки гарғышларын әксәрийjәти чанлы данышыг репертуарында кәлмәdir:

Башына дөндијум ала көз Пәри!
Танры сәни мәннән айры салмасын!
Наг көтүрсүн бу гарыны арадан,
Нишанасы гијамәтә галмасын!

Кедәнин кәлмәсин, јатанын өлсүн!
Фәләк әли дәјсин, дөвранын дөнсүн,
Фириштәләр вурсун, ағзын өјилсин,
Сәнин бир дәрдини билән олмасын!

Сорушмадын јазыг Аббас һалыны,
Мән сана нејләдим, танры залымы?!

Әзрајыл донунда алым чаныны,
Үстүндә бир хәшир гурган олмасын! (20, с.178)

Бурда ел-обалар долашан, өз севкиси угрунда әзијjәтдәрә гатлашан һагг ашығынын гарғыш јөнәлтдији объектин үнваны айдынды.

Гошманын мұрачиәт објекти «балагы батдаг», «дабаны чатдаг», «кылан вуран», «ара аты» гарылары илә әлагәләндіjnдән гарғышын-үнүн тону да јуксәлир, һиддәтә чөврилир.

Мәhәббәт дастанларының образлар системинде мәnфи функциялар «гары» образы сүжет хәтти бојунча һадисәләрин кулминатив инкишафында, психологи кәркинлијин күчләнмәси просесинде фәл иштирак едир. Үмумијjәтлә, фолклорда гарыларын мәnәви қејфијjәтләри мұхтәлиф формаларда көстәрилир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да «гары» образынын چешидли қејфијjәтләри илә баглы бир поетик нұмунәдә дејилир:

Гарылар дәрд дүрлүдүр;
Бириси солуран сојдур,
Бириси долдуран тојдур,
Бириси евин дајагыдыр,
Бириси нечә сөјләрсән бајагыдыр. (138, с.17)

Проф. М.Һәкимов бу хұсусда јазыр: «Кәтирилән нұмунәдә Озанын исмәти, геjрәти, евдар, ишкүзар, ев гуран, ев йыхан, баш учалдан, үз гаралдан, тәнбәл, магмын гадынлара вердији алғыш-дуа, гарғыш айры-айры мисраларын шәрhi мәгамында даһа да айдынлашыр. Фикримизин тәсдиғи үчүн мисраларын шәрhiнә нөзәр салаг: «Бириси евин дајагыдыр» мисрасындағы алғыш-дуанын һәзин-һәlimлиji нә гәdәр дә сәмтли үнванлыдыр. О ки, галды поетик нұмунәнин икинчи, учунчү вә бешинчи мисраларындағы гарғышлара озан бурадакы деjим тәрзинде чох һиддәтлидир, кинлидир, күдүрәтлидир» (154, с.26).

Дастанларда лирик парчаларын дилиндә тәкчә негатив истиғамәти әкс етдиrән гарғышлар дејил, әhвал јүксәлдән алғыш-дуалар да кениш ишләдилмишdir. Бу експрессив вәнидләр өсасән гәhрәмана јардым етмиш образ вә гүввәләrin хејирхә әмәлләри мүгабилиндә сөјләнилир вә онлара мүсбәт емосијалар ашыламаг мәгсәди қүдүр. Бә'зи һалларда исә, көзәлин ашигдә ојатдығы никбин дүjулар ону гарышы тәрәфәсевклиji алғыш-дуа сөјләмәjә тәшвиш едир:

Чамалын хублугу мат еләр маһы,
Көjlәрә дајаныр ашығын аhy,
Кейин ал-јашылы, кеймә сијаһы,
Нагг нәсиб еjләsin аглара сәни. (20, 159)

«Аглара нәсиб олма» хош, бәхтәвәр күnlәrin јашанмасына ишарәdir. «...Сөзсүз, ашыг шe'р шәкилләrinдә бу үслуби мәгам-заман, мәканла, ичтимаи, социал тарихи һадисәләрлә, етик-естетик – өн'әнәләрлә, әхлаг нормалары илә бағ-лыдыр» (155, с.90).

Бә'зен сүжетдәки һадисәнин маһијjәtinde ирәли кәләрәк дастан шe'ринин бүтөв мәтни алғыш-дуа вәзиfәsinde чыхыш едир:

Аjагалар, кәлин сизә сөјlәjим,
Үзүлмәsin әлдән әли бу бәjин!
Чәnnәти-ә'lада, баги-беништә,
Хошишин дөшәнсин јери бу бәjин!

Әјнинә кејибди зәр илә хардан,
Худам сәни едіб дөвләту вардан,
Нәфәсі кәсқинди о Зулғұтардан,
Кәмәрин гуршасын Әли бу бәйін!

Шаһларын шаһынан чыхајды ова,
Гүдрәт шәмширини қәтирсін сова,
Кечә-күндүз Аббас еjlәсін дуа,
Нагдан узун олсун өмрү бу бәйін! (20, 273)

«Аббас-Құлқәз» дастанындан қәтирилмиш бу нұмунә сүжетин белә бир мәгамы илә баглыдыр: Аббас севкилиси Құлқәз ханымын гардашы Батманғылыңын аличәнаблығы, мәрдлији вә инсанпәрвәрлијиндән вәчдә кәләрәк ону јухарыдақы алғыш-дуа илә тә'риф едір. Бу шे'рдә алғыш-дуа өз семантик тутумуну поетик-ұслуби аспекттә күчләндірмәк тә'риф-тәрәннүм, мәдниjje вәзиfәсінин угурлу бәдии ифадәсінің нәжата кечирилмішdir.

Дастанларын лирик парчаларында халғын, этнографик яшам тәрзи, адәт-ән-әнәләри, инамлары илә баглы да мұхтәлиф халғ ифадә вә сөзләри топланмышдыр:

Мәчлисә варанда өзүнү өjәмә,
Шејтана бач вериб кимсәjә сөjәмә,
Гүввәтли олсан да жохсулу деjәмә,
Демә ки, зорлујам, голум жаxшыздыр. (20, с.23)

«Шејтана бач вермә» ифадәси халғын дини-фәлсәfi дүнжакерушунұн тәмәли үзәриндә жаранан образлы дејимдір. Шәр гүввәләrin мәвчудлугу дини-фолклорик тәфеккүрә көрә «иблис», «шејтан» кими әсатири образларын симасында ин'икас олундуғундан инсан тәбиәтинин мә'нәви әjинти вә салынтылары бу образларла әлагәлидір. Демоник образ олан шејтана «бач вермә» бу мә'нада дастанчы – ашыг тәфеккүрунұн методорик мә'наландырмасыдыр.

Инам вә сынамалар даға чох устаднамәләrin тәркибиндә мұшаһидә олунур ки, бу да һемин ше'рләrin мәзмун чөврәсінин сәчиijесіндән ирәли қәлир:

Гызылкулу дәстә-дәстә дәркінән,
Дәрибинән дә пүнжалара сәркінән,
Еәр нә версән өз әлинлә веркінән,
Жүз гаданы башдан совар деjөрләр. (20, с.24)

Бу өрнекдә дидатик-никмәтамиз фикрин тәгдими инама тапынма жолу илә һәjата кечирилмішdir. Халғ ичәрисиндә жашајан әски инамлардан бири дә онунла баглыдыр ки, айләjә кәлән хәта-бала, бәд һадисә, о очагдан чыхарылан нәзир, малла кери гаjыдыр. Бөндә верилән сон ики мисранын мә'на жүкү вә мәhз бу инанча сеjкәнир.

Чанлы данышыг колорити дашыјан вә даға чох ет-нографик чизкиләр әкс етдиrөн ганадлы ифадә вә этнографик чүмләләр дә дастан ше'рләrinдә габарыгдыр.

Нәэрәт Нуңун заманыннан бәриjәm, әккеш со әмсоф
Әмир-һагла нәләр қәлди башыма...

Башыма қәләни сәjләjим сәnә, әккеш со әмсоф
Көр нә зәhәр гатылыбыды ашыма. (20, с.108)

Чанлы данышыг колоритинин вә ганадлы дејимләрлә ифадә олунан поетик динамизмин дастан ше'риндә фәал мөвгө тутмасы бу ше'р типинин мүәjjәn һадисә-даға дөгрүсу, дастанын жүрд жерде илә баглылығындан да ирәли қәлир:

Кәрәм инди сатын кәzир өлүмү,

Фәләк гырды ганадымы, голуму,

Думан қәлди, аздым инди жолуму,

Чискинли, боранлы чөлләрдә галдым. (20, с.131)

Ади данышыгда садәчә колоритли нитг-данышыг үнсүрү кими чыхыш едән фраземләр дастан ше'ри дахилиндә әлавә олараг һәм дә поетик-ұслуби ахар һармонијасыны тә'mин едір:

Бу дәрд галар Пәри ханын чанында,
Пәрванә тәk жанар шамлар жанында,
Үзу гара дуррұх һагг диванында,
Чыхма жолдан, гардаш, аман құнұdур! (20, с.385)

Вә ja:

Әjib-әjib сәnин гәddини пукәчәм,

Көзүндән мән ганыы жашлар тәкәчәм,

Бу чомахнан жүрдунда турп әкәчәм,

Апардын кагызы, ниjә вермәдин? (20, с.426).

Нұмунә қәтирилән гошма парчаларында верилән «ашына зәhәр гармаг», «өлүмү сатын кәзмәк», «һагг диванында үзүгара дурмаг», «жүрдунда турп әкмәк» кими поетик фраземләр тарихен халғ дилиндән дастан ше'ринә адлајараг ашыг сазында чилаланмыш вә фикрин поетик ифадәсінин даға да долгунлашмасында чох мүһум рол оjнамышлар. Буна көрә дә дастан

шे'ри өз һәссаслығы вә хәлги поетизми илә сечилән хүсуси бир ярадычылыг бичимиdir (3, с.10).

Дастан поетикасында нәзәри чөлб өдән мүһүм чәһәтләрдән бири дә ашыг ше'ри формаларының мұхтәлиф шәкилләриндән истигадәнин спесификасы илә бағылдырып. Гошма, кәрајлы, варсағы, дивани, мухәммәс вә онларын һәrbә-зорба, гыфылбәнд, тәчнис, устаднамә, додагдәjmәz тәчнис вә с. шәкилләри бу поетик системдә кениш жер тутмушшур.

Дастанларын үмуми мәнзәрәси көстәрир ки, сөзу кедән форма вә шәкилләрдән гошма вә қәрајлылара дастан ше'ри кими даһа чох мұрачиәт олунмушшур. Бу шәкилләр үзәриндә гурулмуш јүзләрлә дастан ше'ри өз поетик кәзәллиji вә мә'на дәринлиji илә гәринәләр боју көнүлләри охшамышшы.

Дастанлардакы ше'рләрдә образлылыга, фикрин поетик ифадәсинә хүсуси диггәт жетирилмәклә ѡанаши формал-техники тәрәфләр-гафијә, рәдиf, бөлкү, чинас системинин сәррастлығына вә долгуналугуна айрыча фикир верилмишшур. Бу бахымдан гафијә системи илә бағыл апарылан иш өз һәссаслығы, дәгиг вә зәриф өлчү-бичиси илә сечилир.

Гафијә истигамәтиндәки ахтарышларын зирвә мәрһә-ләси, шубhәсиз ки, чинасларла әлагәдардыр. Чинасјаратма дастанчы ашыгдан бејүк мәһарәт тәләб едир. О, дилин инчәликләрини, сөз вә ифадәләрин үслуби чаларларыны дәриндән билмәли вә бүтүн бунлары чинасјаратма просесинә тәтбиг етмәлиdir:

Дәрдли Кәрәм дејәр: гурбан жар ичин,
Кәс чијәrim, добра багрым, жар ичин,
Жар олду ки, жар жолунда, жар ичин,
Дәрд-гәм чәкә, жаш ахыда жара уз. (20, с.145)

Жаҳуд:

Кечәләр субhәтәк жар-жар дејәсән,
Дикәлиб багрымы жар-жар дејәсән,
Сән дә мәним тәк жар-жар дејәсән,
Дүшәсән фәләйин ај инчисинә. (20, с.447)

Верилән гошмаларын чинас гафијәләри сөзләrin дахили, мәнтеги узлашмасы вә мә'на чаларларының дәгиг сечиләрмәsinә истинаидән јарадылмышшы. Морфологи вә синтактик јөнүмдә апарылан јердәжишмә гафијә системинде чинас сөзләрин рәнкарәнк әвәзләнмәsinә хидмәт етмишшур. Илк нүмунәдә «жар ичин (үчүн)» чинас гафијә олмагла объектә јөнәлмә

(«гурбан жар ичин» – «жара гурбан») ифадә едир. Икинчи мисрада «жар ичин» – («чијәrimin, багрымын ичини жар» анламында) ичра – һәрәкәт мәзмуну дашиjыр. Үчүнчү сырадакы «жар ичин» – «жардан өтру» мә'насында. Икинчи нүмунәдә дә вәзиijәт тәгрибән беләdir.

Диггәт жетириләси, чинас сөзләrin сечиләrмәsinde үмуми бир ганунауjгунлуг вардыр; сәrbəst, конкрет сөз ваһидләrinин вә сабит бирләшмәләrin бир-бири илә әвәзләnмәsi. Бу тәркибдә халг ифадәләри вә ел дејимләrinе әсасланан гафијәләrin даһа үстүн мөвгедә олмасы чинасларын үмуми мәнзәрәsinde аждын шәкилдә көрүнмәкдәdir.

Чинас гафијәли ше'рләrin боллуғу бажымындан «Аббас-Күлкәz» дастаны сечилир. Чох күман ки, бу дастандакы чинаслы ше'рләr – тәчнисләr, проф. С.Пашаевин көстәрдији кими, дастанын әсас јарадычысы олан Аббас Туфарғанлынын чинаслы ше'р јарадычылығына күчлү мејл көстәрмәsinde ирәли кәлир (147, с.64-65). Буна көрә дә «Аббас-Күлкәz» дастанында ашыг Аббасын дилиндән верилән гошмаларын әксәриjәti мәhз чинас гафијә үзәриндә гурулмушшур.

...Лејли Мәчнүн мәскәнини даг етди,
Синәм үстүн дүjүн етди, даг етди,
Фәләк дурду, ләшкәrimi дагытды,
Ләшкәrim галмады, нә галым инди

Бир әрзим вар, мән дә дејим шаһана,
Илаһијә шүкүр еjләрәм, шаһа нә?
Горхурам ки, назлы јары шаһ ана,
Нә говгајам инди, нә галам инди.

Китаблар охудум, чимадә кетди,
Мәhәммәd мә'рача чумада кетди,
Аббас аглар, Күлкәz, Чума да кетди,
Перисиз дунjада нә галым инди? (20, с.288)

Илк бәndin биринчи мисрасында «даг етди» -мәскәn, јер мә'насында, икинчи мисрада фразеологи гәlibә чевриләrек «дагламаг», учүнчү мисрада исә «дагытмаг» – вуруб дагытмаг мә'насында ишләnмишшур. Икинчи бәnddә чинас сөз олан «шашана» илк мисрада «гүдрәtli», икинчи мисрада «шаша нә?», нөvbәti мисрада исә «шашын анламасы» мә'насында верилмишшур.

Гошмаларда чинаслар ашагыдакы омонимик шәкилләрдә тәзәһүр едир:

1. **Лексик омонимләр.**
2. **Морфологи омонимләр.**
3. **Омографлар.**
4. **Омофонлар.**
5. **Лексик-грамматик омонимләр.**

Лексик омонимләрдә фонетик тәркиби ejni, mə'нача бирбiriндән асылы олмајан мүстәгил mə'налы лексик ваһидләр ишләнир. Гошмаларда бу тип чинаслара чох надир һаллarda тәсадүф олунур.

Морфологи омонимләрдә омонимлилик грамматик шәкилчиләр, онларын уйғун ифадәләnmәsi несабына јараныр.

Бир туләк тәрланын сәси кәләндә,
Үркүшүр соналар яр инчисинә,
Бир күн гыја баҳды, алды чанымы,
Зүйүр алыб бәнзәр ај инчисинә. (20, с.447)

Гошмаларда чинас гафијәләр даһа чох омофон групда фәалијәт көстәрир. Бурада ялныз сәсләnmә омонимлилик јарадыр, грамматик бирләшмәләрдә исә мә'на мејллиji күчлүдүр:

Тутдум яр әлиндән бәлкә сагалам,
Саги-мәсти, саги сәрхөш, саги лам,
Чәтиң ки, мән бу јарадан сагалам,
Дәрд бир олду, дәрман дохсан, яра jүз. (20, с.290).

Бәндә верилән «сагалам» ифадәси омофондур. Илк мисрада «сагалмаг» сезү «саги», «лам» тәркибләринә ажылараг нөвбәти мисрада омофонлууга хидмәт етмишdir.

Јарын гапысында үз ган еjlәdim,
Әл узатдым, чәкдим үзган еjlәdim.
Бир көнүлә дәјдин, jүз ган еjlәdin,
Мән ки, бир кәс илә јаман дејилдим.

Чинас гафијә системиндә лексик-грамматик омоним-линик дә мүһүм јер тутур:

Залым фәләк јазды белә јазымы,
Көр нечә чевирди гыша јазымы.
Үрәјимдә гојду мәним арзымы.
Јарын кәлдиини неч билмәмишәм. (20, с.186)

Умумијәтлә, дастанларын лирик мәгамларында чинас гафијәли гошмаларын поетик тәркиби олдугча зәнкин вә чохчәhәтлидир.

Мәhәббәт дастанларынын романтик үслубу онларын поетик истигамәтинин мүәjjәnlәşmәsinde hәllledichi рол оjнаýыр. Севән кәнчләrin руhi изтираблary вә bu изтирабlary овундурma үсуллары bә'zәn үst-үstә дүшдүjүндәn бәdии hалламадакы обектләr, ejni заманда, онларын поетик чаларлары ejnilәshir. Misal ýchүn, «Tahir-Zeñrә» дастанында Tahir Mirzә bүлбүlүn janыnda diz чөkүb, kөz jašy текүr:

Бүлбүl, сәnin ишин ганды,
Ашыглар одуна јанды,
Нәdәn hәr јерин әлванды,
Көксүn алты сары, бүлбүl!

Бүлбүl, сәn дала сәkәrsәn,
Көz jašy килә тәkәrsәn,
Он бир ај чәfa чәkәrsәn,
Бир ај да зары, бүлбүl! (20, с.44)

Ejni мәnзәrәni «Lejli-Mәchnun» дастанында da көрүрук:
Сыx орманда кәzәn бүлбүl,
Сәn сызлама, мәn сызларам,
Багрым башым әзәn бүлбүl,
Сәn сызлама, мәn сызларам.

Бүлбүl, көjsүn алты гара,
Үрәjim олубду яра,
Mәn hәsrәtәm Lejli яра,
Сәn сызлама, мәn сызларам. (20, с.348)

«Tahir-Zeñrә» дастанынын гәhәrәmanы үrәk сызылтысынын изини налә edәn bүлбүlүn көксүn алтындакы сары rәnкәdә тапыр. «hәr јерин әлван»лыгы ilк баһында гушун көзәlliji haggыnда тәsәvvür јарадыrsa, көксүndәki сарылыг онун дәрдинин изини әкс etdiрир... «Tahir-Zeñrә»dәki bүлбүl зарыjыр, чырпыныr.

«Lejli-Mәchnun»da исә bүлбүlүn хошбәxtlik me'jarыны «ал-әlvanlygla» dejil, «sых орманда» jaшамасында көрүрук. Вә aшигин гәlb чырпынтылары bүлбүlүn көксүn алтындакы гара илә чулгalaşыр, әlagәlәnir. Ejni заманда, бурада bүлбүl зарымыр, садәcә «сзыылдаjыр». Prof. M.Cejidovun

көстәрдији кими, бурада рәнкеләр сәнәткарын јаратдығы ек-сизтенсиал тәсәввүрләри әкс етдирир. Сары вә гара бәдии мә-гамда инсан овгаты, мә'нәви-руһи дәјәрләрдән асылы олараг рәмзи мә'на газаныр (156, с.27).

Бә'зән ejni bir мәтн дахилиндә мугајисәлилік образын өз дили илә верилир. Бу даһа мүкәммәл әдәби пријомдур вә һәмин поетик-ұслуби манераның бәдии нұфузетмә имканлары аді мугајисәләрин тә'сиретмә имканларындан хејли құчлудүр.

«Валеһ-Зәрникар» дастанында гыз илә кәлинин бәһсәләшмәсіндәки тәбии, поетик деталлар бу чәһәтдән диггәтәлаиждир:

Бир гыз илән бир қәлинин бәһси вар,
Кәлин дејәр: бу күн мејдан мәндәдир.
Гыз да дејәр: ачылмамыш гөнчәјөм,
Фәсли-баһар, баги-рејһан мәндәдир.

Кәлин дејәр: өрдәјим вар, газым вар,
Шириң-шириң сөһбәтим вар, сазым вар,
Саллананда јүз гыз назым вар,
Һәја, иман, әдәб, әркан мәндәдир.

Гыз дејәр: мән охшамышам анама,
Лә'лу мәрчан дүзулубдур танама,
Әл вурсалар сындырлар шамама,
Әл дәјмәмиш тағу бустан мәндәдир. (20, с.366)

Бу типли мәтндахили мугајисәләрлә сәчијүләнән дејишмәләр үмумән ашығ јарадычылығы ән'әнәсіндә кениш јаялмышдыр. Онларын мәһәббәт дастанлары тәркибиндәки ше'рләрдә фәаллыг қөстәрмәси исә мұназирә-дејишмәнин өзүнүн дахилиндә динамик сүжет, һадисә, әһвалат үнсүрләринин олмасыдыр. Бу кејфијәт јухарыда әрнәк олараг верилмиш дејишмә-мұназирәдә дә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпмагдашыр. Ше'р боју гыз вә кәлин мүәйјән һүдудлар дахилиндә олан һадисәнин (онларын бәһсәләшмәсінин, биригин дикәринә гаршы чыхараг өз үстүнлүjүнү гәбул етдиrmәjә чалышмасынын) иштиракчысы кими лирик-епик ситуасија јарадылар. Шубhәсиз ки, бу ситуасија лирик-психологи әһвалла жанаши, һәм дә һадисә-сүжет әламәтидир.

Беләликлә, дастан ше'ринин поетик структурунун мұх-тәлиф фигурулары, бәдии ифадә васитәләри, поетик-ұслуби би-

чимләр вә башга әдәби-естетик дәјәрләр баҳымындан анали-зиндән белә бир јекун гәнаэтә кәлмәк мүмкүндүр ки, дастан ше'ри үмуми мәтнин (дастанын) лирик планынын тәшкисинде, романтик-психологи тә'сирин, ҳұсусән дә поетик нұфузетмәнин күчләндирilmәсіндә сон дәрәчә бөјүк мигјасда бәдии-функционал иш көрүр.

Б) Қөзәлләмәләр

Мәһәббәт дастанларынын структур-семантик вә бәдии системинин бүтөв комплексинин арашдырылмасы ҳалгымызын бағландығы тарихи-мә'нәви гаjnагларын тәдгигиндә, онун милли мәншәјинин етник-мифология, мәкан вә заман баҳымындан өjrәнилмәсіндә ҳұсуси әhәмиjәтә малик мәсәләләр сырасындашыр.

Бу дастанларын идеја-мәзмун әhатәсіндән ирәли қәлән өзүнәмәхсүс поетик ҹазибә вә тарихи-мәдәни мәнзәрәси вардыр. Тәдгигатчы С.Әләкберовун мұшаһидәсіндән дә көрүн-дуjу кими, фолклорда қәзәллик анлајышы чох кениш мә'наja маликдир вә өзүнү ҳалгын һәјат һадисәләринә, инсана мұнаси-бәтингә тәзәһүр етдирир. Қәзәллик анлајышы ҳалгын естетик идеалы, үлвилик, гәһрәманлыг, фачиевилик илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Қәзәллик анлајышы бүтүн бунларын һамысыны өзүндә әкс етдириди кими һәм дә онларын васитәсилә тәзәһүр едир (157, с.306-308).

«Өмраh» дастанында хатырланан мә'нәви-естетик мејарлар әсасында Өмраh Сајад Пәринин қәзәллијини белә вәсф едир:

Јарым чыхыб јенә қунәшин јеринә,
Салланыбан, јүз мин назынан қөлир.
Бир ајна габахлы, маh гәlәmгашлы,
Ағ узә ҳаллары, дүзүлән қөлир.

Бир ҳалын һejвады, қәлмәз ирәнкә,
Бир ҳалын биркәди, кедәр фирәнкә,
Бир ҳалын аләми салыбыдь ләнкә,
Бир ҳалын сөһбәти-вазнан қөлир.

Өмраh дејәр: јарәб, бу нечә ишди?!

Гәфәсдә охујан бир тути гушду.

Бир халын пајызды, бир халын гышды,

Бир халын баһарды, јазынан көлүр. (70, с.316-317)

Көрүндүү кими, дастан ше'риндө көзәллик өзүнәмхус поетик, ھем дө бунунла бәрабәр, естетик дәјәрләндирилмәсүни алмышдыр. Бу, тәдгигатчы С.Әләкбәровун јаздыгы кими, ашыг поэзијасында вә үмумијәтлө фолклорда көзәллик анла-жышынын мәнијәти инсан ләјагәт, инсана мәхсус мұсбәт мә-нәви кејфијәтләрлә сых бағлыдыр. Бу мәэзијәтләр инсана мәхсус ھем мә'нәви, ھем дө чизмани кејфијәтләрлә характеристика олунур (157, с.401).

Дастан ше'риндө, үмумијәтлө дастан поетикасынын көзәллик мә'ярынын өсасында инсан амилиниң дурмасы, инсан көзәллийинин мұхтәлиф структур гатларынын дастан естетизминин башлыча дәјәрләри сырасына аид олмасы истәр диахрон, истәрсә дө синхрон планларда түрк дастанчылыг ареалы илә сых бағлыдыр. Диахрон планда бу ән'әнә илә бағлыдыр. Үмумтүрк дастанчылыг ән'әнәси вайид дастанчылыг ән'әнәсисинин (вайид инвариантын) инкишаф тарихидир. Тәбии ки, мәсәләје бу јөндөн жанашма үмумтүрк дастанлары үчүн мәһз инсан амили илә бағлы естетик дәјәрләрин олмасыны тәбии шәкилдө нәзәрә тутур. Кенетик башлангычда дуран илк епик ән'әнәләр сонралар мұстәгил епик ән'әнә голларына өчөрлисә дә, ھәр бир мұстәгил дастанчылыг ән'әнәси кенетик жолла өз кекү илә өлагәләрини сахлајыр. Бу да бүтөв түрк дастанчылыгында көзәллик категоријасынын дастан ше'риндө ejni истигамәтләндирән, ортаг нәтәләрдән маддиләшмә мәгамларынын вермиш олур.

Үмумтүрк дастанчылыгында дастан ше'ри естетизминин синхрон ифадә планлары да ejni нәтичәни тәсдиғ едир. Тәбии ки, диахрон вә синхрон инкишаф планлары бир-бирини неч вахт инкар етмир. Әксинә, бу инкишаф истигамәтләри вайид процесси мұхтәлиф тәрәфләри олмагла бир-бирини шәртләндир. Бу алламда түрк дастан ше'ринин ejni естетик мәгамларда сәслешмәсі даихрон истигамәтдө зәрури тәзәнүрлөр верди-жи кими, синхрон тәзәнүрлөр дө ejni дәрәчәдә гејри-тәсадуғи олур.

Түрк дастанчылыгынин вайид башлангычдан парчала-на-парчалана мұстәгил голлара айрылмасы вайид епик ән'әнәнин шахәләнмиш голлардан ибарәт ареалынын жаратмыш олур. Бу мә'нада түрк халгларынын милли дастанчылыглары артыг

узун әсрләрдир ки, жанашы вә мұстәгил фәалијәт көстәрир. Бу чүр жанашы инкишафлар кенетик башлангычда ejni олан ән-әнәнин синхрон инкишафы демәкдир. Анчаг түрк дастанлары бүтүн милли өзәлликләри илә синхрон планда да көзәллик категоријасынын ортаг дастан ше'ри маддиләшмәсини верир. Бу епик ән'әнә ортаглыгынын шәртләндирән етник-мәдәни мәншә ортаглыгынын мәдәнијәт мұстәвисинде тәзәнүрдүр. Өнчә көзәллийин түрк халглары мәһәббәт дастанларында синхрон тәзәнүрүнә диггәт верәк. Бунун үчүн ән жаҳшы материал мұхтәлиф түрк халгларына жајылмыш ejni дастанлардыр.

«Ашыг Гәриб» дастанынын өјренилмәсінә хұсуси бир арашдырма ھәср етмиш С.Јагубованын тәдгигаты өсасында «Ашыг Гәриб» дастанынын үмумтүрк ареалында тәзәнүр едән көзәллик «анлајышына» бир нұмунә өсасында диггәт едәк. Тәдгигатчы көстәрир ки, түрк халглары арасында жајылмыш «Ашыг Гәриб» дастанларынын үмумилиji өзүнү дастанларын ше'р hиссаләринде дө көстәрир (11, с.15).

Тәбии ки, тәдгигатчы бу үмумилиjе вариасија бахымындан жанашыр вә фактларын үмумиләшдирилмәсіндән доган догру бир нәтичәjә көлүр. Анчаг бизи тәдгигатчынын үмумиләшдириjи фактларда вариасија жох, бу вариасијаларда тәзәнүр едән вә мұхтәлиф түрк халглары тәрәфиндән мәһз «еjни чүр» гәбул едилөн көзәлликдир.

«Ашыг Гәриб» Азәрбајҹан вариантында (1937) белә бир диалог вар:

Гәриб – Экәр мөвлам мәнә көмәк оларса,

Аглама, севдијим, женә кәләрәм,

Әчәл шәрбәтини чаным дадмаса,

Аглама, севдијим, женә кәләрәм.

Сәпәм – Башына дөндуjум күл үзлү чаван,

Кет, Гәрибим, саглыг илә кәләсән.

Билирәм ки, вардыр сәндә мәhәббәт,

Кет, Гәрибим, саглыг илә кәләсән. (11, с.15)

Бурада ики севән көнчин айрылыг сәhнәсисинин шаһиди олуруг. Бүтүн лирик сәhнә кәдәр нотларына көкләниб. Бир-биринә ашиг олмуш, бир-бириниң симасында инсаны кәшф етмиш, бу инсанын көзәллийндән дојмајан бу ики көнчин дилиндән гопан бу сөзләр онларын мә'нәвијат дүнжаларынын гурулушундан, инсан анлајышларынын дәјәриндән, бүтүн структур өлчүләри инсан амилиндән баш алыб кәлән көзәлликдән

сораг верир. Бахмајараг ки, о нәһәнк дастандан Ашиг вә Мәшүгүн дилиндән чөми ики бәнд ше'р верилир, анчаг бу ики бәнд ше'р «Ашыг Гәриб» «океанының» бүтүн көзәллијини ортаја гоја билир. Бурада һәр шеjdәn өнчә мәзмун көзәллији вар. Бурада сәнәт бахымындан һәр бир шеј көзәлдир. Бу көзәллик Ашиг вә Мәшүгүн бир-биринә инчә мұнасибәтіндә, инсани гајыларында вә с. тәзәнүр едир. Бу, һәр шеjdәn өнчә һиссләрин көзәллијидир. Һиссләрин көзәллији исә ше'рин поетехники көзәллијинә говушуб вә көзәллијин бу ики планы (мәзмун вә поетехники) бир-бири илә говушараг Азәрбајҹан мәһәббәт дастанының сәнәт естетизмини тәзәнүрләндирмишdir. Бу мә'нада көзәллијин еjni чүр тәзәнүрүнү башга түрк дастанларында да көрүрук. Түркмән «Шаһсәнәм-Гәриб»ндә ejni парча:

Гарып:

Кадыр Алла гарыплыға салмаса,
Ылгама, Сенем гыз, гитсем, гелер мен,
Ажал етип, пејманамыз долмаса,
Ылгама, Сенем гыз, гитсем гелер мен.

Сенем:

Мундам гидер болсан Халан-Ширвана,
Бар, Гарыбым, сағлық бирле гелгеj сен.
Сени табшырмышам кадыр субхана,
Бар, Гарыбым, сағлық бирле гелгеj сен.
Еjни бәндләр Карагалбак «Гарип-ашык»ында:

Гарип:

Екеумизди ајралыкка салмаса,
Жлама, Санемжан, кетсем келермен.
Ажел жетип пајманамыз толмаса,
Жлама, санемжан, кетсем келермен!

Санем:

Буннан кетер болсан Алеп шыруанга,
Бар Гарибим, саулыкпенем келгейсенд.
Мен сени тапсырдым кадир кудага,
Бар Гарибим, саулыкпенем келгейсенд. (11, c.15, 16)
Көрүндүjу кими, Гәриблә Шаһсәнәмин бир-биринә олан мұнасибәтдә ортаја чыхан вә бу мұнасибәтләrin әзизлик, мәh-

рәмлик, hәмдәмлик гатлары сәвијjесиндәn тәзәнүr едәn көзәллик истәr Азәрбајҹан, истәr түркмәn, истәrсә dә каракалпак дастанларында ejni чурдур. Jә'ni бурада тәбии ки, фәргләр вардыr. Анчаг вариантыларын сөз-ше'р структурунда hanсы тәзәнүrләr үzә чыхыrsa, көзәллик категоријасының тәзәнүrүндә dә ejni фәргләр вар. Jә'ni дастан ше'ри көzzәлији категоријасының тәзәнүr имканлары түрк халгларында Азәрбајҹан дастанында олдугу кими инсан амили әсасында формалашыr вә көзәллијин мәзмун планы илә поетехники планының үзви говушмасына сөjkәnir. Бу, «Әсли-Кәрәm» дастанының мұхтәлиf түрк халгларындакы вариантыларында да беләdir. Дастанда бир сәhнәdә Кәrәm Әслини тә'rif едә-едә ону килсәj кедәn гызлардан хәбәr алыr. Бу тә'rif-көзәлләmәdә Әсли бир инсан кими истәr заһири, истәrсә dә дахили кејфијәtlәri илә камил бир тәсвирини тапмыйшдыr. Имкандан асылы оларag һәmin гошмадан бир бәndin вариантыларына проф. T.Халисбәjлиinin тутушдурмасында диггәt едәk.

Азәрбајҹан вариантында:

Еj килсәj кедәn гызлар, кәlinlәr,
Гызлар, хан Әслим килсәj кәldimi?
Бәзәниb јашыла, мәхмәrә, ала,
Гызлар, хан Әслим килсәj кәldimi?..

Түрк вариантында:

Сана курбан олум чанлы килисә,
Кызлар, Аслым килсәj гәldimi?
Чоhuna мурад верир Һәэрәti-Иса,
Кызлар, Аслым килсәj галдими?..

Түркмәn вариантында:

Келисага гиден хүjр вечха гызлар,
Гызлар, Аслым бу дијара гелдими?
О алланы северсиз, югса Исаны,
Гызлар, Аслым бу дијара гелдими?.. (8, c.48-49)

Көрүндүjу кими, ejni бир дастан мұхтәлиf түрк халгларының ifачылыг мұhитләrinә дүшдүкдәn соnra белә естетик зөвг вә категоријаларын jени мұhитdә тәзәнүr бахымындан ортаглыg галмагдадыr. Синхрон планда буну, бәlkә dә, ejni вариантыларын тәбии охшарлыглары илә изаh етмәk мүмкүндүr. Анчаг вариант олмаjan мұхтәлиf түрк дастанлары естетикиjин ортаг тәзәнүrүnә көрөкли материал верир. «Рaj Чы-

ни» түркмэн мәһәббәт дастанларындан беш бәндлик ше'рә диггәт едәк:

Жахан евваныдан хуршылы-хавер,
Мен билменем, мана ничик дилберди;
Жамалыдан жумле әлем миневвар,
Ели бирлен чемен баглап гул берди... (158, с.81)

Азәрбајчанда һеч бир варианты олмајан бу севки дастанынын ше'рләрини нәзәрдән кечирдикдә, ләһчә фәргләрини чыхсаг, елә бил Азәрбајчан мәһәббәт дастанынын охумуш, яхуд динләмиш олуруг. Еjni образлар, ejni поетехники фигурулар, дүнјаја, инсаны, мәһәббәтә jени баҳышын шаһиди олуруг. Бунун әсасында исә түрк халгларынын ортаг етник-мәдәни бащланғычы, етник, мәдәни, ичтимай, психология вә с. мәншә биркәлиji дурур. Бу биркәлик hәр hanсы инвариант схемин, индики һалда дастан естетизминин биркәлик контурларыны мүәjjәnlәшdirмиш олур. Бу мә'нада Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары ше'ринин бүтүн естетик көзәллиji бир естетик мәдәниjәt һадисәси кими үмумтүрк дастан ше'ри, үмумиijәtlә лирик дүшүнчәсинин тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Бу јолнан түрк лирик дүшүнчәси үчүн характерик чәһәтләр Азәрбајчан дастан ше'риндә дә өз тәзәһүрүн тапмышдыр. Азәрбајчан дастан ше'риндән көзәллиji тәзәһүр мәнзәрәсинин поетехники вә мәзмун механизмләrinә диггәт вермәклә әслиндә үмумтүрк фолклор ше'ри естетикасынын ejni механизmlәrinә диггәт верилмиш олур. Буны исә јухарыдақы тутуштурмалардан айдын көрдүк.

Дастанлардаңы бәдии тәрәннүм көзәллиji вә фүсункарлыгы тәбии олдугу гәдәр дә ҹазибәдар, сирли-сөнирли тәгдим едир. Гадын көзәллиji мүхтәлиf поетик-услуби гатларда ачылараг, чешидли поетик мүгајисәләrin бәдии тәзәһүрү кими ортаја чыхыр. Бу мә'нада көзәллик өз-өзүнә тәзәһүр етмир. О, лирик дүшүнчәсинин поетик мүгајисәlәrә әсасланан арамасыз «ишинин» тәзәһүрү кими ортаја чыхыр. Һәмmin мүгајисәләri индики һалда ән үмуми планда белә груплашдырмаг мәгсә-дәујундур:

1. Тәбиетлә бағлы мүгајисәlәr.
2. Айры-айры дини мәфһүмлар вә варлыгларла бағлы апарылан мүгајисәlәr.
3. Җөj чисимләri илә бағлы апарылан мүгајисәlәr.

Бириңчи группа аид олан мүгајисә системинде тәбиет ha-дисәләri вә тәбиет чисимләri көзәллиklәrin вәсфинде әсас поетик vasitəjә chevriilir. Мәhәbбәt kimi jүksәk, nәchiб, улви dujgularыn tәrәnnümundә өn plana kechәn tәbiет kөzәlliji folkloromuzun bәdii alәminә revnәg vermiш, dastanlaryn mәhvlәrinde dajanan liyrik gәhrәmänlaryn zahiri portret-lәrinin daňa ҹazibәdar shәkiлde jaрадыlmasynda onlaryn iztirab вә dujgularыnyн, psichologji vәzijjәtlәrdәki jaşantylarynyн bәdii dillә ifadәsinde bөjүk rol ojnamышdyr. Tәbiетin bәzәji олан iричәтиrlи aгачлар, hүndүr sәrvlәr, зәrif чичәklәr вә с. onlaryn өn kөzәl kejfijjәt вә чизкиlәri muхtәlif uslubi mәgamlarda poetik mәnзәrәnin dolgunlashmasyna вә tamamlanmasyna xidmet etmisdir. Севкли kөzәllijinin tәsвiri заманы tәbiет hәm өz зәrif, inchә detallary ilә portret jaрадыlmasynda iштирак еdir, hәm dә bә'zәn сәnәtkar gәlәminin гүdrәti ilә jaрадыlmыш kөzәlлиji kөl-kәsindә galыr. Mәsәlәn, «Valeh-Zәrnikaр» dastanynda Valeh Sәnәmin kөzәlлиji tәsвир edәrkәn mәhз belә bir poetikk uslubi manerany iшшә salmyshdyr:

Саллана-саллана сеjрә чыханда,
Сәrv гамәtindeñ xәchalatç chәkәr,
Лалә janagыndan, nәrkiz kөzүндәn,
Гөnчә kуluшундәn nәdamet chәkәr.

Нәstәrәn, bәnөwәш чalышa jүz il,
Чәtinidi өmrүnә jетәndә muшkүl,
Mәkәr зulflәrinәn bәhc edәr sunbul,
Dushәr aяglara, gәrabәt chәkәr

Валеhин багрыны ejlәdi bүrjan,
Gурбанам jolunda ej әбry каман,
Birchә mәn dejilәm hүsnүnә hejran,
Hәsrәtinи kуллу вилаjет chәkәr. (20, c.364)

Бурада kөzәl portretinin iшlәnmәsinе чәлб edilmiш сәrv, lalә, гөnчә, nәrkiz, bәnөwәsh, sunbul kimi tәbiетin ulvi kөzәlлиji өкс etdirәn образлар мүгајисә vasitәsi olaraq tәsвир-tәrәnнүm просесинә дахил edilmiш, бунунла belә onlar өz jaратdygлары portret-sevкли kөzәlлиji гарышында kелкәdә galmyshlar.

Мәһәббәт дастанларында көзәлликләриң тәсвири «Китаби-Дәдә Горгуд»да вә нагылларда олдуғу кими ганадлы, поетик нәглетмә жолу илә дә верилир вә бәнзәтмә објектләри бир гајда олараг ардычыл вә мүәјжән аһәнк дахилиндә әлагәләндирiliр. Мәсәлән, «Ашыг-Гәриб» дастанындан Гәрибин бута алмасы сөһнәсінин тәсвир-тәгдими көзәл портретинин поетик нәглетмә, жүрәк-динамик тәшбен, метафора вә епитетләрлә јарадылмасы буна көзәл бир өрнәкдир: «Рәсул јатмышды, јухуда көрдү ки, Тифлис шәһәриндә беништ мисалы бир багдадыр, бунун башынын үстүндә чејран мисалы бир гыз, гаш каман, көзләр пијалә, бурун һинд фындығы, синә Сәмәргәнд қағызы...» (20, с.170).

«Солтан-Гәндаб» дастанындан:

«Ашыг Гәндаб бир дәстә гызла даглары сејр едири. Гәндабын әркән вахты иди. Гара гарғы сачлы, бурну һинд фындығы, додаглары сүзүлмүш бал, јанаглары гыпгырмызы лалә кими иди» (67, с.480).

Дикәр дастанларда да сый-сый раст қәлинән бу тәсвир-тәгдим үсулу әслиндә мүәјжән гәлиб-стандартта әсасланыр. Нагыллардакы мәшнүр: «Гыз, нә гыз! Құнә дејир, сән чыхма, мән чыхым, аja дејир, сән чыхма, мән чыхым. Іемә, ичмә, хәтти-халына, күл чамалына тамаша елә» – тәсвир стандартты, көрүнүр, мәһәббәт дастанларындағы сезү кедән гәлибин јаранмасы үчүн зәмин ролу ојнамышдыр.

Үмумијәтлә, «Ашыг ше'рләринин лирик гәһрәманлары һеч заман һиссәдән, дүйгудан мәһрүм әтсиз-чансыз мәләкләр дејил, јер үзүндә јашајан, көзә көрүнән, ал јанаглы, тәр бухаглы, ала көзләри ше'лә сачан реал көзәлләрdir. Бу көзәлләри тәрәннүм едән ашыг ше'ринин тәшбенләри, образлар силсиләси реал һәјатдан вә тәбиәтдән алынмышдыр» (48, с.27).

Дастанларда севкили көзәллиji, онун һүсн-чамал чизкиләри, боj-бухун әlamәтләри, јериш-дуруш, давраныш кефij-јөтләри бир бүтөн налында көтүрүлүр. Бурада миilli тәртибат өн плана кечир. «Гурбани» дастанында јарадылаң портретин естетик-зәнири көрүнүшү гәдәр дә мә'нәви-дахили әlamәт вә кефij-јөтләри дигтәтчәкичидir:

Нәзакәт вахтында, хублар чагында
Бахым, јар јанагы сајаланыбыды.
О алма јанагы, буллур бухагы,
О зәһри зулфләри һалгаланыбыды.

О зәһри зулфләри, көксүнә чәпрәс,
Зәр зәрраб үстүндән, әтласы чәркәс,
Јахасы мүрәссә, чаттысы Қулкәз,
Чаргатынын учу сүрмәләниби.

Гурбанијәм, дәрдим етдим һекајет,
Кимләрдән ејләјим, кимә шикајет?
Пәрим бир көрүнә, едәм зијәрәт,
Чаным јар јолунда чәфаланыбыды. (20, с.237).

Илкин бәнндәкі «јар јанагы» сајаланыбыды» (нәзакәт хатиринә јарын башына јајлыг өртмәсі вә онун мүәјжән гәдәр дә үзүнү тутмасы, јанагыны сајаламасы-көлкәләмәсі) ифадәси халг тәфеккүрүндән, онун әхлаги-давраныш өлчүләриндән кәлән әвәзсиз поетик ифадәдир.

Үмумијәтлә, фолклорумузун поетик системинде бир сыра образлы сөз группалары вардыр ки, онлар ашыг ше'риндә вәтәндашлыг һүгугу газаныр, сонрадан өз мә'насыны сахламагла фәргли формада јазылы әдәбијата кечир. Ашағыдақы баятты нұмұнәләрі үзәриндә фикримизи аждынлашдыраг:

Еләми баҳлы јарым,
Баҳтымын тахты јарым
Үзүндә көз изи вар,
Сәнә ким баҳды јарым?

Јаҳуд:

Мән ашиг көз изи вар
Кабабда көз изи вар
Сәнә ѡадлар баҳыбыды,
Үзүндә көз изи вар.

Сон дәрәчә усталыгla ишләдилмиш, тәбии ифадә олунан бу фикир мә'насы вә лаконикиji баҳымындан һеч бир лөвһә илә әвәз олuna билмәз. Ашиг көзәлин симасында ән кичик тәбәддүлаты белә сезмәjә гадир инсан сәррафыдыр. Инсан психикасындан ирәли көлән бу кичик детал-јад үз, јаҳуд таныш олмајан баҳышдан көзәлин, севкилиниң үз чизкиләринин дәжишмәсінә ишарә едир. XIX әсрдә классик ше'рин, хүсусилә Фұзули ирсинин давамчысы олан Сейид Әзим Ширванинин гәзәлиндә ejni фикир долајы ѡолла белә ифадә едилмишdir:

Кимин айнеji-русхарына дүшмүш нәзәри,
Ки үзүндә галыб о түнд никәнын әсәри.

Көрүндүјү кими, фикир, мәзмун үмумхалг тәфәккүрүндә тәбии рәнки, тәбии дили илә докулур, жазылы әдәбијатда классик бичими илә көрүнүр. Ейни поетик дујум вә онун чешидли ифадә бичимлөринә Азәрбајчан мәһаббәт дастанларында да раст көлинир.

Дастанларда бә'зән «синә» - Савалан гары, бә'зәнсә, «мәрмәрлә» мүгајисә олунур. «Тәхир-Зөһрә» дастанындан:

Анадан оланы күлмәјиб үзүм,
Гүрбәт өлкөләрдә мән нечә дөзүм?

Әнбәрчән алтындан саташды көзүм,

Синән агды, Саваланда гар, јери! (20, с.37)

Жаҳуд: «Алы хан-Пәри» дастанындан:

Бсләјибди һәр тәрәфдән,
Бир чут шамама тагы var.

Ачылыб синәси мејдан,

Мәрмәрә бәнзәр ағы var.

Мүшкү-әнбәр ијиди.

Гохусу, әтри, тагы var. (20, с.406)

Илкин вариант, же'ни «аг синә-аг гар» даһа фәал, даһа тәбиидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу ән'әнә бүтөвлүкдә Азәрбајчан фолклоруна мәхсус тәсвир системи үчүн сәчијүвидир. Фолклор тәхәjjүлү даһа тәбии, даһа чанлы мүгајиселәрә үстүнлүк вермәji хөшлајыр. Бу баҳымдан «аг гар» аә ja «Савалан гары» ифадәсинин «мәрмәр» образындан даһа ишләк бир мөвгедә дајанмасы тамамилә тәбиидир.

Бә'зән бәнзәтмәләр өз орижиналлыгыны жалныз ифадә олундугу бәдии мүһитдә горујуб сахлајыр. «Гурбани» дастанында олан бир көзәлләмәдә бу баҳымдан мараглы бир мүгајисә апарылышыбыр:

Саллана-саллана кәлән Салатын,
Кәл белә салланма, кәз дәјәр сана.

Ал жашлы кејиб, гаршыда дурма,
Сатын сәрјагыбдан, сөз дәјәр сана

Кәл көрум, кәл көрум, кимин јарысан?

Һансы бир ијидин вәфадарысан?

Көлкәдә дајанмыш даглар гарысан,
Сәһәрин күнәши тез дәјәр сана.

Гурбани дер: Іеч кәс јарын өјмәсин,

Әл узатдым, ачым жахан дүјмәсин,

Дәстәлә зүлфләрин, јерә дәјмәсин,

Јоллар губарланыбы, тоз дәјәр сана. (20, с.249)

Эн ағыр мәгамда, же'ни бәдбин овгатда да көзәллијин мүгајисә объектләри ejni шәкилдә өз әксини тапыр: «Пәри ханым аглаја-аглаја чөлладларын аяғына јыхылды, көз жашы ахытды, бәнөвшә кими телләрини үзүнә төкдү, пајыз хәзәли кими жаңагларыны саралтды» (20, с.245).

Көрүндүјү кими, һәм никбин, һәм дә бәдбин мәгамлар үчүн бәнзәтмә васитәсинин өз тәбии вә бәдии функциясы вардыр. Бу да тәсадүфи дејилдир С.Әлекбәров јазыр ки, «шифави халг жарадычылыгы тәбииликдән, һәјатиликдән үзаг, гондарма аһәнкдарлыгы жаңанчылыдир. Онун нүмүнәләринде көзәллик һаггында халг дүшүнчәләринин чаныны, руђуну инсани көзәллик һаггындакы фикирләр тәшкىл едир. Фолклорда чисмани көзәллик әлван, рәнкарәнк бојаларла верилмишdir. Азәрбајчан нагылларында, дастан вә бајатыларында гадына мәхсус көзәллик анлајышынын парлаг нүмүнәси верилмишdir. Мәсәлән, дастанларда көзәл гадын белә тәсвир олунмушdur: ал жанаг, ајна габаг, бүллүр бухаг, дүрданә дишли, пијалә қөзлү, гашы каман, киприји ох, ағзы пүстә, додагы гајмаг, синәси мәрмәр, бојну үзүн, кәрдәни мина, инчә бел, шүмшад бармаг вә с. (157, с.41). Бурада инчә бир мәгама диггәт јетирмәк лазым җәлир. Хатырланан тәсвир васитә вә деталлары ашыг поэзијасы, о чүмләдән дә дастан ше'ри дахилиндә тәбии көрүнгү жаратдыгы һалда, фәрди жарадычылыг үслубунда бир гәдәр бајагы, даһа дәгиг десәк, аз поетик тутумлу тә'сир бағышлајыр. Фолклор жарадычылыгы ән'әнәви поетик гәлибләри дәфәләрлә јенидән тәгдим едә биләр. Фәрди жарадычылыг исә жени поетик бичим ортача чыхардыгы заман мараг докурмага гадир олур. Буна көрә дә дастан ше'ринә мәхсус үмумищләк поетик гәлибләр, халг тәфәккүрүндән кәлән образлылыг, фәрди поетик сисемин структурундан ашагыдакы гурулушу илә фәргләнир:

- Халг тәфәккүрүндән кәлән образлылыгда даһа чох тәбиэтлә бағлы деталлара үстүнлүк вериллир.
- Халг тәфәккүрүндәки образлылыг ортаг, мүштәрек тәхәjjүл мәһсулу сәчијүеси дашыдыгы һалда, фәрди аспекттә субъективлик өн плана кечир.

Мәһәббәт дастанларында тәбиәтлә баглы көзәлләмәләриң мүгајисә системи «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы ejni вәзифәли мүгајисә системи илә охшарлыг тәшкил едир:

Бәри кәлкіл, башым баҳты, евим тахты
Евдән чыхыб јүрүйәндә сәрви бојлум!

Топуғунда сармашанда гара сачым!

Гурулу яја бәнзәр чатма гашым!

Гоша бадам сыгмајан дар ағызлым!

Күз алмасына бәнзәр ал жанаглым!

Гадыным, дирәјим, дөләјим! (138, с.20)

Жаҳуд:

Жалаб-жалаб жалабыјан инчә донлум!

Јер басмајыб јүзүйнән,

Гар үзәринә ган даммыш кими гызыл жанаглым!

Гоша бадам (сыгмајан) дар ағызлым!

Гәләмчиләр чалдыгы гара гашым!

Гурумсу гырх тутам гара сачым!

Аслан уругу, султан гызы! (138, с.107)

Мәһәббәт дастанларында көзәлликлә баглы бәдии мүгајисәнин мәркәзиндә көј-сәма чисимләри дә дајаныр. Күнәш, ај, булуд, дан улдузу, үлкәр вә с. сәма чисимләринин халг тәфеккүрүндә формалашдырылараг бәдии мәгамда һалландырылмасы тәсадүфи сәчијә дашымыр. Реал дүнјадан кәнарда хәјали, идеал аләм ахтаран инсанларын дүнјақөрушүндә көј – әбәди сонсузлуг мүгәддәслијә чеврилмиш, заман-заман әфсанә, рәвајәт вә нагылларымызын структур-семантик систе-миндә чешидли анламлар дашијан трансформатив образа дөнүшүшүр.

Бу силсиләдә Күнәш өз поетик-услуби образлашма имканы илә мүгајисә васитәси кими даһа фәал мөвгедәдир. Күнәшин инсан көзәллиji илә әлагәләндирilmәси типологи бир кефийјәт кими дүнja һалгларынын әксәрийјәтинин, о чүмләдән дә түрк һалгларынын гәдим инамлары илә бағлыдыр. Дүнja һалгларына мәхсус фолклор вә миф гаjnагларынын мәнзәрәси көстәрир ки, әксәр һалгларын илкин чаглара мәхсус ибтидаи-мифологи дүшүнчә системинде Күнәш ёрин, көјүн аллаһы сәвијәсindә илаһиңдирiliр. Эслиндә бу сәма чисминин илаһиңдирilmәси онун тәбии хассәси илә әлагәдәрдыр. Дүнjanын, ёрин истилик системинин горујучусу, чансыз тәбиәтин тәкамулүнү шәртләндирән Күнәшин мүгәддәсләшdiрilmәси

мәһәз онун һәјат вә јашајышы шәртләндирән, тә'мин вә тәчниз едән әlamәтләри әсасында формалашмышдыр. Тәсадүфи дејилdir ки, Мисирдә IV Аменхотел дөврүндә Фир'он өзүнү күнәш адландырыш, һөкмдарлығынын мөhkәмлијини «күнәш мәрһәмәти» илә бағламышдыр.

Фолклор тәфеккүрүндә стабил, ән'әнәви образа чеврилән Күнәш көзәллик символу кими дастан вә нагылла-рымызды, ашыг ше'риндә чешидли поетик функциялар ёринәjetирилмишdir.

Мәһәббәт дастанларынын көзәлләмәләриндә бу символ мифик сәчдәнин бүтүн әlamәтләрини өзүндә чәмләшdirмишdir. «Гурбани» дастанында бир нүмунә чох сәчијәвидir:

Чәбинин тәчәлла, чамалын күнәш,

Күлли шејүн һалик-аллаһ дејиби.

Ики габи-говсун, гүррәтулејин,

Билмирәм ганыма нә сусајыбы.

Тәбәссүм ејләјир һәрдән назәнин,

Мә'рифәт анлајыб, мә'насын билин,

Ja мүшк-әнбәрди сијаһ кәкилин,

Ja шәби-јелдады, ja рәгајиби.

Елмин мә'дәнисән, кәрәмин каны.

Сәнсән бу дүнjanын дари-иманы,

Гурбани, бәсди, сән һәддини таны.

Мәлајик үзүнә дурма, аյбыды! (20, с.220)

Жаҳуд, мәшнүр «Алы хан-Пәри» дастанындан бир нүмүнәви бәндә диггәт ятиреk:

Сәһәр сејри бир ов чыхды гаршыма,

Көнүл севди сәнин кими маралы,

Үзүндә маһитаб, чамалын күнәш,

Еjlә билдим ёрин, көјүн гәралы. (20, с.389)

Мәһәббәт дастанларында көзәлләrin тәрәннүмүндә сәма чисимләrinde Гәмәр, жаҳуд Ајын образлашмасы да хусуси јер тутур. Ајын символлашмасы гәдим түркләrin инамларында апарычы мөвгөj маликdiр. Түрк дастанында көј ишыгын ичиндән чыхан, бурма сачлары ишыг сачан гыздан Оғуз каганын үч оғлу дөгулур. Инсан нәслини артыран танры-илаһи рәмзи сајылан бу гыздан дөгулан оғланлara сөjjарәләrin ады верилир: бөjүк оғлан Күн, ортанчыл Aj, кичији Улдуз. Әл-

бәттә, ибтидаи дүнjaқөрүшүн белә бир әлагәләндирмә апармасы һеч дә тәсадүфи дејилди. Чүнки өски мифик тәсәввүрә көрә Айдан, Күн ишығындан докуланлар сөјярәләрлө, көjlө, илаһи аләмлө, руһлар дүнjasы илә вәһдәтдәдирләр (159, с.430-465).

Мифологијада көjә инам, көjlө бағлылыг сонрадан јалныз көзәллик рәмзиндә дастанларымызда өз изини горујуб сахламышдар. Мәсәлән, «Гурбани» дастанларындан бир мәгама диггәт ятиреk:

Бир перзәд көрмүшәм сизин елләрдә,
Чүн чисму чанимин намидарыды,
Күнәш нишанәли гәмәр мисаллы,
О чаһан хубинин чулвәдарыды.

Дост билсә јарымын кәлдијин, неjlәр?
Јар јолунда гара бағрыны теjlәр,
Нәсиhәт гәмзәнә вар ки, ган ejlәr,
Кәзәлләр шухинин ситетмкарыды. (20, с.220)

Аյын тәбии формалары ашыг ше'ринин бәдии тәрәннү-
мүндә мухтәлиф шәкилләрдә сәчијүләндирilmишdir. Бу тәс-
вири елмдә тәсдигинә гәdәр халгын дүнjaқөрүшүндә артыг фор-
малашмышды. Кәзәлләмәләрдә Aj – «бир кечәлик», «үч кечә-
лик», «он дөрд кечәлик» бичимләрдә көстәрилир вә мәгсәдли
поетик функцијалар дашинаға јөнәлдилир.

«Хан Чобан» дастанындан:

«Гыз көрдү ки, жатан инсандыр. Даши о жана атды. Ба-
хыб көрдү ки, бир кечәлик аj кими көзәл оғландыр, жаранмыш-
лардан тапылмаз» (20, с.440).

«Ашыг Гәриб» дастанындан:

«Гәриб јенә дә аյылмады. Агчагыз көрәк ахыр јарпагы
нечә тамамлады:

Агчагыз дејир сөзүнү,
Оjan гәриб, ач үзүнү,
Үч кечәлик аj үзүнү,
Оjan овчу, овун кәлди!» (20, с.183)

«Гурбани» дастанларындан:

«Гарабаш кәлди новузун кәнарына. Елә су долдурмаг ис-
тәjәндә баҳды ки, суда бир адам шәкли вар. Гаяыдыб јухары
баҳанда, көрдү сәрв агачынын дibiндә бир оғлан жатыб, елә

бил он дөрд кечәлик ажды, булуд алтындан чыхыб. Өзүнү ити-
риб габы бош көтүрдү» (20, с.226).

Өрнәкләрдән көрүндүjү кими «aj» символу, әсасән, га-
дын гәhrәманларында дејил, севән, икид оғланларын тәсви-
риндә дә мугайисә vasitәси кими тәтбиg едилir. Түрк халгла-
рынын дүнjaқөрүшүндә Aj-еркәк, Күн исә диши башлангычын
илки кими көтүрүлмүшдүр. Бунун үчүн дә Айын бәдии мәгамы
даха чох Ашиг образы илә бағланмышдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ајла бағлы көзәл-
ләмә варианты даха ирәли кедәрәк предметин дикәр елми, тә-
бии әламәтләрини ачмышдыр. «Aj үзәриндә ләкә» - бу қүн
елмдә галактиканын ачылан сирләриндән бири олараг, өз шәклини халг жарадычылыгында тапмышдыр. Ајла бағлы ја-
ранан онларла әфсанә, хатирәләrimиздә чанланан бу сәма
чисминин хүсусијәтләри фикримизи тәсдигләмәjә имкан ве-
рир. Дастанларымызда аյын бәнзәтмә мөвгејинә чох инчәлик-
лә жана шылмышдыр:

«Гарши жатан гардағыны ашмага кәлмишәм,
Ахынтылы, көркү сујуну кечмәjә кәлмишәм,
Кен әтәјинә, дар голтугуна гысылмага кәлмишәм,
Танрынын бујругу илә, пејгәмбәрин гөвмилә,
Айдан ары, күндән көркү гыз гардашын Банычичәjи
Бамсы Бејрәjә диләмәjә кәлмишәм, - деди». (138, с.53)
Кәзәлләмәләрдә сәма чисимләриндән Дан Улдузунун да-
фәал поетик-үслуби мөвгеji вардыр.

«Эсли-Кәрәм» дастанындан:

Кешиш бағчасындан бир көзәл көрдүм,
Аглымы башымдан алды, нә чарә?
Дарајыб зүлфүнү, төкүб үзүнә,
Сәrimi севдаја салды, нә чарә?

Севдијим о көзәл кешиш гызыды,
Сәhәрдән парламыш дан улдузуду,
Јашылбаш сонады, көлләр гызыды,
Көлдән кәнар ганад чалды, нә чарә?

Дәрдли Кәрәм дејәр фүргәтим гаты,
Кәssинди гылышы, юjrәкди аты,
О Исәви, мән Мәһәммәд Ыуммәти,
Атәши сәrimдә галды, нә чарә?

«Алы хан-Пәри» дастанындан:

Сәһәр тездән доган дан улдузуда,
Атамын, анамын хош авазыјам,
Исмим Пәри, начы Сајад гызыјам,
Истәсән көстәрим чамалы, дәрвиш! (20, с.77)

«Мәһәммәд-Күләндам» дастанындан:

Даглар маралыјам, көјләр үлкәри,
Көрмүшәм ләбидә гәнді, шәкәри,
Бил ки, мәнәм Аббасын нәкәри.

Севдичијим, сонаң, сән бурдан гајыт! (20, с.412)

Сәма чисимләринин тәрәннүмүндә фәаллығы халғын мифик тәфәккурунун фәлсәфи әсасы илә бағлы олмагла бәра-бәр заман-заман онун јаратдығы нұмунәләриндә өз әски изләрини горујуб сахламышдыр. Соңラлар «пантүркизм» идеоложи тәблигат далғасына гаршы јеридилән сијасәтдә илк адым сәнәтлә, әдәбијатла шүурлара тәзіиг көстәрмәк олмушудур. Бунунла бағлы фолклорумузун милли шүур, милли мәнликлә бағлы идея истиғамәтләри, бәдии тәрәннүму әләнмиш, һаким идеолокијанын тәләбләри илә әдәбијата мүәжін һүдудлар дахилиндә һәрәкәт етмәк ихтијары верилмишdir. Бу сырадан «Аj» образы түрклүк вә ислам рәмзи кими мә'наландырыдындан онун бәдии образлашдырмадакы фәалијәти бир мүддәт бастына алынмышдыр.

Мәһәбәт дастанларында көзәллијин вәсфинә хидмәт едән, ону құчләндирән васитәләрдән бири дә дини варлығ вә предметләрин мугајисәје өзгәреп, олар көзәллијин Кә'бә, мәсчид, Гара даш, Гара өртүк, Тұба (чәннәтдә олан көзәл, һүндүр ағач), көвсәр, һури, гылман вә с. илә мугајисәси дастанларымызда айрыча, фәргләнишли бир поетик систем кими өзүнәмәхсүс мәвгә тутур. «Гурбани» дастанларындан көтүрдүймүз ашагыда парчаја диггәт јетирәк:

«Гурбани деди:

- Хан, изин вер, бирини дә дејим, көр сәндән нә истәжирәм.

Зијад ханын چавабыны көзләмәмиш, алды Гурбани сезүнүн керисини:

Елләр көчдү жајлагына, дајанды,
Сизин дагдан гар алмага кәлмишәм,
Кәнүл гушу дөвр еjlәйир бу бағда,
Зәнбур мәнәм, бар алмага кәлмишәм.

Севкилимин гашы Кә'бә күнчүдү,
Мән өләндә кимләр ону јөнчүдү?
Ағыз мұдду, диши дүрр, дәнан инчиди,
Сәррағ мәнәм, нар алмага кәлмишәм.

Башына дөңдүјүм, шаһларын шаһы,
Сәни көрдү көзүм, чәкмәрәм аһы,
Гурбани дер: Бу сезүн кутаңы,
Мұхтәсәри, жар алмага кәлмишәм.

Зијад хан деди:

— «Гара Вәзир, неч кәс чүр'әт едиб мәним көзләримин ичинә бу сезү дејә билмәзди. Бу ашыг чүр'әт еjlәјиб сөјләди. Қөрүрсәнми о мәним гызымдан өтру қәлиб. Де көрүм, нә тәд-бир төкүрсән?». (20, с.233)

Әслинде бурада Зијад ханын Гурбанијә мүсбәт мұнаси-бәтигин формалашмасынын бир сәбәби онун чүр'әтли олмасы илә бағылдырса, дикәр сәбәби, неч шүбһәсиз, көзәлин гашынын Кә'бә илә мугајисәсидир. Һәр һалда бу мугајисә фикрин дәнүшүндә мүһүм роля маликдир. Жаҳуд:

«Әсли Кәрәм» дастанында Кәрәмин Әслинин үзүндә олан һаллара нечә гијмәт вермәсими хатырлаја:

Аj Һәзарата, билин, Әсли ханымын
Үзүндә һаллары назынан қәлир.
Бир һалы әлифди, бир һалы бејди,
Бир һалы дәфтәрә жазынан қәлир.

Бир һалы һејванды, кәлмәз ирәнчә,
Бир һалы Ираны салыбы әләнкә,
Бир һалы елчили қедир Фирәнкә,
Бир һалы сөһбәту сазынан қәлир.

...Бир һалы бәzzазды, румун Гејсәри,
Бир һалы ичибди ади-көвсәри,
Бир һалы аглыма едиб сәрсәри,
Бир һалы аг үзә дүзүлән қәлир... (20, с.154)

Жалныз фолклорда дејил, үмумијәтлә, классик ше'рдә бу чүр мұхтәлиф предметләрә истинад едилмәси тәсадуфи сәчијә дашымыр. Илкин шәрт кими бу, өзін суфизм илә, тәсәввүф әдәбијаты илә бағлы ән'әнәви бир просесдир. Ислам мистикасына көрә сирли бир дүшүнчә, гүдрәт парчасыдыр ки, о, ке-

чики заман үчүн чиcманилөшмишdir (160, с.79). Аллаһын көзэлин симасында тәчелла етмәси исә сонрадан бу әдәбијата дахил олмушdur (160, с.141-143). Әслиндә танрынын реал адамларын үзәрине «көчүрүлмәси», инсана верилөн гијмәт, онун шәксүйәтиниң јүксәлдилмәси, һөрмәт кими мүһүм бәшәри амилләрлә бағлыдыр. Инсан һүгугларынын тапдандығы, гула чеврилди жәмиijәтдә она аллаһ көзүндә бахма, сәчдә ән бөյүк чеврилиш иди. Бу мә'нада «аллаһ кәлмәси инсанын үзүнде жазылыб», «танры көзәллиқдә зүйүр едир» кими орта әсрләрдә ислам зәмининде жаранан фәлсәфи чөрәjanларын идеясы бу дөврләrin фолклору, халг жарадычылығында, хұсусен ашыг сәнәтиндә дә өзүнә жер тутмушdur.

Икинчи бир тәрәфдән, көзәллијин бу дини варлыг вә предметләрлә бағлылығы онунла изаһ олуна биләр ки, зорла гәбул едилән исламын өски Зәрдүшт тә'лемми өсасында формалашмасы, яәни дини тә'лим кими тәблigli халгын өски дүнжажәруşunүн вә тәфеккүрүн тәһигир олунмасы иди. Халг жени динин «мүгәддәс ганунлары»ны онун әфсанәви варлыгларында – инсан көзәллијине көчүрмәкә хәјали дүнjanы деjil, реал бәшәриjәти гијметләndириб гәбул етмишdir.

Үмумијәтлә, елми-фәлсәфи көрушләrimiz, халгымызын етика вә һүгуг нормалары, адәт-ән-әнәләrimiz, һәјата бахышларымыз тарихимизин мүәjjәn бир пилләсиндә ислам дини илә.govuышмуш вә сонракы инкишафында онунла сыйх баглан-мышиштыр.

Мәһz жүхарыдақы тарихи дөвр, шәрайитлә бағлы оларag дини-фәлсәфи предмет, варлыглар сәнәтдә өзүнә кениш жер тапа билмишdir. Лакин халг тәфеккүрундә чилаланараг даһа яени мә'на, мәзмунда формалашмыштыр. Еjни бир көзәлләмәдә һәр ики чалар-тәбиәт вә дини предмет, хәјали варлыглар паралел ишләдилмишdir:

*Саллана-саллана чыхды гаршыма,
Боју сәрв, јанаглары ал Әсли!
Қуридә, мәләкдә тајы тапылмаз,
Дили шәкәр, додаглары бал Әсли!*

*Мәсмәни чәкибди гәләм гашына,
Ағ ипек чалманы салыб башына,
Синә бәнзәр аhy, чејран дөшүнә,
Ач голларын, кәл бојнума сал, Әсли!*

*Кәрәм деjәр: jүз ил сәнә гул олум,
Изин вер гапында рәнчбәр дурум,
Гисмәт олсун сәндән мурадым алым,
Сән дә мәним мурадымы ал, Әсли! (20, с.98)*

Тәбиәт-сәрв, лалә, аhy, чејран өсасында көзәллиji вәсф олунан Әсли һури, мәләкләрдә тајы тапылмајан көзәл кими тәгдим олунур. тәбиәт-реал дүнja илә хәјали көj – илаhi, руһлар аләминә мәхсус мәфһүмларын мүгајисеси арасында инсан көзәллиji тәсдиг олунур.

Азәрбајчан әдәбијаты тарихинин вә орта әсрләр дөврүнә аид сәнәткарларын жарадычылығында, хұсусилә классик ше'р нұмунәләриндә, ајры-ајры мисра вә беjтләрдә, поетик тәшибиһlәr системиндә бу варлыгларла бағлы көзәллиji тәрәnnүмү, көзәллиji бу вә ja дикәр чөhәтдәn поетик тәгдиматы даһа кениш вә өнатәлидир.

Гијметверичи емосионал-експрессив кејфијjәtә малик олан һeјvan, гуш адлары көзәллик мәгамында фолклорумузда да кениш истифадә олунмушdur. Бунларын шифаһи халг жарадычылығында бириңчи, жаҳуд классик жазылы әдәбијатда илkin истифадә олунмасыны мүәjjәnләшилрмәk, шубhәсиз чәтиндир. Һәр налда бунлар конкрет факт олараг галмагдадыр вә өз тәһлилини көзлөjir.

Үмумијәтлә, марал, чејран-ahy, бүлбүл, загу зәгәn, кәбутәр, кәклик, шаһин кими рәмзләшшәn адлар, образлар бәдии системдә мүәjjәn бир поетика ваниди кими өзүнәмәхсус жер тутмушdur. Бу адлар ишләнмә мәгамында мұхтәлиf мүсбәт вә ja мәnfi експрессиядан асылы олараг мұвағиг шәкилдә мұхтәлиf шайрләr вә халг жарадычылығы нұмунәләрини жараданлар тәрәfinдәn ше'рә чөлб едилмишdir. Классик ше'р поетикасында бүлбүл құлун әбәdi севкiliсi вә вәфалы ашиги, зәгәn (гарғa) һәm харичи бичими – (гара, гонур) рәnki, һәm дә жашајыш тәрзи (чүрүнту, чәсәd үзәриндә мәскәn салмасы) илә фәргләndириләрәk, надан, арсыз инсан типләри кими сәчијjәlәndирилмишdir.

Дастанларымызда бир сыра тәrәnnүmlәr дә бу объектләрлә сыйх сурәтдә, әлагәли шәкилдә бағланмыштыr. Хұсусен, гушларын тәсвириндә фәаллығы диггәти даһа чох чөлб едир.

Азәрбајчан әдәбијатынын әn гәdim дастаны олан вә bәzi поетик мәгамларын ондан nәш'әt етмәси артыг мубаһисе докурмајан «Китаби-Дәdә Горгуд» боjларында тәгдим олунан

гыз-кәлиnlләrin гәһрәманлыгы бир чох епитетләрлә тәсвир едилдији кими, онларын көзәллиji, јериш-дурушу, хош давранышы вә дејиб-кулмәләри дә билаваситә тәбиетин көзәллик символу олан шанинлә, һәтта газла бәрабәр тутулмушдур:

«Алтун бан евләрини кафирләр чапдылар, газа бәнзәр гызы-кәлини чығырышдырылар» (138, с.32).

Јахуд:

«Бајбуранын оглу беш јашына кирди, беш јашындан он јашына кирди, чаја бахса чалымлы, чалгара гуш өрдәмли бир көзәл јашы әр олду» (138, с.46).

Нүмүнә кәтирилән өјрәнкләрдә көзәллик гадын көркәми илә бағлы олдугда «газ» киши көркәми илә әлагәдар олдугда исе «чалгара гуш» мүгајисә объекти кими көтүрүлмушдур. Бә-зән көзәллікдән әлавә әзизлик анламынын ифадәси кими оглун чичәјә бәнзәдилмәси дә мушаһидә олунур:

«Огул, огул, ај огул!

Чаным парасы огул!

Догдугунда доггуз бугра өлдүрдүјүм аслан оглу!

Дүнлиji алтын бан евимин гәбзәсi огул!

Гара бәнзәр гызымын, кәлинимин чичәjи огул!»

(138, с.91)

Психологи ситуасија, мүһит дахилиндәки әһвал-руниjә образын сөзү кедәn көркәмини, мәсәлән, гыз-кәлинин газа бәнзәрлијини кәдәрли-гәмли портрет чизкисинә чеврилир:

«Сәни билән бәj огуллары

Аг чыхарды, гара кејди.

Газа бәнзәр гызым, кәлиним

Аг чыхарды, гара кејди (сәнин үчүн)». (138, с.32)

Дастанда тәсвир олунан көзәлләrin гушларла бағлы тәрәннүмү бу бојларын тәртиби, јазыја алынмасына گәдәр артыг рәмзләшир, тәкчә поетик тәркибдә дејил, милли кејим орнаментләриндә дә өз изини горујуб сахланышды:

«Алтун башлы баг ев веркил бу оглана,

көлкә олсун-өрдәмлидир.

Чијни гушлу чуббә дон веркил бу оглана

Кејер олсун-һүнәрлидир». (138, с.85)

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында икidlәrin һүнәри, гәһрәманлыгы, чәсарәти вә горхмазлыгы мәhз «гуш өрдәми», «чал гарагуш һүнәри» илә мүгајисә олунур:

«Чаја бахса чалымлы, чај гарагуш өрдәмли, гур гурама гушаглу, гулагы алтун күпәли, Галын Огуз бәjlәрини бир-бир атдан јыхан, Газлыг Гоча оглу бәj чапар јетди» (138, с.85).

Дастанда Гантуралынын өjүнмәси бу баҳымдан сечилир:

«Габ гајалар башында јува тутан,

Гадир улу танрыја јахын учан,

Манчылагы агыр дашдан гызылдајыб гаты енән,

Алы көлүн өрдәјини шығыјыб алан,

Гара өjкә диб јүрүркән тутуб јүзән,

Гарынчыгы ач олса галхыб учан,

Чүмлә гушлар султаны чал гарагуш

Ганадыјла сағсагана кәндүзүм шагыдырмы?

Алл икidlәр гырыш күнү гырымыгдан гајыдармы?»

(138, с.102-103)

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында гуш адлары илә бағлы көзәлләмәләр сонракы мәhәббәт дастанларымызда – ашыг ше'риндә мүәjjән, гәdәр инкишаф етдириләрәк, әлавә поетик рәнк вә чаларларла даһа да зәнкинләшдирилмишdir.

«Эсли-Кәрэм» дастанындан:

«Саллана-саллана јолум устунә,

Чыхан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин,

Губа газ јеришли, шанин бахышлы,

Бахан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин.

Шанин кими көр нә кәлир устумә,

Хуб јарашир гызыл күлләр дәстинә,

Бахышларын дуруб чаным гәсдинә,

Бахан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин.

Тәрлан көрсә һүркүшәчәк соналар,

Горхум буду гејри көлә гоналар,

Аг әлләрә әлван-әлван һәналар,

Јахан дилбәр, мәни чаннан еjlәдин». (20, с.89)

Көзәлләмә «Дәдә Горгуд» бојларындан бәлли олан «газа бәнзәрлик» поетик тәсәввүрү горунуб сахланмагла јанаши она әлавә бир чалар (губа газ-уча, һүндүр, гамәти газ) да гатылышдыр. «Газ»ын «сона» эквиваленти дә сонракы мәрһәләдә ашыг ше'ринә дахил олмушдур.

Көзәлин гаш-көзүнүн чан алычылығы, е'чазкарлығы вә зәрифлиji мұхтәлиf тәсвир-тәгдим мәгамларында айры-айры гушлара бәнзәдилә билир:

«*Навада шаинә бәнзәр,*
«*Жердәки лачына бәнзәр,*
«*Көждә көјәрчинә бәнзәр,*
«*Әсли, гашларын, көзләрин»* (20, с.111)

Бурада көзәлин гаш-көзүнүн ади көрүнүшүндән башга онларын һәрәкәтләри (гаш ојнатмаг, көзләрини сүздүрмәк вә с.) дә хатырланан гушларын (шаин, лачын, көјәрчин) һәрәкәт-учуш әlamәтләrinе уjгун шәкилдә мә'наландырылмышдыр.

Мараглыдыр ки, үмумиijәтлә дастан ше'риндә гушлар даһа чох образын давраныш, һәрәкәт әlamәtinin тәсвир-тәгдим васитәси кими мұgaисәj чәлб едилir. Айры-айры дастанлардан кәтирилмиш ашагыдақы дастан ше'ри өрнәкләри буну әjани шәкилдә көстәрир:

«*Ашыг Гәриб» дастанындан:*

«*Алышан отаглы, хош имарәтли,*
«*Көзәлләр ичиндә гәдди-гамәтли,*
«*Ahy бахышлыдыр, лачын чүр'әтли,*
«*Учмага, гонмага, чыгасы көзәл»* (20, с.177)

«*Аббас-Күлкәz» дастанындан:*

«*Көзәлләр ичиндә бәсли-бәллисән,*
«*Тәрлан чилвәлисән, жүз хијаллысан,*
«*Ағ синәси бир чут гоша халлысан,*
«*Көрчәйин таныдым орадан сәни»* (20, с.280)

«*Мәһәммәd-Күләндам» дастанындан:*

«*Гыз гычыны ачды, кәклик кими јериш басды»* (20, с.453)

Дастанларымызда вә үмумиijәtлә, ашыг ше'риндә гадын көзәlliинин газ, шаин, тәрлан, кәклик зәрифлиji, чәлдлиji, фүсункарлығы илә вәсfi иkinchi бир тәrәfdәn рекионал шәртлә баглыдыр. Малдарлыг вә овчулугла мәшgул олан халларын фолклорунда гушларын, марал вә чеjранын мұgaисәdә iштиракы даһа зәнкиндир (141, с.45). Азәrbajchan халгынын тарихинде дә малдарлыг вә овчулуг кениш јер тутдугуна көрә бу мұgaисәlәrin кениш планда вә чохгатлы апарылмасына тәбии бахмаг лазымдыр. Бу мә'нада овчулугла баглы көзәlliемәләrdә дә фолклорумузда кениш тәсадүf едилir.

Тәбиетлә баглы јашанты вә тәsевvүrlәrin дастан көзәlliемәlәrinde габарыг нәzәrә чарpmасы вә поетик ifadә дастанларда сабитләшәрәk әn'әnәviliк statусу газанmasы түрк etnopoeitik системинин чох дәrin вә arxaik татларынын көstәrichisidiр. Bu баxымдан дастанларда мәnзәrә dә diggәt-чекичидir:

«*Аббас-Күлкәz» дастанындан:*

«Сабаh ачылды, үстүнүзә чох хеирли сабаhлар ачылсын, гызылар чәмләшdiләр. Марал сүрүсү кими пәri ханымын ба-шына топлашдылар» (20, с.249).

Jaxhud:

«*Аббас дер: Пәринин бу чәп ишләри,*
«*Йоргун марал кими хош бахышлары,*
«*Инчиidәn, сәdәфдәn, дүрдәn дишләри,*
«*Гајмаг додаглары балынан ојнар»* (20, с.282)

«*Мәhәммәd-Күләндам» дастанындан:*

«*Дүнja көзәлиjәm, даглар маралы,*
«*Әчәm оглу, тез ол сәn кери гајыт*
«*Чох чаванлар гојдум бағры ѡаралы,*
«*Әчәm оглу, тез ол сәn кери гајыт!»* (20, с.411)

Jенә орада:

«*Галх навалан тәрлан кими,*
«*Мәn боjланым чеjран кими,*
«*Дәрдәn ганан логман кими,*
«*О камана сәn муштагам»* (20, с.438)

Мәhәbbәt дастанларында тәsвир едilәn гадынларын сачлары, кеjими дә мүejjәn мүhит вә әразинин etnografiyasы илә баглыдыr. Mәsәlәn, дастанларда гыз-кәlinlәrin бир тел, үч тел, он иki һәrүk саchlамасына тез-тез iшарә олунур.

«*Ашыг Гәриб» дастанындан:*

«*Ағчагыз iчazә алыb сәрв агачынын алтына қәldi, көр-ду ки, Гәриб елә jатыбы, heч өзүндә деjildir. Aғчагыз сијah сачларындан үч тел аjырыb синәjә саз еdiб көrәk Гәриbi неchә oядыr» (20, с.183).*

«*Гурбани» дастанындан:*

«*Пәri ханым он иki һәrүk сачларындан бир тел аjырыb дешүnә basды, алды көrәk Гурбаниjә nә dedi:» (20, 241):*

«*Валеh-Зәрникар» дастанындан:*

«*Зәрникар jасәmәn зүлфләrinde үч тел аjырыb, синәsaz elәdi, basды бағryna»* (20, с.273).

«Алы хан – Пәри» дастанында:

«Көчавани дајандырдылар. Пәри ханым он ики һөрүк сачыннан бир тел аյрыб, дөшүнә басды, мөрчан дырнагларыны тазәнә еjlәjib көрөк анасына нә деди:» (20, с.284).

Верилән нұмунәләрдән көрүндүjу кими, айры-айры дасталарда гызларын сачлары он ики һөрүклө вәсф олунур. Хатырладыг ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында исә гырх рәгәминин даһа чох ишләнмәси диггәти чәлб едир. Һәр ики тәрәннүмдә раст қәлинән рәгәм мұхтәлифији дастанын формалашдығы дөврлө, заманла вә дастанын өзүнәмәхсүс идеја-поетик хұсусијәтләри илә бағлышыр (162, с.64).

Көзәлин сачындан үч тел айрыб синәсинә басараг көнүл дүзгүларыны дилә қәтиrmәси исә огуз түркләринде гәдим-илкин мусиги аләтинин-гопузун үч симли олмасы барәдеки әсеки тәсөввүрүн галынтастырыр (51, с.53-54).

Мәhәббәт дасталарында гадын көзәллијинин тәрәннүм дастан сөјләjөн ашығын, жаҳуд да һәр һансы бир сөјләjичинин дилиндә бәс нечә ифадә олунур? Мұштаидәләрә әсасен ону геjd етмек мұмкүндүр ки, нәглетмә заманы дастан ифаçысы ән'әнәви нағыл гәлибләриндән истигадә едәрек чәлбедичи лөвhә jaрадыр: «Кедәндә көрдү ки, бу чадырда бир гыз әjlәшиб ки, кәл көрәсән. Фәришдејикирдар, үрәк басан, сәрфә кәсән, көзүнү сүзән, чанлар үзән, дүjмә дүzәn, гөнчә дәhan, кулу реjhan, сүзкүн бахан, кәл мәни көр, дәрдимдәn өл, әlini вурма, керидә дур. Гыз деjирәm, jaын гыздырмасыны демирәм ки, гышда jaхандан әл чәkmәjө» (20, с.395).

Әски од, ишыг, күнәшлә бағлы инамлар дастан шe'рлөринde олдуғу кими нәглетмәдә дә верилир:

«Нәкәр суja кедәндә көрдү ки, көрпүнүн үстә бир ишыг дүшүб. Өзу дә бәни-инсан ишыгыдыр. Бир аддым ирәли атыб көрдү көрпүнүн үстә бир гыз отуруб аглајыр. Ишыг да онун ишыгыдыр» (20, с.170).

Мәhәббәт дасталарынын нәср дилиндә jә'ni дастанчы тәhкиjесинде көзәлләmә функциялары мәхсуси гәлиб-тәсвиrlәr вардыг ки, онлар мұхтәлиf дасталарда демәk олар ки, ejnilә tәkrarlanyr. Бунун әсас сәбәби дастан ифаçылыгындан көлир: ашыглар һемин гәлиб-тәсвиrlәri (juхарыда геjd олундугу кими онларын бөjүк әксәриjәti нағыл мәншәлиdir) ситуација уjгун олараг мұхтәлиf дасталарда ejничүр ишләdirләr. Mәsәlәn, «Ашыг Гәриб» дасталарында:

«Рәсул жатмышды, жухуда көрдү ки, Тифлис шәhәринде беñишт мисалы бир бағдыр, бунун башынын үстүндә чеjран мисалы көзәл бир гыз, гаш каман, көзләр пијалә, бурун һинд фындығы, синә Сәмәргәнд қагызы» (20, с.373).

Жаҳуд «Валеñ-Зәрникар» дастанында:

«гызын жанында гырх көзәл гарабаш вар ки, һамысы инчәбел, гарагаш, гаракөз. Амма неч бири ханыма охшамыр. Ханым лап кәл мәни көр, дәрдимдәn өл бир гыздыр. Гашлары каман, көзләри шәhла, кирпиjи ох, бурун һинд фындығы, синә Сәмәргәнд қагызы... баҳанын ағлыны апарыр» (20, с.26).

Бүтүн бунларла жанаши, Азәrbajchan мәhәббәт дасталарында Mә'shugun көзәллијинин вәсфи дә хұсуси јер тутур вә айрыча тәдгигата ентиjaч вардыр. Һәmin тәсвиrlәr бир тәrәfdәn Aшигин нечә бир көзәлин архасынча кетдијинин әjани су-butudursa, дикәr тәrәfdәn дә халг jaрадычылыгынын имканларынын аждын нұмашидиr. Mәsәlәn, «Tahir-Zәhrә» дастанында Tahir севкiliisi Zәhrәnin көзәллијини өз дили илә белә тәсвиr едир:

Сән бир қул ол, мән дә бүлбүлү-шәjда,
Илгар гоjаг һәр икимиз арада.
Биз дә жетәк бу фәсилдә мурада,
Чаным алыр гоша халлар, әмгызы (20, с.26)

Бу бәнддәn мә'lум олур ки, Zәhrәnin көзәллијинин Tahir үчүн әn әlamәtdar җәhәти халларла бағлышыр. Jә'ni хал Zәhrә көзәллијинин әsас атрибуту кими поетик тәгдиматын апарычы үnsүrүнә чеврилир.

«Әсли-Кәрәm» дастанында да Kәrәmin Әслинин чөhрәcindә көрдүjу көзәллик әlamәtlөriндәn бири jenә халдыr:

Бәdir үзлү, қул чамалты,
Jар мәни севдаја салды!
Zәnәхданы гоша халды,
Jар мәни севдаја салды! (20, с.78)

Aшигин өз Mә'shugunда ахтарыб көрдүjу икинчи көзәллик әlamәti гашла бағлышыr. Mәsәlәn, jenә «Tahir-Zәhrә» дастанында Сона ханым Zәhrә ханыма онун өзу нағында белә dejir:

Даглар башы гыш олубду,
Гашын көзә туш олубду,
О бизә гардаш олубду,
Саз жиjәси, jaрын кәлди. (20, с.65)

Жаҳуд, бир аз сонра Сона ханым јенә Зөһрәјә дејир:

Көзәлликдә тајын јохду,
Иллаһ сәнин гашын, Зөһрә.
Таһир кими јарын варды,
Бәхтәвәрди башын, Зөһрә. (20, с.66)

Һәр ики бәдии парчадакы вургуланан әlamәт көстәрир ки, Зөһрәнин диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә мәһз онун гашларыдыр.

Кәрәм дә өз Әслисиндә гашларын јагутлугуну көрүр:

Если кими көзәл олмаз,
Гашы јагут, көзу алмаз,
О јар мәни јада салмаз,
Јар мәни севдаја салды! (20, с.78)

Башга бир факт да буну там тәсдигләјир:

Мәсмәни чәкибди гәләм гашына,
Ағ иләк чалманы салыб башына,
Синә бәнзәр айу, чејран дәшүнә,
Ач голларын, кәл бојнума сал, Әсли. (20, с.98)

Жаҳуд, учунчү бир факт:

Гарады гашлары, көзу долајы,
Жахши тәбиб кәрәк версин дувајы,
Ахтарсалар һәр тәрәфдән дуняјајы,
Белә ашыг анчаг бир дәнә чыхар. (20, с.156)

Озкә бир чәһәт Ашигин өз севклисисинин көзләринә нәзәр јетирмәси вә она вургунлугудур. Мәсәлән, «Таһир-Зөһрә» дастанында Таһир тәрәф-мұғабили нағында белә дејир:

Моллалар молласы, алымләр хасы,
Бир ала көзлүj ашиг олмушам.
Силинибән кетмәz көnlумүн пасы,
Бир ала көзлүj ашиг олмушам. (20, с.29)

Үмумијјәтлә, һәмин гошманын дикәр бәндләри дә «Бир ала көзлүj ашиг олмушам» мисралары илә гуртарыр вә демәли, Таһир әсас диггәтини Мә'шүгәсисинин ала көзләринә јетиррир. Бурада бүтөв бир мисранын рәдиf функцијасы јеринә јетирмәj јөнәлдилмәси ашиг-мүәллифин севдији көзәллә баглы диггәт өнүнә чәкдији әlamәti хүсуси шәкилдә вургуламаг истәји илә дә әлагәдардыр.

Жаҳуд «Әсли-Кәрәм» дастанында да гошмаларын бириңдә «Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер» мисрасы мәһз јухары-

дакы поетик-услуби функцијасынын тәләбинә көрә дәфәрә, эр, тәкрапланыр:

Аj көзәл гыз, сәd афәрин өслинә,
Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер!
Мәнәм бу тәрланын овчу сәјяды,
Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер!

Мәһмуд дејир: нәләр кәлди башыма,
Кедим сөjlөjимми јар-жолдашыма?

Овум сәнсән, көзәл чыхын гаршыма,
Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер! (20, с.73-74)

Жаҳуд, башга бир мәгамда јенә Кәрәм дејир:
Габагына гырчын дүздү,
Багрымын башыны узды,
Ала көзләрини сүздү,
Јар мәни севдаја салды! (20, с.78)

«Ашыг Гәриб» дастанында да Гәриблә Шаһсәнәмин дејишмәси заманы Гәриб Шаһсәнәмә үз тутуб дејир:

Сәндәn кимсәнәj кәлмәz куманым,
Ала көзлү, гашы каманым,
Једди илә кәсдим өhdi-пейманым,
Кетдијим јар, әкәләндим, бәлкә кәлмәдим. (20, с.186)

Севклии, јар көзләринин дастан шे'риндә даһа чох «ала көз» шәклиндә иfadә олунмасы, чох куман ки, конкрет-фәрди чизкинин тәгдими дејилдир. Олсун ки, конкрет-фәрди әlamәт бир башга чүр (гонур, гара, көj вә с.) олса да фолклор тәхәjjүлүнүн гәлиб налына салдығы поетик иfadә кими «ала көз» даһа мәгбул вә сәрраст сајылдығы үчүн фәргинә варылмадан дастан ше'ри севклијә-јар көзләрини әсасән бу ад (һәм дә хәҗали көзәллик рәнк-символу) алтында тәсвир-тәгдим едир.

Ала көзлү, назлы Пәри,
Јох, Пәри, кәлә билмәрәм.

Сәнә гурбан чану-сәрим,
Јох, Пәри, кәлә билмәрәм! (20, с.241)

«Аббас-Күлкәz» дастанында да Күлкәzin ала көзләри санки көнардан чагырыр:

Кәсмә ала көзүн сијаh сурмәsin,
Сејрагыблар гөнчә күлүн дәрмәsin,
Пүннан даныш, бәднәзәрләр кәрмәsin,
Кәсәрләр дилини, аман, әл-аман! (20, с.300)

Мәһәббәт дастанларында Ашигин Мә'шуга олан мәһәббәт дүйгүлары көзәлин сачларына нәзәрән дә мүәјжән бәдии чалларларла ифадә олунур. «Әсли-Кәрәм» дастанында Кәрәм белә сөjlәjir:

Кешиш бағчасында бир көзәл кәрдүм,
Ағымы башымнан алды, нә чарә?
Дарајыб зүлфүнү, тәкуб узунә,
Сәrimi севдаја салды, нә чарә? (20, c.77)

Зүлф-сач көзәллик комплексинин тәркиб һиссәси кими ашыг поетик тәхәjүлү тәрәфиндән севқилисисин үзүнә тәкулмуш вә jaхуд, jaылмыш вәзиijәтдә тәсәvvүрә кәтирилир. Бу заман аг үз вә гара сач контрасты көзәл портретинин даһа тә-сирил алынmasында мүһум рол ојнаýр:

Сијah зүлфү аг узүнә jaылан,
Дал кәрдәндә hәр hәруjә бир илан,
Jары мәннән, мәни јардан аյыран,
Кәрум ону битмәз дәрдә туш олсун! (20, c.86)

Ашиг өз севқилисисин зүлфүнү статик, донуг шәкилдә тәсвир-тәгдим етмир. Онун көnlүнү һаваландыран ѡар зүлфүнүн hәм дә көзәл дүзүлүш-дараңышыды. Севқилисиси сораглаша-сораглаша дүз-дүнjanы кәзиб долашан Кәрәм Әслинин әсас әlamәтләриндән, ј'ни нишанларындан бирини онун сачларыны нечә дарајыб дүzmәsinde көрүр:

Зүлфүду һазар, сәд һазар,
Нә көзәл дарајыб дүзәр,
Гүrbәt елә дүшмүш, кәзәр,
Jоллар, хан Әслим кәрдүзмү? (20, c.91)

«Ашыг Гәриб» дастанында Гәриб сачын јүксәк зөвлө hәрулмәсini бу дараңыб дүzүlmәnin jaратдыгы чошгүн көnүл дүjгуларынын вердији дәjәrlә гиjmәtlәndirir:

Дилләrdә дастандыр Тифлис алмасы,
Мин түмәнә дәjәr сачын hәrmәsi,
Jap, сәнә кәтиридим һәләb һәнасы,
Аг әлләrә jaрашыр, бир баx, Сәнәм. (20, c.202)

«Гурбани» дастанында исә Гурбани өз севқилисисин сачларыны һеч бир Ашигин ишләтмәдији формада вәsf еdir, онун мугаисә објекти мүгәddәс китабдакы hүrufат вә аjәt-dir:

Гурбани дер: зүлфүн учу хәjәtди,
Гур'андакы гулhувәллаh әhәtди,

Десәләр сәриндә бу нә hаләтди?

Де ки, бир Пәринин јадикарыды (20, c.223)

зүлфүнүн илаһи1әшдирилмәси сөзу кедән шे'рин бағлы олдугу дастанын рәмзи-мәчази сәчиijә дашымасы вә тәsәvvүf символикасы илә әлагәдар олмасыдыр (1, c.171-184). Сачын јухарыдакы шәкилдә фәлсәфи-үрфани мә'наланды-рылмасы үмумиijәтлә суфи-hүruфи әдәбијат үчүн чох сәчиijәвидir (161, c.149-151).

«Аббас-Күлкәz» дастанында көзәлин сачлары гысганч-лыг јарадан башлыча әlamәtlәrdәn бири олур:

Бади-сәба мәнлә јаман jaғыды,

Дагыдыр телини, аман, әл-аман! (20, c.300)

Мәһәббәт дастанларында көзәлин јанағы, додағы, дили, диши дә бөjүк шөвглө вәsf олунур. Бунунла да севқилисисин ча-зибәдар вә фүсункар бир симаја малик олдугу тәsdiгlәniр.

«Әсли-Кәрәm» дастанындан:

Додаглары шәдди, дили мәзәди,

Јанаглары гызыл құлдән тәzәди... (20, c.76)

...Ағыз сүдлү, додаг гајмаг,

Дилләn, хан Әслим кәрдүзмү? (20, c.91)

Мараглыдыр ки, ағыз, дил, додаг кими көзәллик үnsүрләри, ашыг тәsвир-тәrәnnүмүндә, адәтән, ejni мисра вә ja bәнд бојунда далбадал верилир. Ашиг өз севқилисисин заһири көrsәniшиндә үz-чамал чизкиләринин бу атриутларына хүсуси бир шөвглө поетик бојалар вурур. Бу заман тәшбен вә мубалигәләrin фәаллығы артырылып:

Саллана-саллана чыхды гаршыма,

Боју сәрв, јанаглары ал Әсли!

Һурилә, мәләkдә тајы тапылмаз,

Дили шәkәr, додаглары бал Әсли! (20, c.98)

Үz-чамал чизкиләринин тәsвир-тәrәnnүмүндә бәдии тәsвир васитәси кими фәаллашан тәшбен вә мубалигәләrin даһа чох зәрифлик, һәzinilik мәзмуну дашыјан тәбиет көзәлликләrinдән (сәdәf, миrвари, инчи, jaгut) тәшкил олунмасы ашигин өз севқилисисин һүснү гаршысындағы һejрәt вә мәhәbbәtinin мә'nәvi-estetik күчүнү, набелә онун зөвл сәвиijәsinif ифадә еdir:

Кәrәm деjir: мәним јарым инчәди,

Додаглары јары ачмыш гончады,

*Сунбұл тели толугундан учады,
Бир телин вермәрәм дүнja малына.*

*Инчили мирвари, сәдәф дишләри,
Гүдрәтдән чәкилиб каман гашлары,
Дал кәрдәндә гулач-сачлары,
Сармашыр, доланыр инчә белинә. (20, с.113)*

Ашиг өз севқилисисинин бәдии портретини јарадаркән үз-
чамал чизкіләркүн тәсвир-тәрәннүмүндө онун бәнзәрсиз ол-
дугуну, дунjanын һеч бир јериндә бу кәзәллијә тај-бәрабәрин
олмадығыны дөнә-дөнә вургулајыр. «Ашығ-Гәриб» дастанын-
дан Гәриб дејир:

*Мән көрмәдим сәнин кими кәзәли,
Паязы олчаг, бағлар төкәр хәзәли.
Дилин шәкәр, додагындыр мәзәли,
Көзүм нуру, дур айнаja бах, сәнәм. (20, с.203)*

«Гурбани» дастанында Гурбанинин һејрәти вә севқили-
синин чамалына вердији дәјәр даһа бөյүк вә иримигјаслыдыр:

*Ә чајиб кәзәлди, нә хош дилбәрди,
Чамалына чұмлә аләм әфзәлди,
Ағзында дишләри лә'лу-көвхәрди,
Синәси дағларын тәзә гарыды. (20, с.223)*

Кәзәлин додагларынын аби-һәјата – дирилик сујуна бән-
зәдилмәсі дә ашигин севқили кәзәллијинә гејри-ади дәјәр вер-
мәсисин ifадәсидир:

*Бу күн нә хош күнду, нә хош саатды,
Гәдәм басдын Пәри ханым, хош кәлдин!
Ләбләрин ашигә аби-һәјатды,
Тәзәләдин руh-рәваным, хош кәлдин! (20, с.227)*

Мәһәббәт дастанларында кәзәлин гамәти вә қејими дә
тәсвир-тәрәннүмүн диггәт мәркәзиндә сахладығы тәрәфләр-
дәндир. Уча боју сөрвә, чинара, бәнзәдилән кәзәлин әjnинә
кејидији палтарлар (ипек шал, гановуз дон, тирмә јајлыг, ал-жа-
шыл көjnәк вә с.) да онун кәзәллијинин һармонијасына уjгун
тәсвир олунур. Онларын кәзәллиji, фұсункарлығы, ҹазибәдар-
лығы милли-этнографик қејимләр фонунда даһа чәлбедичи вә
калоритли тә'сир бағышлајыр. Һәтта дастанлардакы һәмин
тәсвир мәгамларынын тә'сир илә чохлары һәјатдақы өз сев-
қилисисин дә мәhз о чүр олмасыны арзулајыр. Өзкә сөзлә, мә-
hәббәт дастанларындан алынан бәдии зөвг илә өмрүнүн ли-

рик-психологи баҳымындан чидди уjушан тәрәфләри үzә чы-
хыр.

Мәhәббәт дастанларындақы кәзәлләмәләрин белә бир
сәчиijәвi чәhәти дә мараг догуур ки, кәзәлин hүсн-чамал вә
боj-бухун јарапшығы тәкчә ашиг тәrәfinдәn тәsвир-тәrәннүмү
чәлб едилмир. Бир сыра һалларда ашигләрин севдији кәзәлләр
дә өз hүсн-тәrәvәtләrinи wесf едирләр. Шүбhесиз ки, бунун
өзү дә мүәллиf-дастанчы дилинин мәhсулуудур. «Тәhир-Зәhрә»
дастанында өз hүснүн тә'riflөjөn Зәhрә өзүнү тәбии ки, дас-
танчы-мүәллиfin, олсундакы елә Тәhирин көзү илә көрүр вә
дуjur. Зәhрәnin өзүнү wесf еләmәsi, бир нөв өзүнүн поетик,
автопортретини јаратмасы бу баһымдан јерсиз көрүнмүр. Да-
стан поетикасы баһымындан сәчиijәвидir ки, гәhрәманын ав-
топортрет «чәkмәsi» мүәjjәn психоложи ситуасијалардакы ли-
рик-романтик мәгамлара тәsадüf етсін (132, с.31-33). Зәhрә-
нин өзүнү wесfi дә ловгалыг, egoism ifadә etmir, өз никил
вә гүбарыны, jар hәсрәti илә бағлы айрылыг изтирабыны дилә
кәтириди заман бу чизкіләри мәgsәdli шәkildә хатыrlадыр:

*Мәn Зәhrәjәm, бели инчә, боj бәстә,
Зулфу дал кәрдәндә чин, дәстә-дәстә,
Јерини салардым мәn синәм үстә,
Әjләndiјim күнләр јадыма душшу (20, с.151)*

«Әсли-Кәrәm» дастанында исә бунун әксинә олараг. Кә-
рәm санки бир рәssam кими өз севқилиси гаршысында дајаныб
онун чанлы портретини јарадыр вә hүss еdir ки, бу портрет
онун өзүнү дә, севқилисиси дә, hәтta она тамаша едәn гејри
бир тамашачынын да мәftun еdәchekdir. Бәдии јарадычылыг-
да охучуда мәftunlуг јаратмаг исә өn үmdә гајелрәdәn вә w-
zifәlәrdәn бириdir:

*Бир ah чәkсәm дағлар, дашлар әриjәr,
Нәди бу сәндәki o сијah телләr,
Хыналы бармаглар, o назик әлләr,
Jолчуңу јолундан еjләr бу кәlin. (20, с.106)*

Шe'rdә елә тәбии тәsвир вардыр ки, санки «хыналы бар-
маг» вә «назик әл» жалныz Әслиjә mәnsubdур. Һәrkәh белә ол-
масајды, дастаны ахыра гәdәr динlәmәk иши дә чәtinlәshәr-
di.

«Гурбани» вә «Әсли-Кәrәm» дастанларында исә Mә'shu-
gәlәrin кәзәллиji тамам баşgа ѡндәn диггәti чәлб еdir. Ар-
тыг бурада «мина кәрдәn» вә «инчә бел» өn плана чык-

«Гурбани» дастанындан:

Бир пәри севмишәм, сизин еллиди.

Көзәллиji һамылара бәллиди,

Шүх көз, мина кәрдән, инчә беллиди,

Кечә-күндүз ишим айу-зарыды. (20, с.223)

«Эсли-Кәрәм» дастанындан:

Сарылмадым инчә-инчә белиндән,

Еңеч өлмәдим додагындан, дилиндән,

Эслим кетди, хәбәр јохду елиндән,

Мән бу јолун һанкысына кедәјим? (10, с.140)

«Гурбани» дастанында көзәлин зәири көзәллиji илә либасынын көзәллиji вәһдәтдә верилир. Шүбәсиз, мәсәләнин жалныз бир тәрәфи тәгдим едилсәјди дә о гәдәр дә тә'сирсиз олмазды. Лакин дастаны сөjlөjән вә ону гәләмә алан бу вәһдәти әсас көтүрмәклә гадын гәһрәманын сифәт чизкиләринин көзәллиji илә халг дејиминдә олан «Көзәллик онdur, доггузу донdur» никмәтини бирләшdirмиш вә тәгдиматда онун естетик дәјәрини даһа да артырмышдыр:

Нәзакәт вахтында, хублар чагында,

Бахдым, јар јанагы сајаланыбыды.

О алма јанагы, бүллур бухагы,

О зәһри зүлфләри һалгаланыбыды.

О зәһри зүлфләри, көксүндә чәпрәс,

Зәр зәрбаб үстүндән, өтласы чәркәс,

Жахасы мурәссә, чатгысы Күлкәз,

Чаргатынын учу сурмәләниби. (20, с.237)

Дастанын башга бир јеринде исә жалныз ишвәjө, јөни һәрәкәтә, ejни заманда, кејимә апарылачаг мөвгөji верилмишdir:

Саллана-саллана кәлән Салатын,

Кәл белә салланма, кәз дәjәр сана.

Ал јашыл кејиниб, гарышыда дурма,

Сагын, сәрjaғыбдан сөз деjәр сана. (20, с.249)

Мәhәббәт дастанлары ичәрисиндә өзүнәмәхсүс јери олан «Аббас-Күлкәз» вә «Лејли-Мәчнүн» да һадисәләрин ин-кишаф етди мүөjән мәгамларда жалныз кејим көзәллиjinин тәсвиринә үстүnlük верилмишdir.

«Аббас-Күлкәз» дастанындан:

Ортубән башына шалы-зәр, кәзәр,

Абыдан нимтәнә, гызыл дүjmәләр,

Јарашыр белинә зәрбафдан кәмәр,

Чәпкәнли, чаргатлы аг бәdәn кәлир. (20, с.301)

«Лејли-Мәчнүн» дастанындан:

Дәрja чоشا кәлсә, ада дајанмаз,

Гызыл кәмәр инчә белдә дајанмаз,

Јанар мәчнүн чисми, ода дајанмаз,

Аманды, Лејлини әлдәn вермәјин! (20, с.344)

«Зәр шал», «абы нимтәнә», «гызыл дүjmә», «зәрбаф кәмәр», jaхуд да «гызыл кәмәр» кими етнографик деталлар Күлкәzin вә Лејлинин әвәзсиз јарашигына чеврилир вә онлары көзәллик мүчәссәмәси кими тәгдим едир. Онсуз да көзәл олан бу гадын гәһрәманлар даһа да көзәлләшир вә онларын портрети гәтиjән јаддан чыхмыр.

Бә'зән дә дастанларымызда көзәлин тәсвири илә растлашанда, санки тәбиетин өзү илә гарышылашмыш олурсан. Еле бил баҳдыгча дојмадыгын өсрарәнкиз тәбиет бүтүн чизкиләри, бүтүн хош әlamәтләри илә көзәлләрин чамалына көчмүшдүр.

«Гурбани» дастанындан:

Көзләрин нәркизди, һүснүн маһтабан,

Ачылыб күл, сүсән, сүнбул, әргәван,

Занбагы, јасәмән, бәрки-иреjhan,

Фәсли-баһар қулустаным, хош кәлдин! (20, с.227)

Jaхуд, «Алы хан-Пәри ханым» дастанындан:

Мәним јарым кеjәr алы, гырмызы,

Ишвәси, гәмзәси јандырыр бизи.

Багын бәнөвшәси, күлу нәркизи,

Ондан геjри күлу дәрә билмирәм. (20, с.399)

Көрүndүjү кими, мисал кәтириләn hәр ики нүмунәдә тәбиет көзәллиji илә севкли көзәллиji бир-биринә.govушмуш вәзиijәtдәdir. Bu көзәлин компонентәләри ән инчә вә зәриf сәнәткарлыгla бири-биринә синтез едилмишdir. Aшыг hәр ики көзәллиji бир-биринә о гәдәр догма вә тәбии шәкилдә багламышдыр ки, онлары бир-бириндәn аjрылыгда тәсөввүр етмәk дә олмур. Бах: елә бу тәбиетинә көрә ашыг ше'ri мусигиси, бүтөвлүкдә ашыг jaрадычылыгы заман-заман

дәјишән, жениләшәң, зәнкинләшән бир гајда олараг һәрәкәтдәтәкамүл вә инкишәфда олан чанлы фолклор нұмунәси сауылыр (47, с.23).

Бүтүн бунлар халгымызын фолклор поетик тәфеккүрүнүн жараттығы ән қөзөл нұмунәләриди. Онлар һамысы дәрин дүшүнчөнин, жүксек бәдии зөвгүн, сезә түкәнмәз мәһәббәти тәзәнүрудүр. Бу қөзәлләмәләр мәһәббәт дастанларының айрылмаз һиссәси вә гәһрәманларын дахили дүңjasыны ачыглаjan сез сәрвәтиди. Қозәлләмәләрин мәһәббәт дастанындакы функцијалашма имканлары дә елә бунунла өлчүлур. Жәни көзәлләмәләр мәһәббәт дастанлары структурунун айрылмаз тәркиб һиссәсидир, структур элементиди. Бу, қозәлләмәләрин поетик механизм мәниjjәтиди. Анчаг бу поетик механизм өзөзлүjүндө јох, функцијада мөвчуд олур. Бу бахымдан қозәлләмәләрин гәһрәманларын дахили дүңjasыны ачыльшына хидмет етмәси онун башлыча функцијасы олмагла бүтөвлükдә мәһәббәт дастанының жанр динамикасыны мүәjjәнләшdirмиш олур.

Бура гәдәр дејиләnlәр көстәрди ки, дастан ше'ринин мәһәббәт дастанында мүһүм функцијасы вардыр. Жәни бу функција мәһәббәт дастанының жанр көстәричиләри сәвиijәсine галхыр. Мәһәббәт дастанлары гәһрәманлыг дастанларындан Ашиг-Мә'шүг комплексини мүтләгләшdirән жанр кими айрылышы. Бу просесдә гәһрәманлыг дастанлары илә мәһәббәт дастанларының сүжет статизми мәһкем телләрлә бир-биринә багылышыр вә бу бахымдан гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары дифференсиасијадан сох ортаглыг тәшкіл едирләр. Мәһәббәт дастанларының башлыча жанр көстәричиси олан Ашиг-Мә'шүг епик-лирик комплекси мәһз дастан ше'ринин һесабына өз долгун керчәкләшмәсini тапмыш олур. Белә ки, мәһәббәт дастаны образларының чанлылығы, статизмдән узаглығы, ейни гәлибләрдән чыхсалар да, бәдии характер нұмаиши етдирмәләри дастанын ше'р күтләсінин һесабына олур. Дастанын ше'р күтләсі жазылы әдәбијатла (классик жазылы поезија илә) мәһәббәт дастаны арасында «көрпү» ролуну ојнајараг мәһәббәт дастанының өзүнү бүтөвлükдә фолклорла жазылы әдәбијат арасында көрпүjә чевирмиш олур. Дастан ше'ринин «көрпү» функцијасының һесабына жазылы әдәбијатын лирик гәһрәман образының характеристик чизкиләри, образјаратма хүсусијәтләри мәһәббәт дастанларына дахил олур. Бу исә бүтөвлükдә она

кәтирир ки, мәһәббәт дастанлары икитәрәфли ачыг мәтнө чеврилмиш олур. Жәни о бири тәрәфдән фолклорла – гәһрәманлыг дастанлары илә бағлы олур. Бу, башлыча олараг дастанын статизми (сүжет вә образларын статик гәлибләри) һесабына олур. О бири тәрәфдән исә мәһәббәт дастанлары дастан ше'ринин һесабына жазылы поезија илә дайми әлагәдә олур. Бу да дастан ше'ринин динамизми һесабына олур. Беләликлә, дастан ше'ри мәһәббәт дастанларының бир тәрәфдән һәм дә клас-сик жазылы поезија илә бағламыш олур.

Дастан ше'ри өз функционал-услуби хүсусијәтләри илә ejni жанрларда жарадылан ашыг ше'риндән фәргләнир. Бу да дастан ше'ринин дастан нәсри илә үзви бағлылығы һесабынадыр. Бу фәсилдә дастан ше'ринин поетехники элементләри вә қозәлләмәjә көкләнмиш функцијасы бахымындан өjrәnilmәsi көстәрди ки, дастан ше'ри мәһәббәт дастаны структурунун тәркиб һиссәси олмагла мәһәббәт дастаны адланан жанр на-дисәсинин функцијалашмасында хүсуси рола малиkdir. Бу мә'нада она айрыча фәсл һәср едилмәсini, структур-семантик хүсусијәтләринин өjrәnilmәsinи дә дастан ше'ринин мәһәббәт дастанының поетик структурундакы бу функцијасы шәрт-ләндиримши олду.

НӘТИЧӘ

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын поетикасынын структур-семантик арашдырма јолу илә өјрәнилмәси артыг дүнja елминдә үмүмиләшмиш бир практиканы өслиндә тәсдиг етмиш олду. Іә'ни структур-семантик баҳыш ән'әнәви мәтнин тәдгигиндә тәдгигатчы гаршысында чох бөјүк имканлар ачмыш олур. Ән'әнәви мәтн структур формулларындан тәшкىл едилir. Мәһz структур-семантик јолла бу формулларын структур механизмләrinи вә функцијалашма имканларын тәдгиг етмәк мүмкүн олур. Мәһz бу методун тәтбиg едилмәси бурада мәһәббәт дастанларынын поетикасына јени баҳыш имканлары вермиш олду.

Мәһәббәт дастанларынын структур-семантик јолла өјрәнилмәси кәстәрди ки, мәһәббәт дастанлары һәр шејдәn әввәл бир мәтнdir. Бир мәтн олмагла мәһәббәт дастанлары ону јадашында дашыјан етник-мәдәни системин епик-лирик дүнja тәсәввүрләrinи көрчәкләшdirмиш олур. Бу мә'нада мәһәббәт дастанларынын структуру онун јаддаш саһиби олан етносун дүнja нағтындақы тәсәввүрләrinin структурун әкс етдirmiши олур. Мәсәләj бу баҳымдан јанашма мәһәббәт дастанларынын поетик структурунун бир-биринә лајланмыш мәтн структуру элементlәrinдәn ибарәт олдугуну кәстәрди.

Арашдырмада ајдын олду ки, мәһәббәт дастанларынын гурулушу ону реаллашдыран элементlәrin кәмијjöt фактурасы баҳымындан ики һиссәdən (Мәтндингыраг вә Мәтндахили һиссәlәrdəg) ибарәtdir. Бу һиссәlәrin дүзүлүш механизми мәһәббәт дастанларынын функцијалашма истигамәтини шәртләndirmiши олур. Бу баҳымдан мәһәббәт дастанларынын Мәтндингыраг һиссәси ики элементdən – Мәтненү вә Мәтнsonудан тәшкىл олунур. Мәтндахили һиссәси исә элемент сәвијjесindә Мәтни билдirmiши олур. Бу мә'нада мәһәббәт дастанынын поетик структуру Мәтненү-Мәтн-Мәтнsonу элементlәrinin дүзүлүш сырасы кими тәшкىл олунур. Бурада Мәтненү-устаднамәlәri, Мәтн-сүjeti, Мәтnsonu исә – дуваг-гап-ма-чаһannamәni билдирир.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларынын өјрәнилмәsinә hәср олунмуш әсәrlәrdә устаднамә, дастан сүjeti вә дуваг-гап-ма-чаһannamә һадисәlәrinin бир дастан мәtнinin үзвi

тәркиб һиссәси олmasы мәsәlәsinә dәfәlәrлә тохунулса да, буллар ялныз тәsviri истигамәtдә олмуш, мәsәlәnin мәhij-jәti mәtнinin поетик сәviјjесindә ачыгламасыны тапмамышдыr. Әслиндә бу тәbiидir. Чунки мәhәbbәt дастаныna Totал Mәtн kими jанашиб онун устаднамә, сүjet вә дуваг-гап-ма-chaһannamә һиссәlәrinin Totал Mәtнinin структур elementlәri kими kөtүrmәdәn онларын бир дастан mәtн mүstәvisindә дүzүlүsh механизм вә mәntigini тапmag мүмкүn dejildir. Bu исә mәtнә ялныз структур-семантиk jанашma илә mүmкүn олdu.

Дастан mәtнинә структур-семантиk jанашma kәstәrди ki, дастанын устаднамә, сүjet вә дуваг-гап-ма-chaһannamә һиссәlәri bir element kimi, jekchins elementlәr dejillәr. Baшga сөzlә, дастанын устаднамә, сүjet дуваг-гап-ма-chaһannamә һиссәlәri bir-biri ilә sүjet ortaglygyна kөrә birlәşmirler. Чунки nә устаднамә, nә dә дуваг-гап-ма-chaһannamәlәr sүjet nadisәsi dejildir. Tәdgiгat kәstәrir ki, bu һиссәlәrin bir-biri ilә әlagәsi структур-семантиk iшарә сәviјjесindәdir. Bu баҳымdan устаднамә etnik-mәdәni системин универсаллашмыш ганунлар шәklinә дүшмүш һәjat tәchrübәsini, jә'ni поетик императиви, sүjet онун nadisә шәklinдә сынағыны, дуваг-гап-ма-chaһannamә исә сынағын поетик баҳымdan нәтичәlәşdirilmәsinи nәzәrdә tutur. Belәliklә, дастанын бу уч һиссәsi бири-biri ilә iшарә сәviјjесindәn бағlanыrlar. Bu баҳымdan устаднамә реализә олунан һәkm sүjetdәki nadisәlәrin mәntigi inkishaфы үчүn iшарә олур. Өз nөvbәsindә sүjetdәki nadisәlәrin mәntigi inkishaф kедиши дастанын hanсы sonlugla (дуваг-гап-ма, jaхud chaһannamә) bitmәsi учүn iшарә rolunu ojnaýyr. Дуваг-гап-ма-chaһannamә ilә sonunchu iшарә tamamlanmysh olur вә бурадан дастаныn Totал Mәtнinin eз iшарәsi başlanыr. Tәdgiгat kәstәrir ki, bir totал mәtн nadisәsi olaраг mәhәbbәt дастанларынын iшарәsi buta eпik-poetik комплекси шәklinдә realлашан mәhәbbәtdir.

Мәhәbbәt дастанлары поетикасынын структур-семантиk јолла өјrәnilmәsi гапалы bir систем kими структур формулларынын дүзүlүshundәn тәшкىl олунмуш бу епик системин уч функцијалашма elementini aшkarlamysh olur: дастанчы-дастан-динләjichi. Бурада системин гапалылыгы дастан sүjetinin алланмасы, баша дүшүlmәsi баҳымындан чох мүhүm рола malikdir. Бу мә'нада дастанын statik структура malik bir system kimi системdәngyrag бүтүn әlagәlәri әlahiddә ola-

раг дастанчы-дастан-динләјичи гапалы системинин һәр һансы бир үзүү сөвијјәсindә јох, бүтөв дастан сөвијјәсindә кедир.

Мәһәббәт дастанлары потетикасының структур-семантик сөвијјәдән арашдырылмасы онун бир жаңр кими формалашмасы вә тәшәккулунә диггәт вермәји хүсуси тәләб етмишdir. Айдынлашдырылыштыр ки, мәһәббәт дастанлары бир жаңр кими, гәһрәманлыг дастанларындан дифференсиация етмишdir. Хүсуси шәраитин нәтичәси олараг гәһрәманлыг дастанларының «гәһрәманчасына елчилик» мотиви мәһәббәт дастанларына догру активләшмә кечиртмишdir. Бу просесдә тәсәvvüfi-ирфани қөрүшләрин ашыг поезијасына тә'сир бәյүк рол ојнамыштыр. Анчаг тәдгигат қөстәрир ки, бу јөндә язылы әдәбијатын Ашиг-Мә'шүг лирик-поетик комплексинин образ јарадычылыгы истигамәтindә мүһүм тә'сир олмушшур. Бу исә структур-семантик характерли ики мүһүм нәтичәје көлмәје имкан вермишdir:

1. Мәһәббәт дастанларының структуру гәһрәманлыг дастанларындан қәлир (мәһәббәт дастанлары архаланда елә гәһрәманлыг дастанларыдыр).
2. Азәрбајчан дастанчылыгының мүәјjән инкишаф мәрһәләсindә гәһрәманлыг дастанларының мәһәббәт мотивләри хүсуси активләшмә кечиртмиш вә мәһәббәт дастанлары хүсуси жаңр кими гәһрәманлыг дастанларының үмуми күтләсindән ажылараг инкишаф етмәје башламыштыр.

Тәдгигат қөстәрир ки, мәһәббәт дастанларының башлыча структур ишарәси кими һагга ашиглик – һагг ашиглиji өсас көтүрүлмүшшур. Анчаг структур-семантик истигамәтдә апартылыш дәринләшдиrmә сүбүт едир ки, һагг ашыгы тәсәvvüfi давраныш коду бүтөвлүкдә бута (илахи Севки, илахи Тале) епик-поетик комплексинин ичәрисинә кирир. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларының өсас структур ишарәси кими Бута – Илахи Севки, Илахи Тале семантеми –

Бута тәсәvvüfi-поетик комплексинин тәдгигат мүстәвиисindә мутләгләшдирилмәси мәһәббәт дастанларының бүтөв поетик структуру сөвијјәсindә бу комплекси бәрпа етмәје имкан верир. Һеч тәсадүfi дејилдир ки, тәдгигат бута комплексинин бутавермәдән јох, бутавермә олмајан дастанларда гәһрәманларын «мә'чүзәли догулуш» мотивиндән башландыгыны айдынлашдырыр. Бунунла сүбүт олунур ки, истәр бутавермә-

ли, истәрсә дә бутавермәсиз дастанлар бута тәсәvvüfi-поетик комплексинә аиддир. Чүнки епик-мифологи дүшүнчәдә бутавермә илә қебәkkәсмә нишанлылыг ejni бир семантеми – Илахи Севки, Илахи Тале семантемини реаллашдырыр. Һеч тәсадүfi дејилдир ки, Азәрбајчан мәһәббәт дастанларында гәһрәманларын бир-биринә бута верилиб-верилмәмәләриндән асылы олмајараг дастан дүшүнчәси онлары бута гәһрәманлары сајыр. Бу хүсусда «Мүгүм шаһ» вә «Сәjjад-Сәдәт» дастан-ындақы бутавермә мотивләринин арашдырылмасы Азәрбајчан мәһәббәт дастанларының бүтөв структуру үчүн бутавермә инвариантныны бәрпа етмәје имкан вермишdir.

Арашдырма қөстәрир ки, бутавермә илә қебәkkәсмә семантик јук бахымындан еквивалентdir. Структур-семантик бахымындан гәһрәманларын нәзир-нијазла анадан олмалары, онларын қебәkkәсмә нишанлы олмаларыны нәзәрдә тутур. Гәһрәманларын нәзир-нијазла анадан олмалары исә онларын бир-биринә бута вериләчәкләрни нәзәрдә тутур. Беләликлә, қебәkkәсмә нишанлылыг вә бутавермә өслиндә илахи нишанлылыг, илахи тале кими бута тәсәvvüfi-поетик комплексинә дахилдир. Бу чәhәт структур формуллар шәклиндә белә реаллашыр:

- a) Догулуш вә қебәkkәсмә нишанланма мотиви варса – бутавермә јохдур.
- b) Догулуш вә қебәkkәсмә мотиви јохдурса-бутавермә вардыр. Беләликлә, мәһәббәт дастанларының статик структуру бута епик-тәсәvvüfi комплекси илә башланыр вә бүтөв структур бу комплексе дахил олур. Бу мә'нада дастанын башланғыч элементләриндән тутмуш, гәһрәманын өз севкили-синин ардынча кетмәси, мұхтәлиф манеләри дәф едәрәк өз севкилисine ғовушмасына гәдәр бүтүн структур элементләри бута тәсәvvüfi-поетик комплексинин структур мәнтигинә табедир.

Мәһәббәт дастанларының поетик структурунун структур-семантик сөвијјәдән өjренилмәси қөстәрир ки, мәһәббәт дастанлары статик формуллардан тәшкىл олунмуш гурулуша маликдир вә бу формуллар үч өсас элементин дүзүмү кими тәшкىл олунур: устаднамә-сүjet-дуваггапма-чаһаннамә. Бунларын бири-бири илә әлагәләри мәтн ишарәләри сөвијјәсindә олур.

Мәһәббәт дастанларының образлар системинин арашырылмасы көстәрир ки, образларын структур-семантик реализацијасы бахымындан мәһәббәт дастанлары икигәһрәманлы мәтнеләрdir. Дастан бүтәвлükдә Ашиг-Мә'шуг епик комплекси үзәриндә тәшәккүл тапыр. Бу комплекс архетип планда гәһрәманлыг дастанларына, даһа әски планда, архаик гәһрәманлыг дастанларына, нәһајәт, мифологи епслары кедиб чыхыр. Гәһрәманлыг дастанларына гәдәр дастан гәһрәманларының физики фәаллығы доминант олур. Мәһәббәт дастанларында бу доминантлыг мә'чази-тәсәввүфи анлам да әкс етмәј башлајыр. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларында Ашиг-Һагт ашыглығыны, јә'ни һагг ашиглиji символлашдырыр. Бу мә'нада Ашигин Мә'шуг образына нисбәтән физики фәаллығы да бунунла өлчүлүр.

Мәһәббәт дастанларында Ашигин Мә'шун образына нисбәтән физики фәаллыг планында көрүнмәси өслиндә планда көрүнмүр. Белә ки, Ашигин сүжет һәрәкәти шәклиндә реаллашан физики фәаллығы Мә'шугун тәсәввүфи-мә'чази фәаллығы илә семантик бахымдан эквивалент олур. Анчаг бурада тәсәввүфи семантиканың динамик истигамәтләри ejni јөнә истигамәтләнир. Бу бахымдан Ашиг-Мә'шуг тәсәввүфи-поетик образ комплекси ики планда тәзәһүр етмиш олмур:

1. Ашиглә Мә'шугун архетипик епик ән'әнәләринә сөјкәнән реализација планы. Бу планда ики севән қәңчвар вә бунлара мәхсус һиссләр реаллыг бојлары илә әламәтдардыр.
2. Ашиглә Мә'шуг образ комплекси тәсәввүфи-ирфани реаллашма планына маликдир.

Гејд едәк ки, мәһәббәт дастанларында бу ики план үзви.govushma тәшкىл етсә дә дастанын доминат мәнтиги кими һагг ашығы тәсәввүфи давараныш коду чыхыш едир. Бу бахымдан Мә'шугә Аллаһын тәчәлласы, Көзәл образында реаллашан илаһи башланғычдыр. Бу мә'нада Ашигин она јөнәлмиш физики-мә'нәви фәаллығы инсанын Аллаһдан гопуб она гајитмасы һаггындакы теогоник дүстүру реализација едир.

Мәһәббәт дастанларына структур-семантик јанашма онун образлар системиндә Ашиг-Мә'шуг образлар комплекси илә эквивалент семантикаja малик даһа бир образы – васитәчи-медиатору көрмәјә имкан верир. Бу бахымдан тәдгигат көстәрир ки, дәрвиш-Ага-Һәзэрәт Эли-Шаһмәрдан-Хызыр Нә-

би образ комплекси мәһәббәт дастанларының структурунда чох вачиб бир элемент кими медиатив функцијаны һәјата кечирир. Архетип планда бу образ комплекси шаман медиасијасына бағлыштыр. «Нәчәбоглан» түркмән дастанындакы бутавермә комплексинин өjrәнилмәси көстәрир ки, бутавермә түрк епик мәдәнијәтинин өз факты кими мәһз шаман комплексинә аиддир.

Мәһәббәт дастанларының статик функцијалары өкс етдиရен образлары семантик бахымдан ики гүтб әтраfyнда концентрасија олунур: гәһрәман вә антигәһрәман. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларында антигәһрәман – антогогонист образлары поетик структурун мүһум элементләри кими чыхыш едир.

Тәдгигат көстәрир ки, мәһәббәт дастанларындакы гары образлары архетипик семантикаja малик олмагла иницијасы мәрасимләри илә бағлы образлардыр. Бу бахымдан мәһәббәт дастанларындакы саз, образының маќик функцијасы да архетип семантикаja бағлылығы илә өлчүлүр.

Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының нәср-нәэм структуру структур-семантик планда дастан статизми илә дастан динамизминин.govushma кими тәзәһүр едир. Дастан бир тәрәфдән өз сүжети илә статизми сәчијјәләндирир. Дастана динамизми исә дастан ше'ри көтирир. Бу бахымдан дастан ше'ри функционал-услуби планда мәһәббәт дастаныны бир жанр кими сәчијјәви ҹәһәтдән сөчдирмиш олур. Белә ки, мәһәббәт дастаны өз статизми илә фолклора, гәһрәманлыг дастанларына бағланыр. Дастан ше'ринин динамизми исә мәһәббәт дастанларыны классик язылы поезија бағламыш олур. Елә бу ҹәһәтдән мәһәббәт дастанларының статик гәлибләрдән чыхмыш образлары мәһз дастан ше'ринин «несабына» образ чиз-киләри газанмыш олур. Бу исә дастан ше'ринин хүсуси функција ja малик олдуғуну көстәрир. Дастан ше'ри бүтүн жанр-форма хүсусијәтләри бағымындан ашыг ше'риди. Бу бахымдан дастан ше'ри дастанындакы ашыг ше'риди. Анчаг ашыг ше'ри илә дастан ше'ри функционал-услуби планда бир-бириндән кәssкин фәргләнирләр. Ашыг ше'ри өз поетик императиви, онун мәзмуну вә нәтичәси бағымындан бүтәвдүр. Дастан ше'риндә исә поетик императив вә нәтичә вар. Бу мә'нада дастан ше'ринин лирик мәзмуну дастан сүжетинин мәзмуну илә бағлыштыр. Дастан ше'рини ашыг ше'риндән фәргләндирән ба-

лыча чөнөт дө будур. Дастан ше'ри дастан сүжетиндөн гырагда функционал бахымдан «ярымчыгдыр». Бу мә'нада дастан ше'ри дастан сүжет вә образларының ич-мә'нөви дүнjasыны әкесетдирир.

Беләниклә, Азәрбајҹан мәһәббәт дастанларының поетикасының структур-семантик истигамәтдән өјрәнилмәси онун поетик структурунун бүтүн элементләрини, бу элементләрин бир структурда сыраланма гануна-үјүнлүгларыны көрмәјә имкан верди. Мәһз структур-семантик јанашма мәһәббәт дастаны мәтниндә диахроник вә синхроник реализасијанын бүтүн инчәликләрини көрмәјә, дастан статизми илә дастан динамизминин бүтөв дастаны Тотал мәтн кими һәрәкәтиндә-функцијашмасында ролуну ашкарламага имкан вермиш олду.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЙДА СИЈАҢЫСЫ

1. Тәһмасиб М.И. Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр). Б – Елм – 1972, 399 с.
2. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијатына даир тәдгигләр (мәгаләләр мәчмуәләри). Б – Елм – 1961-167-чи илләр.
3. Араслы Ҋ. Ашыг јарадычылыгы. Б – 1960.
4. Чәмшидов Ш. «Китаби-Дәдә Горгуд». Б – Елм – 1977, 236 с.
5. Вәлиев В. Азәрбајҹан гәһрәманлыг дастанлары. Б – АДУ – 1980.
6. Нәбиев А. Гәһрәманлыг сәһифәләри. Б – 1975.
7. Короглы Х.Г., Набиев А.М. Азербайджанский героический эпос. Б – Язычы – 1996, 306 с.
8. Халисбәјли Т. Мәһәббәтә халг абиәси. Б – Язычы – 1989, 141 с.
9. Жирмунский В.М. Огузский эпос и книга Коргута – Книга моего Деда Коргуда. М. – Л. – 1962.
10. Карриев Б. Эпические сказание о Кероглы у тюркских народов. М – 1968.
11. Якубова С. Азербайджанское народное сказание «Ашиг Гарип». Б – Елм – 1968, 198 с.
12. Әфәндиев П. дастан јарадычылыгы. Б – 1999
13. Аббасов И. Өн сөз – Азәрбајҹан әдәбијаты инчиләри. Дастанлар. Б – Язычы – 1987, 17c.
14. Һәкимов М. Азәрбајҹан ашыг сәнәти. Б – Язычы – 1983, 240 с.
15. Аллаһманлы М. түрк дастан јарадычылыгы. Б – Ағрыдаг – 1998, 142 с.
16. Бајат Ф. Огуз епик ән'әнәси вә «Огуз Каған» дастаны. Б – Сабан – 1993, 194 с.
17. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-ое. М – 1969, 239 с.
18. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). М – 1969.
19. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М – 1984, 350с.
20. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары. Б – Елм – 1979-503 с.
21. Әфәндиев П. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијаты. Б – Маариф – 1981, 403 с.
22. Мирәһмәдов Ә. Әдәбијатшүнаслыг. Енциклопедик лүгәт. Б – 1998, 240 с.
23. Елчин, Гулиев В. Өзүмүз вә сөзүмүз. Б – Азәрнәшр – 1993, 115 с.

24. Гафарлы Р. Миф вэ нагыл. Б – АДПУ – 1999 (442 с.).
25. Тәһмасиб М.И. Илк сез – Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары. Б – 1979, 20 с.
26. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Л – 1946, 340 с.
27. Костюхин Е.А. Сказки (4 с.) – Свод этнографических понятий и терминов. М-Наука – 1991.
28. Вәлијев В. Азәрбајҹан фолклору. Б – Маариф – 1985, 351 с.
29. Араслы Џ. Гәдим Азәрбајҹан әдәбијаты. Б – Азәрнәшр – 1963.
30. Тәһмасиб М.И. XVII-XVIII өсрләр Азәрбајҹан әдәбијаты – Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи. ЕА АЗФ Нәшријаты. Б – 1943.
31. Хәндан Ч. Әдибијат нәзәријәси. Б – 1948.
32. Рәфили М. Әдәбијат нәзәријәсине кириш. Б – АПИ – 1958.
33. Гарабаглы Ә. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијатынын тәддиси. Б – 1961.
34. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. ОГИЗ. М – 1947, 467 с.
35. Небиев А. Закономерность трансформации озанского творчество в ашыкское в новых исторических условиях – Х.Г.Короглы, А.М.Небиев. Азербайджанский героический эпос. Б – 1996, с.22-40.
36. Мехмет Ача. Түрк Дастанларындакы Ашерме (Жериклеме) Мотифинин Дастан Кеһраманлары Үзериндеки Ве Һајван Ата (Ечдат) Инанчыла Баглантысы – Милли Фолклор деркиси. 1997, саяы-34, с.78-81.
37. Жирмунский В.М.Народный героический эпос. М.-Л.-1962, 447с.
38. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. М – Наука – 1985, 255с.
39. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. М. – Л. – 1975, 727с.
40. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М-1963.
41. Пропп В.Я. Русский героический эпос. М-1958, 603с.
42. Путилов. Героический эпос и действительность. Л.-1988, 224 с.
43. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос: генезис и типология. М-1974, 419 с.
44. Путилов Б.Н. Эпос (4 ст.) – Свод этнографических понятий и терминов. М – Наука – 1991.
45. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. Б – 1959.
46. Аббасов И. Мүгәддимә (14 с.) – Азәрбајҹан ашыглары вә ел шаирләри. 1-чи ч., Б – Елм – 1983.
47. Пашаев С. Азәрбајҹан фолклору вә ашыг јарадычылығы. Б – АДУ – 1989, 87 с.
48. Ибраһимов М. Ашыг поэзијасында реализм. Б – Елм – 1966, 98 с.
49. Бадалов Р. Правда и вымесел героического эпоса. Б – Элм – 1983, 154 с.
50. Бајат Ф. Хоча Әһмәд Јәсәви вә халг суфизминин бә'зи проблемләри. Б – 1997, 101 с.
51. Гасымлы М. Ашыг сәнәти. Б – Озан – 1996, 258 с.
52. Мелетинский Е.М. Средневековый роман. М – 1983, 303с.
53. Гулиев Г.М. Творчество Гянджеви и пути эпического поэвествования. Б – Язычы – 1989, 159 с.
54. Гулиев Г. Этапы формирования и развития азербайджанского романа. Б – Элм – 1984, 236 с.
55. Аллаһманлы М. Озан, Ашыг вә Ашыг. Б – Аградағ – 1997, 158 с.
56. Doğan Kaya. Mahmut İle Nigar Hikayesi Üzerine Karşı-laştırmalı Bir Araştırmacı. Ankara – 1993, 173 s.
57. Голыгина К.И. Китайская проза на пороге средневековья: мифологический рассказ III-VI в.в. и проблема генезиса сюжетного повествования. М. – 1983, 240 с.
58. Емельянов Н.В. Сюэты якутских олонхо. М – 1980, 376 с.
59. Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. М – 1983, 246 с.
60. Котляр Е.С. Эпос народов Африки и южнее Сазары м – 1985, 288с.
61. Лебедева Ж.К. Архаический эпос евнов. Новосибирск – 1981, 158 с.
62. Неклюдов С.Ю. героический эпос монгольских народов: Устные и литературные традиции. М – 1984, 400 с.
63. Азәрбајҹан дастанлары. 5 чилддә, 1-чи ч. Тәртибчиләр: Ә.Ахундов вә М.И.Тәһмасиб. Аз ССР ЕА Нәшријаты. Б – 1965.
64. Азәрбајҹан дастанлары. 5 чилддә, 2-чи ч. Тәртиб едәнләр: Ә.Ахундов, вә М.И.Тәһмасиб. Аз ССР ЕА Нәшријаты, Б – 1966.
65. Азәрбајҹан дастанлары. 5 чилддә, 3-чу ч. Топлајан вә тәртиб едәни Ә.Ахундов. Аз. ССР ЕА Нәшријаты. Б – 1967.
66. Азәрбајҹан дастанлары. 5-чилддә, 4-чү ч. Тәртиб едәни М.И.Тәһмасиб. Аз. ССР ЕА Нәшријаты. Б – 1969.

67. Азәрбајчан дастанлары. 5-чилдә, 5-чи ч. Тәртиб едәни Ә.Ахундов. Аз. ССР ЕА Нәшријаты. Б – 1969.
68. Азәрбајчан дастанлары. Топлајыб нәшрә назырлајаны А.Нәбијев. Б – 1977.
69. Азәрбајчан әдәбијаты инчиләри. Дастанлар. Тәртибчи Б.Абдуллаев. Б – Жазычы – 1987.
70. Азәрбајчан халг дастанлары. 2 чилдә, 1-чи ч. Топлајан вә тәртиб едәни Ә.Ахундов. Б – 1961.
71. Азәрбајчан халг дастанлары. 2 чилдә, 2-чи ч. Топлајаны вә тәртиб едәни Ә.Ахундов. Б – 1961.
72. Азәрбајчан халг дастанлары. Топлајаны вә тәртиб едәни Ә.Ахундов. Б – 1980.
73. Гачаг Нәби. Топлајыб тәртиб едәни Ә.Н.Тәһмасиб. Б – 1938.
74. Гачаг Нәби. Топлајыб тәртиб едәни Ә.Ахундов. ЕА АзФ Нәшријаты. Б – 1941.
75. Дастанлар вә нагыллар. Тәртибчи Н.Элизадә. Б – 1937.
76. Дастанлар. Топлајаны Ә.Н.Тагиров. Б – 1939.
77. Дастанлар. Топлајаны Ә.Ахундов, тәртибчи А.Ахундов. Б – 1993.
78. Мәһәббәт дастанлары. Топлајаны вә тәртиб едәни Р.Рүстәмзадә. Б – 1982.
79. Шасенем и Гарып, Касым оглан и другие туркменские народные повести. М – Наука – 1991, 362 с.
80. Короглы Х. Узбекская литература. М – Высшая школа – 1976, 301 с.
81. Манас. Эпизоды из киргизского народного эпоса. М – 1960, 311с.
82. Bekir Şişman. Halk Hikayeçiliği Gelenegimiz Açısından «Kozi Körpeş-Bayan Sulu Yazı» Üzerine Bir Tahlil denemesi. Milli Folklor Dergisi – 1997, sayı-35, s. 56-60
83. Abdulqadir İnan. Türk Dastanlarına Genel Bir Bağıt. Ankara – 1954, 261 s.
84. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л. – 1940, 648 с.
85. Китаби-Дәдә Горгуд. Ф.Зејналов вә С.Элизадә нәшри. Б – Жазычы – 1988.
86. Абдуллаев К. Кизли «Дәдә Горгуд». Б – Жазычы – 1991, 152с.
87. Халипаева И. Мифологическая проза кумыков. Исследования и тексты. Махачкала – 1994, 211 с.
88. Азәрбајчан фолклору антолокијасы. 2-чи китаб. Ираг-туркман чилди. Тәртибчиләр: Г.Пашајев вә Ә.Бәндәролгу. Б – 1999, 467 с.
89. Йәкимов М. Азәрбајчан классик ашыг јарадычылығы. Б – АПИ – 1982, 87 с.
90. Umay Günay. Aşık Şiiri Geleneysi VE Rüya Motivi. Ankara – 1993.
91. Тәһмасиб М. Һ. Дастанларымызын бир нөвү һаггында – Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијатына даир тәдгигләр. IV китаб, Б – Елм – 1973, с.3-22.
92. Абдулла Б. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун поетикасы. Б – Елм – 1999, 223 с.
93. Аллаһманлы М. Дин, тәригәт вә ашыг. Б – Шур – 1999, 170 с.
94. Улагашев Н.У. Алтај-Бучай. Ойротский народный эпос. Новосибирск 1941, ст.79-126.
95. Родлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т – IV, часть – 2-й. СПБ – 1911.
96. Сејидов М. Азәрбајчан мифик тәфәккүрунүн гајнаглары. Б – Жазычы – 1983, 326 с.
97. Мелетинский Е.М. Скандинавская мифология как система – Труды по знаковым системам. Вып.-7, Тарту – 1975, 37-49 с.
98. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск – 1988, 123 с.
99. Шүкүров А. Миғолоқија. 1-чи ниссә. Б – Елм – 1995, 188 с.
100. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М – 1976.
101. Чәмшидов Ш. «Китаби-Дәдә Горгуд» (тарихи, чографи, текстологи тәддиги вә Дрезден әлжазмасының дүрүстлөшдирилмиш елми мәтни). Б – Елм – 1999, 678 с.
102. Элибәјзадә Е. Азәрбајчан халгынын мә'нәви мәденијјәт тарихи. Б – Кәнчлик – 1988, 521 с.
103. Мәммәдов Ч.М. Турк епик ән'энәсіндә Дәдә Горгуд. Намизәдлик диссертасијасының авторефераты. Б – 1999, 27 с.
104. Тернер В. Символ и ритуал. М – Наука – 1983, 277 с.
105. Бейлис В.А. Теория ритуала в трудах Виктора Тернера – В.Тернер. Символ и ритуал. М – Наука – 1983, 7-31 с.
106. Ислам. Энциклопедический словарь. М – Наука – 1991, 315 с.
107. Традиционные мировоззрения тюрков южной Сибири: Пространство и время. Выщный мир. Новосибирск – 1988, 251 с.
108. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 3. Суфизм и суфииская литература. М – 1965.
109. Брагинский В.И. Символизм суфийского пути в «Поэма о Море Женшинъ» и мотив свадебного корабля – Суфизм в контексте мусульманской культуры. М – 1989, 25 с.
110. Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М. Проблемы структурного описания волшебной сказки Труды по знаковым системам. Вып. – 4, тарту – 1969, 27с.

111. Путилов Б.Н. С.жет-Свод этнографических понятий и терминов. М – Наука – 1991, 2 с.
112. Басилов В.И. Избранные духов. М – 1984.
113. Короглы Х. Туркменская литература. Москва – Высшая школа – 1972, 305 с.
114. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul – 1989, 537 s.
115. Токарев С. Ранние формы религии и их развитие. М – Политиздат – 1964.
116. Фрейденберг О. Миф и литература древности. М – Наука – 1978.
117. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Ленинград – Наука – 1986, 339 с.
118. Қәнчәви Н. Іедди көзәл. Филологи тәрчүмә Р.Әлијевиндири. Б – 1983.
119. Қәримов Г. Шәраит вә онун социал мәнијәти. Б – 1986
120. Аразам Құрә бәндәм. Тәртиб едәни Б.Абдуллаев . Б – 1986.
121. «Аббас вә Құлқәз» дастанының аудиокассетләри фолклоршунас М.Гасымлының шәхси архивиндө горунур.
122. Қәнчәви Н. Лејли вә Мәчинун. Б – Жазычы – 1982.
123. Қәнчәви Н. Хосров вә Ширин. Б – Жазычы – 1982.
124. Фұзуди. Лејли вә Мәчинун. Азәрбајҹан Ушаг Қәнчләри Әдәбијаты Нәширијаты. Б – 1958 .
125. Пашаев Г. Ираг-Түркман фольклору. Б – Жазычы – 1992, 212с.
126. Туркменские народные повести. М – Наука – 1991.
127. Короглы Х. Введение – Туркменские народные повести. М –1991, с.9-17.
128. Велиханов Ч.Ч. Собрание срчинений в пяти томах. Том-4., Алма-Ата – 1985, 461 с.
129. Велиханов Ч.Ч. Собрание сочинаний в пяти томах. Том1., Алма-ата – 1985, 431 с.
130. Köprülü F. Edebiyat Araştırmaları. İstanbul – 1989.
131. Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. М – Наука –1989.
132. Рузибаев С. Специфика, типология и поэтика Хорезмский дастанов. Автореферат докторской диссертации. Ташкент – 1991, 59 с.
133. Халисбәјли Т. Низами Қәнчәви вә Азәрбајҹан шифаһи халғ әдәбијаты. («Іедди пәјкәр» әсәри үзрә). Б – 1988, 121 с.
134. Ермееев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления. М – 1990, 288с.
135. Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Перевод примечания Р.М. Аялиева. Б – Елм – 1991, 582 с.
136. Мусина Г.Г. Историко-типологический анализ женских образов в узбекском народном эпосе.. Автореферат докторской диссертации. Ташкент – 1990, с. 61.
137. Бартольд В.В. Первоначальный и женщина. Бах: Бартольд В.В.Сочинения. том – 6., м – 1966, 27 с.
138. Китаби-Дәдә Горгуд. Ы.Араслы нәшри. Б – Қәнчлик – 1977
139. Һүсејнов М. Азәрбајҹан нағылларында көмәкчи гүввәләр. Намизәдлик диссертасијасы. Б – 1992.
140. Короглы Х.Шаман, полководец, озан – жур. «Советская тюркология», Б – 1972, №8.
141. Новик Е.С. Обряд и фольклор в Сибирском шаманизме. М – Наука – 1984.
142. Абдуллаев Б. Азәрбајҹан фолклорунун гәдим жанрларындан – Азәрбајҹан шифаһи халғ әдәбијатына даир тәдгигләр. VI китаб. Б – Елм – 1981, 90-135 с.
143. Сеидов М. Азәрбајҹан халғының соjkөкүнү душүнәркөн. Б – Жазычы – 1989, 495 с.
144. Аббас Туфарганлы. 72 шे'р. Тәртибчи А.Дадашзадә. Б – Қәнчлик – 1973, 80 с.
145. Бах: «Телли саз усталары» китабында тәртибчи Ә.Ахундовун Аббас Туфарганлы ше'рләринө јаздығы бир нечә чүмләләйк өnlük. Б – Елм – 1964, 11.
146. Бах: «Ашыглар» китабында топлајычы-тәртибчи Һ.Әлизадәнин А.Туфарганлы ше'рләринө јаздығы өnlük. Б – 1935, с.1-2.
147. Сеидов М. «Шифаһи халғ әдәбијаты тә'сирилә ѡараңан ше'р» очерки – «Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи». З чилдә, 1-чи ч., Б – 1960, с.485-491.
148. Намазов Г. Азәрбајҹан ашыг сәнәти. Б – 1984.
149. Дадашзадә А. Өн сөз – Аббас Туфарганлы 72 ше'р . Б – 1973, 3-7 с.
150. Вәлиев К. Дастан поетикасы. Б – Жазычы, 1984.
151. Гацак В.М. Сказочник и его текст. (К развитию экспериментального направления в фольклористике) – В гниге: «Проблемы фольклора» М – Наука – 1975, с.47-59.
152. Нәбиев А. Өн сөз – Нәгмәләр, инанчлар, алғышлар. Топлајычы вә тәртибчи проф. А.Нәбиев. Б – Жазычы – 1985, с.5-24.
153. Абдулла Б. Ыагтын сәси. Б – Азәрнәшр – 1991.
154. Һәкимов М.И. «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында алғыш-дуа, анд вә гарғышлар – фолклоршунаслыг мәсәләләри. Б – БДУ – 1991, с.20-29.
155. Рамиз гызы А. Ашыг ше'ринде үстаднамә вә тәессүфф-намәләрин поетикасы. Б – 1997.

МУНДЭРИЧАТ

156. Сејидов М. Қеj, аг, гара рәнкүләринин әски инамларла өлгөсі. Аз. CCP EA Хәбәрләри («Әдәбијат вә инчәсәнәт сер.»). Б – 1978, 15 с.
157. Әлекбәров С. Фолклорда әхлаги естетик фикирләр – Б – Елм – Кәнчлик – 1978, 459 с.
158. Түркмен халк дессналары. Ашгабат – «Түркменистан» - 1993, 232 с.
159. Ögel Bəhaeddin. Türk Mitolojisi. 1-ci c., Ankara – 1989.
160. Көрпүлү Ф. Түрк Едебијатында Илк Мутасавифлар. Истамбул – 1992.

161. Seyidoğlu B. Halk Şiirlerinde Tasavvuf. «Türk Dili və Edebiyyati Araştırmaları» dərgisi. İzmir – 1983, № 2, 8 s.
162. Гычаг М. Түрк соj системи. Б – Жазычы – 1997.

КИРИШ.....	3
I ФӘСИЛ	
АЗӘРБАЙЧАН МӘҢӘБӘТ ДАСТАНЛАРЫНЫН	
ГУРУЛУШУ.....	5
II ФӘСИЛ	
МӘҢӘБӘТ ДАСТАНЛАРЫНЫН ОБРАЗЛАР	
СИСТЕМИ.....	105
III ФӘСИЛ	
ДАСТАН ШЕ'РИ ВӘ ОНУН ПОЕТИК-УСЛУБИ	
ӨЗӘЛЛИКЛӘРИ.....	183
НӘТИЧӘ.....	250
ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈАТЫН	
СИЈАҢЫСЫ.....	257

Баш редакторун мұавини: Илгар Зејналов

Бәдии редактор: Сәидә Исмағылова

Техники редакторлар: Расим Һачыјев, Елшад Һачыјев

Корректор: Нурәнқызы, Сәбина

Жыгылмаға верилиб: 27.06.1999. Чапа имзаланмышдыр 16.01.2000.
Кағыз форматы 60x84 1/16. Офсет кағызы. Физики ч.в. Рэнк-оттиск
2. Учот ишпэр вәрәги 14,0. Шәрти чап вәрәги 16,2. Чапы оффсет үсулу
иел. Сифариш №498. Тиражы 500.

«Нурлан» нәшрийат-полиграфија мүәссисәсіндә чап олунуб.

Директор: Н.Б.Мәммәдли.

Бакы, Гарачухур гэс. Гумлуг күч., 69.

Тел.: 25-67-72